

New

“અસ્તુ” સાહિત્ય” એટલે “જિયામાં જિયું” સાહિત્ય”

ભગવાન શંકરાચાર્ય વિરચિત

25/3/66

વિવેક ચૂડામણિ

ગુજરાતી સરલ અર્થ સહિત

વિવેક અર્થાનંદની પ્રણાટી
અસ્તુ સાહિત્ય પર્વક અર્વાલવ
કે.એલ.જી.એ. અમદાવાદ અને કાલ્યાણેલી રોડ મુખે ૨

બાર આના

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કોપીગ્રહ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૫૭૮૮ કિંમત ૦-૧૨-૦

ગ્રંથનામ વિવેક સૂડામણી

વર્ગિક કદદૃ. ૪: ૪૨

“સત્યું સાહિત્ય” એટલે “જિંયામાં જિંથું સાહિત્ય”

ભગવાન શંકરાચાર્ય વિરચિત

વિવેક ચૂડામણિ

(ગુજરાતી સરલ અર્થ સહિત)

ત્રિલોચન અંબિકાજીની પ્રસાદી
સત્યું સાહિત્ય વર્ષક કાવ્યાલય
કેલકત્તા પાસે અમદાવાદ અને કાલજાદેવી રોડ મુજબ-૨

સંવત : ૨૦૦૨

:

પ્રત : ૩૫૦૦

બાર આના

અનુવાદક :
શાસ્ત્રી દેવશંકર દવે

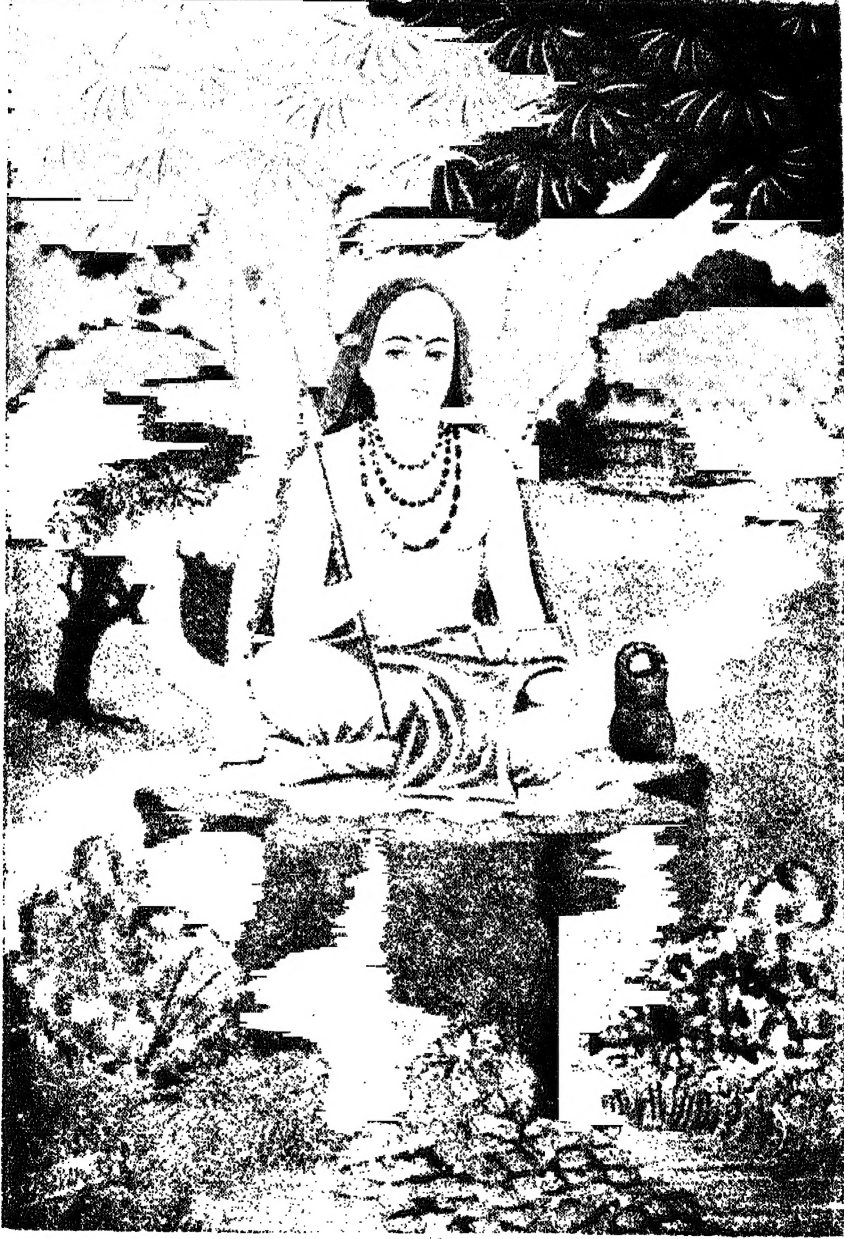
ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ

૨૫૭૯૯

[સર્વ હક્ક પ્રકાશક-સંસ્થાને સ્વાધીન છે.]

મુદ્રક અને પ્રકાશક :
ત્રિભુવનદાસ કં. ઠક્કર,
સરવં સાહિત્ય મુદ્રણાલય,
રાયખડ :: અમદાવાદ

श्रीमद् शंकराचार्य

નિવેદન

આચાર્ય, ધર્મશાસક અને કર્મયોગી* આદ્ય શંકરાચાર્ય એક યુગપુરુષ હતા. ૩૨ વર્ષની નાની જિંદગીમાં તેમણે મહાન કાર્ય કરી નાખ્યું. અધર્મનો ફેલાવો અટકાવી, સમગ્ર ભારતદેશમાં સદ્-ધર્મની ભાવના તેમણે પ્રસારાવી. તેને લઈને તેમને અંશાવતાર માનવામાં આવે છે.

જગતના ઇતિહાસમાં જનમાલનો નાશ કરીને બીજની સંપત્તિ હરનાર સૈનિકોનાં નામો જળવાયાં છે; પણ તેના કરતાં પશુત્વ-માંથી માનવપણામાં લઈ જનાર અને માનવપણામાંથી મોક્ષમાં લઈ જનાર ધર્મની ભાવના અનેક વિપરીત સંજોગો વચ્ચે જગાવી આપનારનું વીરત્વ અને શૌર્ય એ અત્યંત અદ્ભુત હોય છે. આજે હજારો વર્ષ પછી પણ શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યે પ્રકટાવેલી જ્ઞાનજ્યોતિથી અનેક સાધકો મોક્ષના પંથ ઉપર પ્રયાણ કરે છે. વિચારની સીમાની પાર જઈને તેમણે રચેલું ‘વેદાંત’ આજે પણ હિંદમાં જ નહિ, પણ સમસ્ત મનુષ્યજાતિમાં પેદા થયેલા ચિંતકોમાં તેમને અતિમ સ્થાને સ્થાપે છે. છેવટના મુમુક્ષુને જોઈતું બ્રહ્મજ્ઞાન તેમણે પૂરું પાડ્યું છે; એટલું જ નહિ, પણ ઘણાં દેવ-દેવીઓનાં સ્તોત્રો તેમણે મધ્યમ પ્રકારનાં અને શરૂઆતનાં ભક્તોને માટે પણ રચ્યાં છે. અનેક પંથનો સમન્વય કરનાર પંચાયતનની ભાવના પણ તેમણે જ ઊભી કરી હતી. ગીતા ઉપરનું મહાન ભાષ્ય લખવા ઉપરાંત આત્મવિધાના પ્રમાણભૂત એવા અનેક ગ્રંથો તેમણે રચ્યા છે. તેમાંનો એક ગ્રંથ આ છે; તેને ગુજરાતી વાચકો સમક્ષ મૂકતાં અમને આનંદ થાય છે.

શ્રીમદ્ શંકરાચાર્ય વિરચિત બીજાં પુસ્તકો પણ સંસ્થા તરફથી પ્રસિદ્ધ થવાનાં હોઈ તેની વિગત આ પછીના પાનમાં આપેલી છે, તે તરફ વાચકોનું ધ્યાન દોરવામાં આવે છે.

મુંબઈ, } ‘સસ્તું’ સાહિત્ય મુદ્રણાલય ટ્રસ્ટ’ના ટ્રસ્ટીઓ વતી
તા. ૧-૧-૪૬ } મનુ સૂત્રેદાર (પ્રમુખ)

* જુઓ આ સંસ્થાનું પ્રકાશન-“શ્રીમદ્ શંકરાચાર્ય:” લે૦ પુરાતન બુધ (“આમ સાહિત્યશ્રેણી”) કિંમત ૦-૩-૦

શ્રીમદ્ શંકરાચાર્ય વિરચિત અન્ય ગ્રંથો-સત્વર પ્રકટ થશે

આ ગ્રંથોમાં ભિન્ન ભિન્ન અધિકારવાળા અધિકારીઓની અંતઃ-
કરણની સ્થિતિ પર ધ્યાન રાખી ભગવાન શંકરાચાર્યે
તેમના શ્રેયસ્ માટે અદ્વૈતતત્ત્વનો ઉપદેશ પ્રમાણ
અને યુક્તિથી સરળ ભાષામાં કર્યો છે.

એકાદશ રત્નો : જેમાં (૧) પ્રૌઢાનુભૂતિ (૨) બ્રહ્મજ્ઞાનાવળીમાળા (૩) લઘુવાક્યવૃત્તિ (૪) વાક્યવૃત્તિ (૫) સદાચારનુસંધાન (૬) સ્વાત્મ-નિરૂપણ (૭) દશ શ્લોક (૮) બ્રહ્મચિંતન (૯) મોહમુદ્ગર (૧૦) યોગતારાવલી (૧૧) સ્વાત્મપ્રકાશિકા-આ અગિયાર રત્નો સરળ ભાષાંતર સાથે અપાશે.

પંચ રત્નો : જેમાં (૧) અપરોક્ષાનુભૂતિ (૨) શતશ્લોકી (૩) આત્મબોધ (૪) અદ્વૈતાનુભૂતિ (૫) તત્ત્વોપદેશ-આ પાંચ રત્નો સરળ ભાષાંતર સાથે અપાશે.

નવ રત્નો : જેમાં (૧) વેદાન્તસ્તોત્રાણિ (૨) ભક્તિસ્તોત્રાણિ (૩) અનાત્મશ્રીવર્ણન (૪) આત્મઅનાત્મવિચાર (૫) જીવન્મુક્તાનંદલહરી (૬) વાક્યસુધા (૭) અધ્યાત્મપટલવિવરણ (૮) પ્રબોધસુધાકર (૯) પ્રશ્નોત્તરમાળા-આ નવ રત્નો સરળ ભાષાંતર સાથે અપાશે.

ઉપદેશસહસ્રી : આમાં શિષ્યને આચાર્યે કેવી રીતે બ્રહ્મનો બોધ કરવો તેનું, બ્રહ્મજ્ઞાનનું અને બ્રહ્મવિચારનું પ્રતિપાદન છે.

સર્વવેદાન્તસારસંગ્રહ : વિવર્તલીલા, મહાવાક્ય, અખંડાકારવૃત્તિ, જ્ઞાનની સાત ભૂમિકા, મહાપ્રપંચ અને તેનું કારણ, અધ્યાસનું સ્વરૂપ, આત્મા વિષે વિવાદ, આત્માનું સ્વરૂપ ઇત્યાદિ અનેક વિષયો સરળતાથી સમજાવ્યા છે.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

ભદ્ર પાસે, પોસ્ટ બોક્સ નં. ૫૦, અમદાવાદ અને
કાલબાદેવી રોડ, હાથી બીદિડંગ, ત્રીજા માળે, મુંબઈ-૨

યોગ અને વેદાંત

પાતંજલ યોગસૂત્ર : મૂળ શ્લોકો અર્થ સાથે ૧-૦

ભગવાન પતંજલિનાં યોગસૂત્રો સ્વામી વિવેકાનંદજીની સરળ ને ભાવવાહી ટીકા સાથે

પાન ૧૬૨ ★ ટપાલખર્ચ ૦-૩-૦

જ્ઞાનયોગ : સ્વામી વિવેકાનંદજીનાં વ્યાખ્યાનો ૦-૧૨

જેમાં આત્મા, વ્યાવહારિક વેદાંત, કલ્યાણનો પંથ, યાજ્ઞવલ્કય અને મૈત્રેય વગેરે વિષયોનો સમાવેશ થયેલ છે.

પાન ૨૩૬ ★ ટપાલખર્ચ ૦-૨-૦

આત્મવિલાસ : (સ્વામીશ્રી આત્માનંદજી પ્રણીત) : ૨-૦

દેહભાવ - જીવભાવમાંથી આત્મભાવ - બ્રહ્મભાવમાં, વ્યાવહારિક જીવનમાંથી પારમાર્થિક જીવનમાં અને તમસ તથા રજસમાંથી સત્ત્વમાં કેમ જવાય, શા માટે જવું બેઠાં એ વગેરે ગૂઢ અને જરૂરી પ્રશ્નોનો ઉકેલ આપતું તત્ત્વજ્ઞાનનું ઉપયોગી પુસ્તક

પાન ૩૪૪ ★ ટપાલખર્ચ ૦-૩-૦

રાજયોગ : સ્વામી વિવેકાનંદજીની ટીકા સાથે ૦-૧૨

સાધન, પ્રાણ, પ્રાણનું આધ્યાત્મિકરૂપ, પ્રાણનો સંયમ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન, સમાધિ ઇત્યાદિ

પાન ૧૩૬ ★ ટપાલખર્ચ ૦-૨-૦

જીવન્મુક્તિવિવેક : લે. વિદ્યારણ્ય સ્વામી : ૧-૪

જીવન્મુક્તનાં લક્ષણ, વાસનાઓનો ક્ષય, મનોનાશ, જીવન્મુક્તિનાં પ્રમાણ, વિદ્વત્સંન્યાસ વગેરે ઉપર પ્રકાશ પાડનાર મુમુક્ષુને વાંચવા યોગ્ય પુસ્તક મૂળ શ્લોકો સરળ ભાષાંતર સાથે

પાન ૨૨૦ ★ ટપાલખર્ચ ૦-૨-૦

યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુ : સંપૂર્ણ (ચાર ગ્રંથોમાં) ૧૨-૦

આ મહાન અને વેદાંતવિષયક અદ્વિતીય ગણાતા ગ્રંથમાં વેદાંતના અધ્યાત્મ તથા ગૃહ સિદ્ધાંતોને સચોટ, સરળ તથા ભાવવાહી રીતે સમજાવવામાં આવ્યા છે. વેદાંતના જિજ્ઞાસુઓને આ પુસ્તક વાંચવાની રવામી રામતીર્થ ભાર દઈ ભલામણ કરતા.

પાન ૧૬૦૮ * (૪ થી આવૃત્તિ) * ટપાલખર્ચ ૨-૦

આત્મરામાયણુ : ૦-૧૨

રામાયણનાં પાત્રોના લાક્ષણિક અર્થોદ્ધારા વેદાંતની સરળ સમજૂતી આ નાનકડું પુસ્તક પૂરી પાડે છે. શ્રી બાળકોને પણ સમજાય તેવું છે.

પાન ૧૪૦ * ટપાલખર્ચ ૦-૨-૦

લઘુ યોગવાસિષ્ઠ : ૨-૮

[ગૃહ યોગવાસિષ્ઠના ૩૨૦૦૦ શ્લોકોનો સારરૂપે ઉપદેશ આપતો ગ્રંથ]

દ્વંદ્વામાં એમ કહેવાય, કે આ ગ્રંથ કેવળ સાધુ-સંન્યાસી માટે જ નથી; ગૃહસ્થોએ પણ તેનો ઉપદેશ વાંચવા-સમજવા જેવો છે. ફરી ફરીથી તેનું શ્રવણ-મનન કરી, તે ઉપદેશ જીવનમાં ઉતારવા જેવો છે. શ્રી ગીતાજીની પેઠે આ ગ્રંથ પણ દીનતા, નામદર્દી, આળસ, પ્રમાદ, શંકા, ચિંતા, ભય, વિપાદ અને શોક જેવી વિનાશક વૃત્તિઓને દૂર કરી, આશા, ઉત્સાહ, આનંદ, શ્રદ્ધા, ધીરજ, વીરતા અને નિર્ભયતા જેવી ઉચ્ચગામી વૃત્તિઓને પોષી, મનુષ્યને શાસ્ત્રીય પુરુષાર્થ-પરાયણ બનાવે છે.

પાન ૫૪૪ * ટપાલખર્ચ ૦-૪

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય { અમદાવાદ
ને મુંબઈ-૨

ધાર્મિક ગ્રંથો

ઉપનિષદો : (ત્રણ ગ્રંથોમાં મૂળ સાથે : સરળ ભાષાંતર) ૪-૦
(નવી આવૃત્તિ)

હજારો વર્ષથી ભારતવર્ષની આધ્યાત્મિક મૂર્તિ ખની લાખોને પ્રેરણા પાનાર અને જીવનધર્મો સમજાવનાર ૧૧૨ ઉપનિષદોનું સરળ ગુજરાતી ભાષાંતર :: એના સિદ્ધાંતો ઉપરથી કથા-પુરાણો રચાયાં છે. ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના આ અમૂલ્ય ગ્રંથમાં બૃહદારણ્યક, ઇશ, કેન, કઠ, છાંદોગ્ય વગેરે ૧૧૨ ઉપનિષદોનું મૂળ સરળ ભાષાંતર છે. દરેક ધર્મપ્રેમીના ઘરમાં આ પુસ્તક હોવું જ જોઈએ.

પાન ૬૦૦ ★ ટપાલખર્ચ ૦-૮-૦

મહાવાક્યરત્નાવલિ : (શ્લોકો ને સરળ ભાષાંતર સાથે) ૦-૧૨

ઉપનિષદોમાંથી ચૂંટેલાં ઉપયોગી વાક્યોનો સંગ્રહ : ઇશાવાસ્ય વગેરે ૧૦૮ ઉપનિષદોના સાર-સંગ્રહરૂપ આ પુસ્તક વાંચવાયોગ્ય છે. કયું વાક્ય કયા ઉપનિષદમાંથી સંગ્રહાયું છે, તે પુસ્તકના અંતે પરિશિષ્ટમાં આપ્યું છે.

પાન ૧૭૬ ★ ટપાલખર્ચ ૦-૨-૦

મનુસ્મૃતિ : મૂળ શ્લોકો સરળ ભાષાંતર સાથે ૩-૦

હિંદની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ દર્શાવતો ભગવાન મનુએ રચેલો આ ગ્રંથ વ્યક્તિ, સમાજ અને રાજ્યને લગતા પ્રાચીન સમયના કાયદાઓ વિષે માહિતી રબૂ કરે છે.

પાન ૬૪૦ ★ ટપાલખર્ચ ૦-૫-૦

દત્ત પરશુરામ અથવા અનાસક્તિ કર્મયોગ :

(લે. મહાત્મા કૃષ્ણાત્મજી)

૨-૦

ગુરુદત્તાત્રેય પ્રણીત વેદાંતના મહાન ગ્રંથ 'ત્રિપુરારહસ્ય' ને આધારે અનાસક્ત કર્મયોગ સમજાવતો સરળ અને સ્વતંત્ર ગ્રંથ

પાન ૩૪૪ ★ ટપાલખર્ચ ૦-૪-૦

વૈદિક વિનય : મૂળ મંત્રો, સરળ અર્થ અને વિનય સાથે ૩-૧૨

વેદોમાંથી પ્રાર્થનાના તારવી કાઢેલા ૩૬૦ મંત્રો : સરળ અર્થ તથા વિસ્તૃત સમજૂતી સાથે : દરરોજના સ્વાધ્યાય માટે તિથિવાર મંત્રો ગોઠવેલા હોઈ મુમુક્ષુઓને ખાસ ઉપયોગી છે.

પાન ૮૪૦ ★ ટપાલખર્ચ ૦-૮-૦

તું કોણ ? : લે. સ્વામી માધવતીર્થ : ૨-૦

વાર્તા અને સંવાદના મિશ્રણવાળી શૈલીમાં લેખકે લખેલા આ પુસ્તકમાં જ્ઞાનમાર્ગની ભૂમિકાઓ, પ્રારબ્ધ, સંતસંગતું કૃણ, બ્રહ્માનંદ વગેરે વિષયો આપ્યા છે. તત્ત્વજ્ઞાનના જિજ્ઞાસુઓ તેમ જ અભ્યાસીઓ વસાવી લેવા જેવું ઉત્તમ પુસ્તક છે.

પાન ૩૮૪ ★ ટપાલખર્ચ ૦-૩-૦

ઉપદેશસારસંગ્રહ : લે. મહાત્મા તિરુવલ્લુવર : ૧-૮

બે હજાર વર્ષ ઉપર દક્ષિણ હિંદમાં થયેલા મહાત્મા તિરુવલ્લુવરના અદ્ભુત પ્રેરણા આપતા વેદતુલ્ય ઉપદેશો

પાન ૩૮૫ ★ ટપાલખર્ચ ૦-૪-૦

સુબોધરત્નાકર : લે. ઠક્કર ગોપાળજી બોધવળ ૧-૮

નાના-મોટા સહુ હોઈને વાંચવાં ગમે તેવાં પ્રાસાદિક શૈલીમાં લખાયેલાં ૧૦૫ બોધદાયક દૃષ્ટાંતો

પાન ૩૦૦ ★ ટપાલખર્ચ ૦-૪-૦

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

ભદ્ર પાસે, અમદાવાદ : કાલબાદેવી રોડ, મુંબઈ-૨

ભગવાન શ્રી આદ્ય શંકરાચાર્યરચિત

વિવેકચૂડામણિ

સર્વવેદાંતસિદ્ધાંતગોચરં તમગોચરમ્ ।

ગોવિંદં પરમાનંદં સદ્ગુરું પ્રણતોઽસ્મ્યહમ્ ॥ ૧ ॥

બાણવા અશક્ય છતાં સર્વ વેદાન્તના સિદ્ધાન્તથી જેમને
બાણી શકાય છે, એ પરમ આનન્દસ્વરૂપ સદ્ગુરુ શ્રી ગોવિંદને
હું પ્રણામ કરું છું.

આત્માજ્ઞાનનું મહત્ત્વ

જંતૂનાં નરજન્મ દુર્લભમતઃ પુંસ્ત્વં તતો વિપ્રતા

તસ્માદ્વૈદિકધર્મમાર્ગપરતા વિદ્વત્ત્વમસ્માત્પરમ્ ।

આત્માનાત્મવિવેચનં સ્વભુમવો પ્રહ્લાત્મના સંસ્થિતિ-

મુક્તિર્નો શતજન્મકોટિસુદૃતૈઃ પુણ્યૈર્વિના લભ્યતે ॥ ૨ ॥

પ્રાણીઓને પહેલાં તો મનુષ્યજન્મ દુર્લભ છે; પછી
પુરુષ થવું અને પછી બ્રાહ્મણપણું મેળવવું મુશ્કેલ છે; બ્રાહ્મણ
થયા પછી વેદધર્મને અનુસરવું અને પછી વિદ્વાન થવું કઠિન છે;
તે પછી પણ આત્મા અને અનાત્માનું વૃથાકરણ,^૧ ખરે અનુભવ,
આત્મા પોતે બ્રહ્મરૂપ છે એ સમજ્યા પછીની સ્થિતિ અને
મુક્તિ-એ તો કરોડો જન્મોનાં પુણ્યો વિના મળતાં નથી.

દુર્લભં ત્રયમેવૈતદેવાનુગ્રહહેતુકમ્ ।

મનુષ્યત્વં મુમુક્ષુત્વં મહાપુરુષસંશ્રયઃ ॥ ૩ ॥

૧ ચેતન અને જડનું ભેદજ્ઞાન-જેમ કે, જડદેશથી ચેતન આત્મા જુદો
છે, એવું જ્ઞાન.

વિ. ૧

ભગવાનની કૃપા જ જેમાં કારણ છે, એ મનુષ્યજન્મ, સંસારમાંથી મુક્ત થવાની ઇચ્છા અને મહાપુરુષોનો સમાગમ-આ ત્રણ હુલ્લ જ છે.

લब्ध्वा कथंचिन्नरजन्म दुर्लभं तत्रापि पुंस्त्वं श्रुतिपारदर्शनम् ।
यस्त्वात्ममुक्तो न यतेत मूढधीः

स ह्यात्महा स्वं विनिहन्त्यसद्ग्रहात् ॥ ૪ ॥

હુલ્લ મનુષ્યજન્મ મેળવીને અને તેમાં પણ વેદાન્તના સિદ્ધાન્તનું જ્ઞાન થઈ શકે એવું પુરુષત્વ પામીને પણ જે મૂઢ બુદ્ધિવાળો મનુષ્ય, આત્માની મુક્તિમાટે પ્રયત્ન કરતો નથી, એ આત્મઘાતક^૧ જ છે; અને એ, અસત્-દેહ વગેરે વસ્તુઓ ઉપર આસક્તિ^૨ ધરાવવાથી પોતે જ પોતાનો નાશ કરે છે.

इतः कोऽन्वस्ति मूढात्मा यस्तु स्वार्थं प्रमाद्यति ।

दुर्लभं मानुषं देहं प्राप्य तत्रापि पौरुषम् ॥ ૫ ॥

હુલ્લ મનુષ્યદેહ અને તેમાં પણ પુરુષત્વ પામ્યા છતાં જે માણસ તત્ત્વજ્ઞાનરૂપી સ્વાર્થ સાધવામાં આગસ કરે છે, એનાથી મૂળ^૩ બીજો કોણ હોઈ શકે ?

वदन्तु शास्त्राणि यजन्तु देवान्कुर्वन्तु कर्माणि भजन्तु देवताः ।

आत्मैक्यबोधेन विनापि मुक्तिर्न सिध्यति ब्रह्મશतान्तरेऽपि ॥ ૬ ॥

ભદ્રે કોઈ માણસ શાસ્ત્ર સમજે-સમજાવે, દેવોની પૂજા કરે, અનેક (શુભ) કર્મ કરે અથવા દેવોને ભજે, તેપણ “બ્રહ્મ અને આત્મા એક જ છે” એવા જ્ઞાન વિના સો બ્રહ્મા થઈ જાય તેટલા કાળે પણ (તેની) મુક્તિ થતી નથી.

अमृतत्वस्य नाशास्ति विन्तेनेत्येव हि श्रुतिः ।

ब्रवीति कर्मणो मुक्तेरहेतुत्वं स्फुटं यतः ॥ ૭ ॥

૧ આપઘાત કરનાર, ૨ મોહ

કારણ કે “ધનથી અમર થવાની આશા નથી” એમ કહેનાર વેદ જ ચોખ્ખું કહે છે, કે “કર્મ મુક્તિનું કારણ નથી.”

જ્ઞાન મેળવવાના ઉપાય

અતો વિમુક્ત્યૈ પ્રયતેત વિદ્વાન્સંન્યસ્તવાહ્યાર્થસુખસ્પૃહઃ સન્ ।

સંતં મહાંતં સમુપેત્ય દેશિકં તેનોપદિષ્ઠાર્થસમાહિતાત્મા ॥ ૮ ॥

માટે વિદ્વાન માણસે બાહ્ય વિષયોનાં સુખની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરી, મહાસંત ગુરુદેવને શરણે જઈ, એમના ઉપદેશને બરાબર સમજીને મુક્તિ માટે પ્રયત્ન કરવો.

ઉદ્ધરેદાત્મનાત્માનં મગ્નં સંસારવારિધૌ ।

યોગારૂઢત્વમાસાચ સમ્યગ્દર્શનનિષ્ઠયા ॥ ૯ ॥

સત્ય આત્મજ્ઞાન પર શ્રદ્ધા રાખી યોગમાર્ગે જઈને, સંસારરૂપી સમુદ્રમાં ડૂબેલા આત્માનો પોતે જ ઉદ્ધાર કરવો.

સંન્યસ્ય સર્વકર્માણિ ભવબંધવિમુક્તયે ।

યત્યતાં પંડિતૈર્ધૈરેત્માભ્યાસ ઉપસ્થિતૈઃ ॥ ૧૦ ॥

આત્મજ્ઞાનના અભ્યાસમાં તત્પર ધીર વિદ્વાનોએ બધાં કર્મોનો ત્યાગ કરી સંસારરૂપી બંધનથી છૂટવા માટે પ્રયત્ન કરવો.

ચિત્તસ્ય ગુહ્યે કર્મ ન તુ વસ્તૂપલબ્ધયે ।

વસ્તુસિદ્ધિર્વિચ્છોરણ ન કિંચિત્કર્મકોટિભિઃ ॥ ૧૧ ॥

કર્મો ચિત્તની શુદ્ધિ માટે જ છે, તત્ત્વજ્ઞાન માટે નથી; તત્ત્વજ્ઞાન તો વિચારથી જ થાય છે; કરોડો કર્મોથી કાંઈ થતું નથી.

સમ્યગ્વિચારતઃ સિદ્ધા રજ્જુતત્ત્વાવધારણા ।

ભ્રાંતોદિતમહાસર્પ-ભયદુઃખવિનાશિની ॥ ૧૨ ॥

(અંધારામાં પડેલાં) દોરડાંને જ્યારે ભ્રમથી સર્પ માનવામાં આવે, ત્યારે તે ભ્રાંતિથી માનેલા સર્પના ડરથી જે દુઃખ થાય છે તેને, બરાબર વિચાર કર્યા પછી “આ તો દોરડું જ છે” આવો નિશ્ચય જ દૂર કરે છે.

અર્થસ્ય નિશ્ચયો દૃષ્ટો વિચારેણ હિતોક્તિઃ ।

ન સ્નાનેન ન દાનેન પ્રાણાયામશતેન વા ॥ ૧૩ ॥

(મહાત્માઓનાં) હિતકારક વચ્ચેનો વિચાર કરવાથી જ (આત્મારૂપ) વસ્તુનો નિશ્ચય થાય છે; સ્નાન, દાન અથવા સેંકડો પ્રાણાયામથી થતો નથી.

આત્મજ્ઞાનના અધિકારી

અધિકારિણમાશાસ્ત્રે ફલસિદ્ધિર્વિશેષતઃ ।

ઉપાયા દેશકાલાદ્યાઃ સંત્યક્ષિન્સહકારિણઃ ॥ ૧૪ ॥

ફળસિદ્ધિ, અધિકારીને ખાસ કરી ઉપદેશ દે છે; અને એમાં દેશ, કાલ વગેરે ઉપાયો પણ સહાયક અને જ છે.

અતો વિચારઃ કર્તવ્યો જિજ્ઞાસોરાત્મવસ્તુનઃ ।

સમાસાદ્ય દયાસિંધું ગુરું બ્રહ્મવિદુત્તમમ્ ॥ ૧૫ ॥

આથી બ્રહ્મજ્ઞાનીઓમાં શ્રેષ્ઠ, દયાસાગર ઉત્તમ ગુરુના શરણે જઈ જિજ્ઞાસુઓ આત્મતત્ત્વનો વિચાર કરવો.

મેધાવી પુરુષો વિદ્વાન્બ્રહ્મણોઽહવિચક્ષણઃ ।

અધિકાર્યાત્મવિદ્યાયામુક્તલક્ષણલક્ષિતઃ ॥ ૧૬ ॥

બુદ્ધિમાન, વિદ્વાન અને તર્ક-વિતર્કમાં ચતુર મનુષ્ય આત્મવિદ્યામાં અધિકારી છે.

વિવેકિનો વિરક્તસ્ય શમાદિગુણશાલિનઃ ।

મુમુક્ષોરેવ હિ બ્રહ્મજિજ્ઞાસાયોગ્યતા મતા ॥ ૧૭ ॥

જેને સદ્^૧ અને અસદ્^૨નું જ્ઞાન હોય, જે વૈરાગ્યવાન, શમ-દમ વગેરે ષટ્સમ્પત્તિવાળો અને જે મુમુક્ષુ^૩ હોય, એને જ બ્રહ્મજિજ્ઞાસા^૪ની યોગ્યતા માની છે.

૧ આત્મતત્ત્વ, ૨ જડતત્ત્વ, ૩ જે મુક્તિને ઇચ્છે તે. ૪ બ્રહ્મને બાણવાની ઇચ્છા

ચાર સાધન

સાધનાન્યત્ર ચત્વારિ કથિતાનિ મનીષિભિઃ ।

યેષુ સત્સ્વેવ સન્નિષ્ઠા યદભાવે ન સિધ્યતિ ॥ ૧૮ ॥

વિદ્વાનોએ પ્રહ્લજ્ઞાસામાં ચાર સાધન કહ્યાં છે. એ (સાધન) હોય, તો જ સત્ય વસ્તુ-આત્મા ઉપર શ્રદ્ધા થાય છે; એ વિના ન થાય.

આદૌ નિત્યાનિત્યવસ્તુવિવેકઃ પરિગ્ણયતે ।

ઈહામુત્રફલભોગવિરાગસ્તદનંતરમ્ ॥ ૧૯ ॥

શમાદિષટ્કસંપત્તિર્મુમુક્ત્યર્થમિતિ સ્ફુટમ્ ।

બ્રહ્મ સત્યં જગન્મિથ્યેત્યેવંરૂપો વિનિશ્ચયઃ ॥ ૨૦ ॥

સોઽયં નિત્યાનિત્યવસ્તુવિવેકઃ સમુદાહતઃ ।

પહેલું સાધન—“નિત્યાનિત્યવસ્તુવિવેક”^૧ કહેવાય છે;

બીજું સાધન—“આ લોકના અને પર લોકના સુખ-લોગ પર ‘વૈરાગ્ય’ છે;”

ત્રીજું સાધન—શમ,^૨ દમ,^૩ ઉપરતિ,^૪ તિતિક્ષા,^૫ શ્રદ્ધા,^૬ અને સમાધાન^૭—આ “ષટ્સમ્પત્તિ” છે; અને

ચોથું સાધન—“મુમુક્ષુપણું”^૮ છે.

“પ્રહ્લ સત્ય છે અને જગત મિથ્યા” છે” એવો જે નિશ્ચય, એ “નિત્યાનિત્યવસ્તુવિવેક” છે.

તદ્વૈરાગ્યં જિહાસા યા દર્શનશ્રવણાદિભિઃ ॥ ૨૧ ॥

દેહાદિબ્રહ્મપર્યંતે હ્યનિત્યે ભોગવસ્તુનિ ।

૧ કંઈ વસ્તુ અવિનાશી છે અને કંઈ નાશપાત્ર છે, એનું જ્ઞાન,
૨ ચિત્તની શાંતિ, ૩ ઇન્દ્રિયોને વશ રાખવી તે. ૪ વૃત્તિઓને વિષયો ઉપર ભટકવા ન દેવી તે. ૫ સહનશીલપણું, ૬ વિશ્વાસ, ૭ શુદ્ધિની સ્થિરતા,
૮ મુક્તિની ઇચ્છા, ૯ પ્રીતિશ્પ

(નગતતું તુચ્છપણું નજરે) જોવાથી અને સાંભળવા વગેરેથી આ દેહથી માંડી બ્રહ્મલોક સુધીના બધા અનિત્ય લોગ્ય પદાર્થોને તજી દેવાની જે ઇચ્છા; એ જ “વૈરાગ્ય” છે.

વિરજ્ય વિષયવાતાદોષદષ્ટયા મુહુર્મુહુઃ ॥ ૨૨ ॥

સલક્ષ્યે નિયતાવસ્થા મનસઃ શમ ઉચ્યતે ।

વિષયેભ્યઃ પરાવર્ત્ય સ્થાપનં સ્વસ્વગોલકે ॥ ૨૨ ॥

ઉભયેષામિન્દ્રિયાણાં સ દમઃ પરિકીર્તિતઃ ।

વાહ્યાનાલંબનં વૃત્તેરેવોપરતિરુત્તમા ॥ ૨૩ ॥

વારંવાર દોષદષ્ટિ કરીને, વિષયોના સમૂહથી વૈરાગ્ય પામી, મનની પોતાનાં લક્ષ્યમાં જ સ્થિર અવસ્થા, એ ‘શમ’ કહેવાય છે. કર્મેન્દ્રિય^૧ અને જ્ઞાનેન્દ્રિય^૨ બન્નેને તેમના વિષયો^૩ તરફથી વાળીને પોતપોતાનાં સ્થાનમાં જ સ્થિર કરવી, એ ‘દમ’ કહેવાય છે; અને (ચિત્તળી) વૃત્તિ બહારના વિષયો ઉપર ન ભટકે, એ જ ઉત્તમ ‘ઉપરતિ’ છે.

સહનં સર્વદુઃખાનામપ્રતીકારપૂર્વકમ્ ।

ચિંતાવિલાપરહિતં સા તિતિક્ષા નિગદ્યતે ॥ ૨૫ ॥

ચિંતા અને શોક વિના સર્વ દુઃખોને ઉપાય કર્યા વગર સહી લેવાં, એ ‘તિતિક્ષા’ કહેવાય છે.

શાસ્ત્રસ્ય ગુરુવાક્યસ્ય સત્યબુદ્ધ્યવધારણમ્ ।

સા શ્રદ્ધા કથિતા સન્નિર્વ્યા વસ્તૂપલભ્યતે ॥ ૨૬ ॥

શાસ્ત્રનાં અને ગુરુદેવનાં વચ્ચનોને સત્ય બુદ્ધિથી ગ્રહણ કરવાં, એ ‘શ્રદ્ધા’ કહેવાય છે; જેથી વસ્તુ મેળવી શકાય છે.

૧ વાણી, હાથ, પગ, ગુદા અને ઉપરથ-પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, ૨ નાક, કાન, આંખ, જીભ અને ચામડી-પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, ૩ કર્મેન્દ્રિયોના વિષય-તે તે ઇન્દ્રિયોનાં કામ; જ્ઞાનેન્દ્રિયોના વિષય-શબ્દ, સ્પર્શ, રસને ગંધ

સર્વદા સ્થાપનં વુદ્ધેઃ શુદ્ધે બ્રહ્મણિ સર્વદા ।

તત્સમાધાનમિત્યુક્તં ન તુ ચિત્તસ્ય લાલનમ્ ॥ ૨૭ ॥

બુદ્ધિને હમેશાં શુદ્ધ પ્રહ્નમાં જ સ્થિર કરવી, એ ‘સમાધાન’ કહેવાય છે; ચિત્તને સ્વેચ્છાચારી કરવું, એ ‘સમાધાન’ નથી.

અહંકારાદિદેહાંતાન્વંધાનજ્ઞાનકલ્પિતાન્ ।

સ્વસ્વરૂપાવબોધેન મોક્ષનુમિચ્છા મુમુક્ષુતા ॥ ૨૮ ॥

અહંકારથી માંડી દેહ સુધીનાં જેટલાં અજ્ઞાનકલ્પિત^૧ બંધનો છે, તેમાંથી પોતાના આત્મસ્વરૂપના જ્ઞાન દ્વારા છૂટવાની ઇચ્છા એ ‘મુમુક્ષુપણું’ છે.

મંદમધ્યમરૂપાપિ વૈરાગ્યેણ શમાદિના ।

પ્રસાદેન ગુરોઃ સેયં પ્રવૃદ્ધા સૂયતે ફલમ્ ॥ ૨૯ ॥

મુમુક્ષુપણું મંદ^૨ અથવા મધ્યમ હોય, તેપણુ વૈરાગ્યથી, ‘શમ વગેરે પટ્સંપત્તિ’થી અને ગુરુની કૃપાથી વધીને સફળ^૩ થાય છે.

વૈરાગ્યં ચ મુમુક્ષુત્વં તીવ્રં યસ્ય તુ વિચિતે ।

તસિન્નેવાર્થવન્તઃ સ્યુઃ ફલવંતઃ શમાદયઃ ॥ ૩૦ ॥

જેનામાં વૈરાગ્ય અને મુમુક્ષુપણું—બંને તીવ્ર હોય તેમાં જ ‘શમ વગેરે પટ્સંપત્તિ’ સાર્થક અને સફળ થાય છે.

પ્રતયોર્મદતા યત્ર વિરક્તત્વમુમુક્ષયોઃ ।

મરૌ સલિલવત્તત્ર શમાદેર્માસમાત્રતા ॥ ૩૧ ॥

પણુ જેનામાં વૈરાગ્ય અને મુમુક્ષુપણું બંને મંદ હોય, તેમાં રહેલી ‘શમ વગેરે પટ્સંપત્તિ’ મરુસ્થળ^૪નાં જળની

૧ અજ્ઞાનથી માની લીધેલાં; કારણ કે ખરી રીતે દેહ વગેરે સ્વપ્ન જેવાં મિથ્યા છે. ૨ ઓછા પ્રમાણમાં, ૩ અહ્ન-જિજ્ઞાસાનું કારણ અને છે. ૪ જ્યાં પાણી મળવું દુર્લભ હોય, એવાં સ્થાનને ‘મરુસ્થળ’ કહે છે.

પેઠે માત્ર^૧ દેખાવની જ અને છે.

મોક્ષકારણસામગ્ર્યાં ભક્તિરેવ ગરીયસી ।

સ્વસ્વરૂપાનુસંધાનં ભક્તિરિત્યભિધીયતે ॥ ૩૨ ॥

સ્વાત્મતત્વાનુસંધાનં ભક્તિરિત્યપરે જગુઃ ।

ઉક્તસાધનસંપન્નસ્તત્ત્વજિજ્ઞાસુરાત્મનઃ ॥ ૩૩ ॥

ઉપસીદેદ્ગુરું પ્રાણં યસ્માદ્વંધવિમોક્ષણમ્ ।

શ્રોત્રિયોઽવૃજિનોઽકામહતો યો બ્રહ્મચિત્તમઃ ॥ ૩૪ ॥

બ્રહ્મણ્યપુરતઃ શાંતો નિરિંધનઃ સ્વાનલઃ ।

અહેતુકદયાસિંધુર્વૈભુરાનમતાં સ્વતામ્ ॥ ૩૫ ॥

તમારાધ્ય શુરં ભક્ત્યા પ્રહ્નપ્રશ્રયસેવનૈઃ ।

પ્રસન્નં તમનુગ્રાપ્ય પૃચ્છેજ્ઞાતવ્યમાત્મનઃ ॥ ૩૬ ॥

મુક્તિનાં કારણોની સામગ્રીમાં ભક્તિ જ સૌથી શ્રેષ્ઠ છે. પોતાના સ્વરૂપનું મનન કરવું, એ જ ‘ભક્તિ’ કહેવાય છે. કેટલાક વિદ્વાનો કહે છે, કે ‘પોતાનાં આત્મતત્ત્વનું મનન એ જ ભક્તિ છે.’

ઉપર જણાવેલાં ચાર સાધનવાળા અને આત્મતત્ત્વને જાણવા ઇચ્છતા પુરુષે, પ્રાણ-રિયતપ્રજ્ઞ^૨ શુરુ પાસે જવું, કે જેથી સંસારરૂપ બંધન છૂટે. જે શ્રોત્રિય^૩ અને પાપ રહિત હોય, વિષય-વાસનાને વશ ન હોય, બ્રહ્મવેત્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ હોય, બ્રહ્મજ્ઞાનમાં અગ્રેસર હોય, ઈંધણાં વગરના અગ્નિ જેવો શાંત હોય, કારણ વિના દયાનો સમુદ્ર હોય, અને શરણે આવેલાનો બંધુ હોય, એવા શુરને વિનય, નમ્રતા અને સેવાથી ભક્તિ-પૂર્વક સેવીને તે પ્રસન્ન થાય, ત્યારે પાસે જઈ પોતાને જાણવું હોય તે આમ પૂછવું:

૧ માત્ર દેખાય જ-સાચી ન હોય; અથવા એનાથી કામ સરે નહિ.
૨ રિયર બુદ્ધિવાળા, ૩ વેદના અર્થ સમજનાર

સ્વામિન્નમસ્તે નતલોકવંધો કારુણ્યસિંધો પતિતં ભવાઘ્નો ।
મામુદ્ધરાત્મીયકટાક્ષદષ્ટયા ઋજ્ઞ્યાતિકારુણ્યસુધાભિવૃષ્ટયા ॥ ૩૭ ॥

“શરણે આવેલા લોકના બંધુ અને દયાના સાગર, હે શુરુદેવ ! પ્રભુ ! હું આપને નમસ્કાર કરું છું. સંસારરૂપી સમુદ્રમાં પડેલા મારો, અતિ કરુણારૂપી અમૃત વરસતી આપની સરળ કટાક્ષદષ્ટિથી આપ ઉદ્ધાર કરો.

દુર્વારસંસારદવાશ્રિતતં દોધૂયમાનં દુરદષ્ટવાતૈઃ ।

મીતં પ્રપન્નં પરિપાહિ મૃત્વ્યાઃ શરણ્યમન્યદ્વદહં ન જાને ॥૩૮॥

રોકવેા મુશ્કેલ જોવા સંસારરૂપી દાવાનળથી હું દાઝેલો છું અને દુર્ભાગ્યરૂપી આંધીથી અતિશય થરથરું છું અને ડરું છું; તેથી હું આપને શરણે આવ્યો છું. આપ મૃત્યુથી મને બચાવો. આપ સિવાય બીજાને શરણુ લેવા યોગ્ય હું નથી માનતો.

શાંતા મહાંતો નિવસંતિ સંતો વસંતવલ્લોકહિતં ચરંતઃ ।

તીર્ણાઃ સ્વયં મ્દીપમવાર્ણવં જના ન હેતુનાન્યાનપિ તારયન્તઃ ॥૩૯॥

આ ભયંકર સંસારરૂપી સમુદ્રને પોતાની મેળે જ તરી ગયેલા, બીજાઓને પણ તારનારા અને વસંત ઋતુની પેઠે પ્રાણી માત્રનું હિત કરનારા (આપ જેવા) શાંત સત્પુરુષો (આ દુનિયામાં) વસે છે.

અયં સ્વભાવઃ સ્વતઃ પદ્ય યત્પરશ્રમાપનોદપ્રવળં મહાત્મનામ્ ।

સુધાંશુરેપ સ્વયમર્કકર્કશપ્રમાભિતસામવતિ ક્ષિતિં કિલ ॥ ૪૦ ॥

પોતાની મેળે જ બીજાનાં દુઃખો દૂર કરવા તત્પર રહેવું, એ મહાત્માઓનો સ્વભાવ જ છે; જેમ સૂર્યના આકરા તાપથી તપેલી પૃથ્વીને આ ચંદ્રદેવ પોતાની મેળે જ શાંત કરે છે.

બ્રહ્માનંદરસાનુભૂતિકલિતૈઃ પૂતૈઃ સુરીતૈર્યુતૈ-

ર્યુષ્મદ્વાક્લરોજ્જિતૈઃ શ્રુતિસુખૈર્વાક્યામૃતૈઃ સવય ।

સંતસં ભવતાપદાવદહનજ્વાલાભિરેનં પ્રમો

ધન્યાસ્તે ભવદીક્ષણગતેઃ પાત્રીકૃતાઃ સ્વીકૃતાઃ ॥ ૪૧ ॥

હે પ્રભુ ! સંસારરૂપ દાવાનળની ઝાળથી દાઝેલા અને આપને શરણે આવેલા આ-મને, આપ પ્રદાનદના રસાનુભવ-વાળાં, પવિત્ર, અતિ શીતળતાવાળાં, આપના સુખરૂપી સુવર્ણ-કળશથી ઝરેલાં અને ધાનને સુખ આપનારાં વચનરૂપ અમૃતથી સિંચેા. જેઓ એક ક્ષણ પણ આપની (કૃપા) દૃષ્ટિના પાત્ર બન્યા છે અને જેમને આપે પોતાના તરીકે સ્વીકાર્યા છે, તેમને ધન્ય છે.

કથં તરેયં ભવસિંધુમેતં કા વા ગતિર્મે કતમોઽસ્ત્યુપાયઃ ।

જાને ન કિંચિત્કૃપયાવ માં પ્રમો સંસારદુઃસ્વક્ષતિમાતનુષ્વ ॥૪૨॥

હું આ સંસારરૂપી સમુદ્ર કેવી રીતે તરું ? મારી શી ગતિ થશે ? કયો ઉપાય છે ? એ કાંઈ હું બાણુતો નથી. પ્રભુ ! કૃપા કરી મને બચાવો; અને મારા સંસારરૂપી દુઃખને નાશ કરો ”

ગુરુ તરરૂપી અભયદાન

તથા વદંતં શરણાગતં સ્વં સંસારદાવાનલતાપતત્તમ્ ।

નિરીક્ષ્ય કારુણ્યરસાર્દ્રદૃષ્ટ્યા દદ્યાદભીતિં સહસા મહાત્મા ॥૪૩॥

વિદ્વાન્સ તસ્મા ઉપસત્તિમીયુષે મુમુક્ષવે સાધુ યથોક્તકારિણે ।

પ્રશાંતચિત્તાય શમાન્વિતાય તત્ત્વોપદેશં કૃપયૈવ કુર્યાત્ ॥ ૪૪ ॥

એમ કહેતા, પોતાના શરણે આવેલા અને સંસારરૂપી દાવાનળના તાપથી દાઝેલા એ શિષ્યને જોઈ મહાત્મા ગુરુએ, તરત જ પોતાની કરુણારસથી વ્યાપ્ત દૃષ્ટિથી તેને અભયદાન આપવું.

શરણે આવેલા, મુમુક્ષુ, આજ્ઞા પ્રમાણે સારી રીતે વર્તનાર, શાંત ચિત્તવાળા અને વૃત્તસંપત્તિયુક્ત એ શિષ્યને ગુરુએ કૃપાથી (આ પ્રમાણે) તત્ત્વોપદેશ કરવો:

શ્રી ગુરુવાચ—

મા મૈષ્ટ વિદ્વંસ્તવ નાસ્ત્યપાયઃ સંસારસિંધોસ્તરણેઽસ્ત્યુપાયઃ ।

येनैव याता यतयोऽस्य पारं तमेव मार्गं तव निर्दिशामि ॥ ४५ ॥

ગુરુ—“હે વિદ્વાન ! તું ડર મા, તારો નાશ નહિ થાય. સંસારસાગરને તરવાનો ઉપાય છે. જે માર્ગે યોગીઓ આ સંસારસાગરનો પાર પામ્યા છે, એ જ માર્ગ હું તને બતાવું છું.”

अस्त्युपायो महान्कश्चित्संसारभयनाशनः ।

तेन तीर्त्वा भवांभोधिं परमानंदमाप्स्यसि ॥ ४६ ॥

સંસારના ભયનો નાશ કરનાર કોઈ મોટો ઉપાય છે; એ ઉપાયથી તું સંસારસાગરને તરીને પરમાનંદ પામીશ.

वेदांतार्यविचारेण जायते ज्ञानमुत्तमम् ।

तेनात्यंतिकसंसारदुःखनाशो भवत्यनु ॥ ४७ ॥

વેદાન્તના અર્થનો વિચાર કરવાથી ઉત્તમ જ્ઞાન થાય છે; અને પછી તેનાથી સંસારનાં દુઃખનો અત્યંત નાશ થાય છે.

श्रद्धात्मकिध्यातयोगान्मुमुक्षोर्मुक्तेर्हेतून्वक्ति साक्षाच्छ्रुतेर्गीः ।

यो वा एतेष्वेव तिष्ठत्यमुष्य मोक्षोऽविद्याकल्पिताद्देहबंधात् ॥ ४८ ॥

શ્રદ્ધા, ભક્તિ, ધ્યાન અને યોગ-આ ચાર મુમુક્ષુ માણુસની મુક્તિના ઉપાય છે, એમ વેદની વાણી કહે છે. જે માણુસ આ ઉપાયોને વળગી રહે છે, તેનો અજ્ઞાનથી બંધાયેલા દેહબંધનથી છૂટકારો થાય છે.

अज्ञानयोगात्परमात्मनस्तव ह्यनात्मबंधस्तव एव संसृतिः ।

तयोर्विवेकोदितबोधवह्निरज्ञानकार्यं प्रदहेत्समूलम् ॥ ४९ ॥

તું પરમાત્મા છે, છતાં અજ્ઞાનને કારણે જ તારે આ અનાત્મા-રૂપ દેહના બંધનમાં બંધાવું પડ્યું છે; અને એથી જ તને

સંસાર વળગ્યો છે. આત્મા અને ^૧અનાત્માના ^૨વિવેકથી ઊપજેલો જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ, અજ્ઞાનના કાર્ય—સંસારને મૂળમાંથી બાળી નાખશે.”

શિષ્ય ઉવાચ—

કૃપયા શ્રૂયતાં સ્વામિન્ પ્રશ્નોઽયં ક્રિયતે મયા ।

તદુત્તરમહં શ્રુત્વા કૃતાર્થઃ સ્યાં ભવન્મુખાત્ ॥ ૫૦ ॥

શિષ્ય—“હે પ્રભુ! કૃપા કરી આપ સાંભળો, હું પ્રશ્ન કરું છું, એનો જવાબ આપના મુખથી સાંભળીને હું કૃતાર્થ થઈશિ. કો નામ વંધઃ કથમેષ આગતઃ કથં પ્રતિષ્ઠાસ્ય કથં વિમોક્ષઃ । કોઽસાવનાત્મા પરમઃ સ્વ આત્મા તયોર્વિવેકઃ કથમેતદુચ્યતામ્ ॥૫૧॥

બંધન કયું છે? એ કેમ આવ્યું? એની સ્થિતિ કેવી છે? અને એમાંથી કેવી રીતે છૂટી શકાય? વળી અનાત્મા એ કેાણુ છે? પરમાત્મા કેાણુ? પોતાનો આત્મા કેાણુ? અને એ બન્નેનું જ્ઞાન કેવી રીતે થાય? એ આપ કહો.”

શ્રી ગુરુવાચ—

ધન્યોઽસિ કૃતકૃત્યોઽસિ પાવિતં તે કુલં ત્વયા ।

યદવિદ્યાવંધમુક્ત્યા બ્રહ્મીભવિતુમિચ્છસિ ॥ ૫૨ ॥

ગુરુ—“તને ધન્ય છે. કરવાનાં બધાં કામ તું કરી ચૂક્યો છે. તે તારા કુળને પવિત્ર કર્યું છે; કારણ કે તું અજ્ઞાનરૂપ બંધનમાંથી છૂટી બ્રહ્મરૂપ થવા ઇચ્છે છે.

પોતે જ પ્રયત્ન કરવાની જરૂર

ઋણમોચનકર્તારઃ પિતુઃ સંતિ સુતાદયઃ ।

બંધમોચનકર્તા તુ સ્વસ્માદન્યો ન કશ્ચન ॥ ૫૩ ॥

પુત્રો વગેરે પિતાના ઋણરૂપી (પોતાનો) છૂટકારો કરનારા

૧ જડ તત્ત્વ, ૨ ચેતન અને જડ બંને બિન્ન છે, એવી સમજણ; અથવા દેહ છે, એ આત્મા નથી, એવું જ્ઞાન. ૩ દેવું—કરજ

થઈ શકે; પણ આ સંસારરૂપ બાંધનમાંથી પોતાને છોડાવનાર પોતાથી બીજો કોઈ નથી.

મસ્તકન્યસ્તભારાદેર્દુઃખમન્યૈર્નિવાર્યતે ।

શુધાદિકૃતદુઃખં તુ વિના સ્વેન ન કેનચિત્ ॥ ૫૩ ॥

જેમ પોતાના માથા ઉપર ઉપાડેલા ભારનું દુઃખ બીજા દૂર કરી શકે છે; પણ ભૂખ વગેરેનું દુઃખ તો પોતાના સિવાય બીજા કોઈથી દૂર કરી શકાતું નથી.

પથ્યમૌષધસેવા ચ ક્રિયતે યેન રોગિણા ।

આરોગ્યસિદ્ધિર્દૃષ્ટાસ્ય નાન્યાનુષ્ઠિતકર્મણા ॥ ૫૫ ॥

જે રોગી હોય તે જો પરેજી પાળે અને દવા લે, તો જ તેને આરોગ્ય પ્રાપ્ત થાય; પણ બીજી કોઈ ક્રિયાથી તેની આરોગ્ય-સિદ્ધિ થતી નથી.

વસ્તુસ્વરૂપં સ્ફુટવોધચશ્રુપા સ્વેનૈવ વેદ્યં ન તુ પંડિતેન ।

ચંદ્રસ્વરૂપં નિજચશ્રુપૈવ જ્ઞાતવ્યમન્યૈરવગમ્યતે કિમ્ ॥ ૫૬ ॥

(તેમ) વિવેકી પુરુષે વસ્તુનું સ્વરૂપ પોતાની મેળે જ પોતાના જ્ઞાનરૂપી નેત્રથી સમજવું જોઈએ. (કોઈ બીજાથી તે ન સમજાય.) ચંદ્રનું સ્વરૂપ પોતાની જ આંખથી જાણી શકાય; બીજાઓથી શું તે જણાય?

અવિદ્યાકામકર્માદિપાશબંધં વિમોચિતુમ્ ।

કઃ શક્તુયાદ્વિનાત્માનં કલ્પકોટિશતૈરપિ ॥ ૫૭ ॥

અજ્ઞાન, વિષયની ઇચ્છા અને કર્મ વગેરેના પાશરૂપ બાંધનને છોડવાને સો કરોડ કલ્પો^૧ સુધી પણ પોતાના સિવાય બીજો કોણ સમર્થ થઈ શકે ?

આત્મજ્ઞાનની મહત્તા ૯૭

ન યોગેન ન સાંખ્યેન કર્મણા નો ન વિદ્યયા ।

બ્રહ્માત્મૈકત્વવોધેન મોક્ષઃ સિદ્ધ્યતિ નાન્યથા ॥ ૫૮ ॥

૧ બ્રહ્માનાં આયુષ્ય સુધીનો સમય

યોગથી, સાંખ્યથી, કર્મથી કે વિદ્યાથી મોક્ષ થતો નથી; એ તો માત્ર બ્રહ્મ અને આત્માની એકતાના જ્ઞાનથી જ થઈ શકે છે, બીજી કોઈ રીતે નહિ.

વીણાયા રૂપસૌંદર્યં તંત્રીવાદનસૌષ્ઠવમ્ ।

પ્રજારંજનમાત્રં તત્ત્વ સામ્રાજ્યાય કલ્પતે ॥ ૫૯ ॥

વાગ્વૈશ્વરી શબ્દશ્ચરી શાસ્ત્રવ્યાખ્યાનકૌશલમ્ ।

વૈદુષ્યં વિદુષાં તદ્વદ્ભુક્તયે ન તુ મુક્તયે ॥ ૬૦ ॥

જેમ વીણાનું રૂપ, એની સુંદરતા અને એને બજાવવાની મનોહર રીત માણસને માત્ર ખુશ કરે છે, પણ એથી કંઈ સામ્રાજ્ય મળી શકે નહિ; એમ વિદ્વાનોની ભાષાની ચતુરાર્થ, શબ્દોની ઝડી, શાસ્ત્રોનાં વ્યાખ્યાનની કુશળતા અને વિદ્વત્તા-એ બધું માત્ર ભોગ માટે છે, મોક્ષ માટે નથી.

અવિજ્ઞાતે પરે તત્ત્વે શાસ્ત્રાર્થીતિસ્તુ નિષ્ફલા ।

વિજ્ઞાતેઽપિ પરે તત્ત્વે શાસ્ત્રાર્થીતિસ્તુ નિષ્ફલા ॥ ૬૧ ॥

આત્મતત્ત્વ ન સમજાયું, તો શાસ્ત્રનું ભણતર નિષ્ફળ છે; તેમ જ આત્મતત્ત્વ સમજાઈ ગયું, તોપણ શાસ્ત્રનું ભણતર નિષ્ફળ છે.

શબ્દજાલં મહારણ્યં ચિત્તભ્રમણકારણમ્ ।

અતઃ પ્રયત્નાઽજ્ઞાતવ્યં તત્ત્વજ્ઞાત્તત્ત્વમાત્મનઃ ॥ ૬૨ ॥

શબ્દજાળ-એ તો ચિત્તને ભટકાવનારું મોટું જંગલ છે; માટે (શબ્દજાળમાં ફસાવાને બદલે કોઈ) તત્ત્વજ્ઞાની પાસેથી પ્રયત્નપૂર્વક આત્માનું તત્ત્વ સમજવું જોઈએ.

અજ્ઞાનસર્પદણ્યે બ્રહ્મજ્ઞાનૌષધં વિના ।

કિમુ વેદૈશ્ચ શાસ્ત્રૈશ્ચ કિમુ મંત્રૈઃ કિમૌષધૈઃ ॥ ૬૩ ॥

અજ્ઞાનરૂપી સાપ જેને કરડ્યો છે, તેને બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપી ઔષધ વિના વેદો, શાસ્ત્રો, મંત્રો કે બીજાં ઔષધોથી શું થવાનું છે ?

જાતઅનુભવની ૪૩૨

ન ગચ્છતિ વિના પાનં વ્યાધિરૌષધશબ્દતઃ ।

વિનાપરોક્ષાનુભવં બ્રહ્મશબ્દૈર્ન મુચ્યતે ॥ ૬૪ ॥

જેમ દવા પીધા વિના માત્ર દવાના નામથી જ રોગ જતો નથી, તેમ પોતાના જાતઅનુભવ વિના માત્ર બ્રહ્મના શબ્દોથી મુક્તિ થતી નથી.

અકૃત્વા દૃશ્યવિલયમજ્ઞાત્વા તત્ત્વમાત્મનઃ ।

વાહ્યશબ્દૈઃ કુતો મુક્તિરુક્તિમાત્રફલૈર્નૃણામ્ ॥ ૬૫ ॥

‘આ દેખાતું જગત છે જ નહિ’ એવું સમજ્યા વિના અને આત્મતત્ત્વને જાણ્યા વિના માત્ર બોલવારૂપ ફળવાળા બહારના શબ્દોથી મનુષ્યોની મુક્તિ ક્યાંથી થાય ?

અકૃત્વા શત્રુસંહારમગત્વાલિલભૂશ્રિયમ્ ।

રાજાહમિતિ શબ્દાન્નો રાજા ભવિતુમર્હતિ ॥ ૬૬ ॥

શત્રુઓનો નાશ કર્યા વિના અને આખી પૃથ્વીની લક્ષ્મી મેળવ્યા વિના ‘હું રાજા છું’ એમ કહેવાથી કોઈ રાજા થવાને યોગ્ય થતો નથી.

આત્મોક્તિં સ્વનનં તથોપરિ શિલાદ્યુત્કર્ષણં સ્વીકૃતિં

નિક્ષેપઃ સમપેક્ષતે નહિ વહિઃ શબ્દૈસ્તુ નિર્ગચ્છતિ ।

તદ્વદ્ બ્રહ્મવિદોપદેશમનનધ્યાનાદિભિર્લભ્યતે

માયાકાર્યતિરોહિતં સ્વમમલં તત્ત્વં ન દુર્યુક્તિભિઃ ॥ ૬૭ ॥

જેમ પૃથ્વીમાં દાટેલું ધન મેળવવું હોય, તો પહેલાં કોઈ જાણકાર વિદ્વાસુ માણસ તરફથી માહિતી મેળવવી પડે; ને પછી જમીન ખોદી, કાંકરા-પથરા ખસેડી ધનને બહાર કાઢવા સુધીની મહેનત કરવી પડે; માત્ર ઉપલક વાતો કરવાથી એ ધન બહાર નીકળતું નથી; એ જ રીતે નિર્ભજ આત્મતત્ત્વ પણ માયાના કાર્યથી ઢંકાયેલું હોઈ બ્રહ્મજ્ઞાની ગુરુના ઉપદેશથી,

તેના મનનથી^૧ તથા નિદિધ્યાસન^૨ વગેરેથી સમજી શકાય છે, હુષ્ટ યુક્તિઓથી નહિ.

તસ્માત્સર્વપ્રયત્નેન ભવબંધવિમુક્તયે ।

સ્વૈરેવ યત્નઃ કર્તવ્યો રોગાદાવિવ પંડિતૈઃ ॥ ૬૮ ॥

માટે રોગની જેમ સંસારબંધનમાંથી છૂટવા સારુ વિદ્વાનો-
એ પોતાની બધી શક્તિથી બંતે જ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

પ્રશ્નવિચાર

યસ્ત્વયાદ્ય કૃતઃ પ્રશ્નો વરીયાઙ્ગાસ્રચિન્મતઃ ।

સૂત્રપ્રાયો નિગૂઢાર્થો જ્ઞાતવ્યઃ સુમુશુભિઃ ॥ ૬૯ ॥

આજે તે જે પ્રશ્ન કર્યો છે, એ શાસ્ત્રવેત્તાઓને માન્ય
અને બહુ શ્રેષ્ઠ છે. આ પ્રશ્ન સૂત્ર જેવો ટૂંકો છે, પણ એમાં
ગંભીર અર્થ સમાયેલો છે; અને સુમુશુઓને એ સમજવા
જેવો છે.

શૃણુષ્વાવહિતો વિદ્વન્યન્મયા સમુદીર્યતે ।

તદેતચ્છ્રૂવણાત્સત્યં ભવબંધાદ્દિમોક્ષયસે ॥ ૭૦ ॥

હે વિદ્વાન! હું જે કહું, તે બરાબર ધ્યાન દઈ સાંભળ.
એ સાંભળવાથી બરાબર તું સંસારબંધનથી છૂટીશ.

મોક્ષસ્ય હેતુઃ પ્રથમો નિગદ્યતે વૈરાગ્યમત્યંતમનિત્યવસ્તુષુ ।

તતઃ શમશ્ચાપિ દમસ્તિતિક્ષા ન્યાસઃ પ્રસક્તાશ્ચિલકર્મણાં મૃશમ્ ॥ ૭૧ ॥

તતઃ શ્રુતિસ્તન્મનનં સતત્ત્વધ્યાનં ચિરં નિત્યનિરંતરં મુનેઃ ।

તતોઽવિકલ્પં પરમેલ્ય વિદ્વાનિહૈવ નિર્વાણસુખં સમૃચ્છતિ ॥ ૭૨ ॥

અનિત્ય વસ્તુઓ ઉપર અત્યંત વૈરાગ્ય થવો, એ મોક્ષનું
પ્રથમ કારણ કહેવાય છે. પછી શમ,^૩ દમ,^૪ તિતિક્ષા^૫ અને
મોહ-મમતાવાળાં બધાં હામોનો અત્યંત ત્યાગ થવો જોઈએ.

૧ ચિંતન, ૨ટણ, ૨ મનમાં ઉપદેશ સ્થિર કરવા માટે નિરંતર ધ્યાન,
૩ ચિત્તની શાંતિ, ૪ દંડિયોનો બળ, ૫ સહનશીલપણ

તે પછી વેદાન્તનું શ્રવણ, તેનું મનન અને લાંબા વખત સુધી હ્રમેશાં નિરંતર આત્મતત્ત્વનું ધ્યાન કરવું જોઈએ. એથી વિદ્વાન, નિર્વિકલ્પ પરમાત્માને પામી મોક્ષનું સુખ મેળવે છે.

યદ્દેહ્યં તવેદાનીમાત્માનાત્મધિવેચનમ્ ।

તદુચ્યતે મયા સમ્યક્ શ્રુત્વાત્મન્યવધારય ॥ ૭૩ ॥

હવે આત્મા અને અનાત્માનો જાણવા યોગ્ય વિવેક તને હું કહું છું; એને બરાબર સાંભળી ચિત્તમાં તું સ્થિર કર.

સ્થૂલ શરીરનું વર્ણન

મજ્જાસ્થિમેદઃપલરક્તચર્મત્વગાઢયૈર્ધાતુભિરંભિરન્વિતમ્ ।

પાદોરુવક્ષોભુજપૃષ્ઠમસ્તકૈરંગૈરુપાંગૈરુપયુક્તમેતત્ ॥ ૭૪ ॥

અહં મમેતિ પ્રથિતં શરીરં મોહાસ્પદં સ્થૂલમિતીર્યતે બુદ્ધેઃ ।

નમોનમસ્વદ્દહનાંબુભૂમયઃ સૂક્ષ્માણિ ભૂતાનિ ભવંતિ તાનિ ॥ ૭૫ ॥

પરસ્પરાંશૈર્મિલિતાનિ ભૂત્વા સ્થૂલાનિ ચ સ્થૂલશરીરહેતવઃ ।

માત્રાસ્તદીયા વિષયા ભવન્તિ શબ્દાદયઃ પંચ સુખાય ભોક્તુઃ ॥ ૭૬ ॥

ય ણ્ણ મૂઢા વિષયેષુ વઙ્ગા રાગોરુપાશેન સુદુર્દમેન ।

આયાંતિ નિર્યાત્યથ ઋર્ધ્વમુચ્ચૈઃ સ્વકર્મદૂતેન જવેન નીતાઃ ॥ ૭૭ ॥

મજ્જા, અસ્થિ, મેદ, માંસ, લોહી, ચર્મ અને ત્વચા—આ સાત ધાતુઓથી આ દેહ ભરેલો છે; તથા પગ, સાથજો, છાતી, હાથ, પીઠ અને માથું વગેરે એનાં અંગોપાંગ છે. મોહનું સ્થાન અને ‘હું અને મારું’ એમ કહેવાતા આ દેહને જ વિદ્વાનો ‘સ્થૂલ શરીર’ કહે છે. આકાશ, પવન, તેજ, પાણી અને પૃથ્વી એ (પાંચ) ભૂતો (પ્રથમ) સૂક્ષ્મરૂપે હોય છે; પછી એકબીજાના અંશોથી મળેલાં તે ભૂતો સ્થૂળ બની સ્થૂળ શરીરનાં કારણ બને છે. એ ભૂતોની જ તન્માત્રાઓ જીવના વિષયલોગના સુખ માટે શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ—એ નામે પાંચ વિષયો બને છે.

જે મૂઠ લોકો, એ વિષયોમાં મોહરૂપી વિશાળ અને મજબૂત અંધનથી અંધાય છે, તેઓને એમનાં પોતાનાં કમોરૂપી દૂતો વેગથી ઘસડી જાય છે; તેથી અનેક ઊંચી-નીચી જાતિમાં (જન્મ લેવા) આવે છે અને પાછા ત્યાંથી નીકળે છે.

વિષયનિર્દા

શબ્દાદિભિઃ પંચભિરેવ પંચ પંચત્વમાપુઃ સ્વગુણેન વદ્ધાઃ ।

કુરંગમાતંગપતંગમીનમૃંગા નરઃ પંચભિરંચિતઃ કિમ્ ॥ ૭૮ ॥

શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ વગેરે પાંચ વિષયો-માંથી માત્ર એક એક વિષયથી જ પોતપોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે અંધાયેલાં હરણ,^૧ હાથી,^૨ પતંગિયું,^૩ માછલી^૪ અને ભમરો^૫ મરણ પામે છે, તો એ પાંચે ય વિષયોથી અંધાયેલો મનુષ્ય મરે, એમાં શું કહેવું ?

દોષેણ તીવ્રો વિષયઃ કૃષ્ણસર્પવિષાદપિ ।

વિષં નિહંતિ મોક્તારં દ્રષ્ટારં ચક્ષુષાપ્યયમ્ ॥ ૭૯ ॥

વિષયો કાળા સાપના ઝેર કરતાં પણ વધારે તીવ્ર છે; કારણ કે ઝેર તો માત્ર ખાનારને મારે જ છે, પણ વિષય તો નજરે જોનારને પણ મારી નાખે છે.

(૧) શિકારીની વાંસળીના શબ્દમાં મોહ પામી હરણ બિનું રહે છે, તેથી તે હણાય છે. (૨) શિકારીઓએ ખાડા ઉપર બનાવટી બિલી કરેલી હાથણીના સ્પર્શમાં મોહ પામી હાથી ખાડામાં પડે છે. (૩) દીવાનું રૂપ જોઈને પતંગિયું તેમાં પડે છે અને સળગી જાય છે. (૪) મચ્છીમારનો કાંટા પર લગાડેલી ખાદ્ય વસ્તુના રસમાં મોહ પામી માછલી તેને ખાવા જાય છે, ત્યાં કાંટાથી તેનું તાળવું વીંધાઈ જાય છે. (૫) કમળની મુગંધમાં લોભાયેલો ભમરો સાંજે કમળ ગિડાય છે, છતાં બિડતો નથી; અને છેવટે અંદર ને અંદર ગૂંથણમ્ મરે છે.

વિષયાશામહાપાશાદ્યો વિમુક્તઃ સુદુસ્ત્યજાત્ ।

સ એવ કલ્પતે મુક્ત્યૈ નાન્યઃ પદશાસ્ત્રવેદયપિ ॥ ૮૦ ॥

જે માણસ વિષયોની આશારૂપી અતિ દુસ્ત્યજ મહાપાશથી છૂટ્યો હોય, તે જ મોક્ષ મેળવવા સમર્થ થાય છે; જીજ્ઞેષ્યે દર્શન (ન્યાય, વૈશેષિક, સાંખ્ય, યોગ, પૂર્વમીમાંસા અને ઉત્તર-મીમાંસા)ને જાણનારો હોય તે પણ નહિ.

આપાતવૈરાગ્યવતો મુમુક્ષૂન્ ભવાધિપારં પ્રતિયાતુમુચતાન્ ।

આશાગ્રહો મજ્જયતેઽન્તરાલે નિગૃહ્ય કંઠે વિનિવર્ત્ય વગાત્ ॥ ૮૧ ॥

સંસારરૂપી સાગરનો પાર પામવા તૈયાર થયેલા ઉપલક વૈરાગ્યવાળા મુમુક્ષુઓને આશારૂપી જૂઝ વેગથી પાછો ફરી ગળે પકડીને વચ્ચે જ ડુબાડી દે છે.

વિષયાશાગ્રહો યેન સુવિરક્ત્યસિન્ના હતઃ ।

સ ગચ્છતિ ભવાંભોધેઃ પારં પ્રત્યૂહવર્જિતઃ ॥ ૮૨ ॥

જેણે ઉત્તમ વૈરાગ્યરૂપી તલવારથી વિષયની ઇચ્છારૂપી ઝડને મારી નાખ્યો હોય, તે જ માણસ નિર્વિઘ્ને સંસારસમુદ્રનો પાર પામે છે.

વિષમવિષયમાર્ગિર્ગચ્છતોઽનચ્છબુદ્ધેઃ

પ્રતિપદમભિયાતો મૃત્યુરપ્યેષ વિદ્ધિ ।

હિતસુજનગુરુકત્યા ગચ્છતઃ સ્વસ્ય યુક્ત્યા

પ્રભવતિ ફલસિદ્ધિઃ સત્યમિત્યેવ વિદ્ધિ ॥ ૮૩ ॥

વિષયરૂપી વિકટ માર્ગે જનાર મલિન બુદ્ધિવાળા માણસને ડગલે ડગલે મૃત્યુ સામે જ આવતું રહે છે, એમ તારે સમજવું; અને આ પણ સત્ય જ માનજે, કે હિતેચ્છુ, સજ્જન અથવા ગુરુની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલનાર માણસને પોતાની યુક્તિથી મોક્ષરૂપી ફળની સિદ્ધિ સારી રીતે થાય છે.

મોક્ષસ્ય કાંક્ષા યદિ વૈ તવાસ્તિ ત્યજાતિદૂરાદ્વિપયાન્વિપં યથા ।
પીયૂષવત્તોષદયાક્ષમાર્જવપ્રશાંતિદાન્તીર્ભજ નિત્યમાદરાત્ ॥ ૮૩ ॥

જો તને મોક્ષની ઇચ્છા છે, તો વિષયને ઝેરની પેઠે અતિ દૂરથી જ છોડી દે; અને સંતોષ, દયા, ક્ષમા, સરલતા, શમ અને દમનું અમૃતની પેઠે નિત્ય આદરથી સેવન કર.

દેહ ઉપર મોહ ન રાખવો

અનુક્ષણં યત્પરિહૃત્ય કૃત્યમનાદ્યવિદ્યાકૃતબંધમોક્ષણમ્ ।

દેહઃ પરાર્થોઽયમમુખ્ય પોષણે ચઃ સજ્યતે સ સ્વમનેન હંતિ ॥ ૮૫ ॥

અનાદિ અજ્ઞાનથી ઊપજેલાં બંધનમાંથી છૂટવાનું કામ પ્રતિ ક્ષણ કરવાનું છે; તેને છોડી જે અનુખ્ય કેવળ પરાયા આ દેહનું જ પોષણ કરવામાં લાગ્યો રહે છે, તે જો દેહ વડે પોતાને જ નાશ કરે છે.

શરીરપોષણાર્થી સન્ ય આત્માન્ દિદૃક્ષતિ ।

ગ્રાહં દારુધિયા ધૃત્વા નદીં તર્તુ સ ગચ્છતિ ॥ ૮૬ ॥

જો માણસ દેહનાં જ પોષણની ઇચ્છાવાળો હોય, છતાં આત્મતત્ત્વને સમજવા ઇચ્છે, તે નદીમાં રહેલા ઝડને લાકડું સમજી તેને પકડીને નદી તરવા જાય છે.

મોહ એવ મહામૃત્યુર્મુમુક્ષોર્વપુરાદિષુ ।

મોહો વિનિર્જિતો યેન સ મુક્તિપદમર્હતિ ॥ ૮૭ ॥

શરીર વગેરે પદાર્થો ઉપર મોહ રાખવો, એ મુમુક્ષુનું મોહું મરણ છે; જેણે મોહને જીત્યો હોય, તે જ મોક્ષપદને પોચ્ય છે.

મોહં જહિ મહામૃત્યું દેહદારસુતાદિષુ ।

યં જિત્વા મુનયો યાંતિ તદ્વિષ્ણોઃ પરમં પદમ્ ॥ ૮૮ ॥

દેહ, સ્ત્રી અને પુત્ર વગેરે ઉપરના મોહનો તું નાશ કર. એ મોહ જ મહામૃત્યુ છે. એને જીતીને મુનિઓ, ભગવાનના પ્રસિદ્ધ પરમ પદને પામે છે.

સ્થૂલ શરીરની નિંદા

ત્વદ્માંસરુધિરસ્નાયુમેદોમજ્જાસ્થિસંકુલમ્ ।

પૂર્ણ મૂત્રપુરીષાભ્યાં સ્થૂલં નિંદ્યમિદં વપુઃ ॥ ૮૯ ॥

આમડી, માંસ, લોહી, નસો, મેદ, મજ્જા અને હાડકાં-
ઓથી વ્યાપ્ત તથા મળમૂત્રથી ભરેલો આ સ્થૂલદેહ નિંદાને જ
પાત્ર છે.

પંચીકૃતેભ્યાં ભૂતેભ્યઃ સ્થૂલેભ્યઃ પૂર્વકર્મણા ।

સમુત્પન્નમિદં સ્થૂલં ભોગાયતનમાત્મનઃ ।

અવસ્થા જાગરસ્તસ્ય સ્થૂલાર્થાનુભવો યતઃ ॥ ૯૦ ॥

આ સ્થૂલ દેહ, પૂર્વજન્મનાં કર્મથી એકઠાં કરેલાં પાંચ
તત્ત્વો (આકાશ, પવન, તેજ, પાણી અને પૃથ્વીમાં)થી ઊપજેલો
છે અને એ જ આત્માનું ભોગસ્થાન છે. એની અવસ્થા જાગ્રત
છે; કારણ કે એથી સ્થૂલ પદાર્થોનો અનુભવ થાય છે.

વાહ્યેન્દ્રિયૈઃ સ્થૂલપદાર્થસેવાં સ્વક્વંદનરૂપાદિવિચિત્રરૂપામ્ ।

કરોતિ જીવઃ સ્વયમેતદાત્મના તસ્માત્પ્રશસ્તિર્વપુષોઽસ્ય જાગરે ॥ ૯૧ ॥

‘આ દેહ છે એ જ હું હું’ એમ સમજીને જીવ કૂલોની
માળા, ચંદન વગેરે અનેક રૂપોવાળા સ્થૂલ પદાર્થોને બાહ્ય
ઇન્દ્રિયોથી ભોગવે છે; આથી જાગ્રત અવસ્થામાં આ સ્થૂલદેહનું
મુખ્યપણું છે.

સર્વોઽપિ વાહ્યસંસારઃ પુરુષસ્ય યદાશ્રયઃ ।

વિદ્ધિ દેહમિદં સ્થૂલં ગૃહવદ્ ગૃહમેધિનઃ ॥ ૯૨ ॥

જેનો આશરો લેવાથી જીવને આજીવું બાહ્ય જગત દેખાય
છે, એ શરીરને જ ગૃહસ્થના ઘર જેવો સ્થૂલદેહ સમજવો.

સ્થૂલસ્ય સંભવજરામરણાનિ ધર્માઃ

સ્થૌલ્યાદયો बहुविधाः शिशुताद्यवस्थाः ।

वर्णाश्रमादिनियमा बहुधामयाः स्युः

પૂજાવમાનબહુમાનમુખા વિશેષાઃ ॥ ૯૩ ॥

જન્મ, ઘડપણ, મરણ, સ્થૂલતા વગેરે સ્થૂલદેહના અનેક ધર્મો છે; બાળપણ વગેરે એની અવસ્થાઓ છે; વર્ણુ-આશ્રમ વગેરે અનેક જાતના એના નિયમો છે; તથા માન, અપમાન વગેરે અનેક જાતની એની આસિયત છે.

દશ ઈન્દ્રિયા

બુદ્ધીન્દ્રિયાણિ શ્રવણં ત્વગક્ષિ ગ્રાણં ચ જિહ્વા વિપયાવબોધનાત્ ।
વાક્પાણિપાદં ગુદમખ્યપસ્થઃ કર્મેન્દ્રિયાણિ પ્રવર્ણન કર્મસુ ॥ ૧૪ ॥
જ્ઞાન, ત્વચા (ચામડી), આંખ, નાક, જીભ - આ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો છે; કારણ કે એનાથી (શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એમ અનુક્રમે પાંચ) વિષયોનું જ્ઞાન થાય છે; વાણી, પગ, હાથ, ગુદા અને ઉપસ્થ-એ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો છે; કારણ કે એ ઈન્દ્રિયો જુદાં જુદાં કામો તરફ વળે છે.

અંતઃકરણના ચાર પ્રકાર

નિગદ્યતેઽન્તઃકરણં મનોધીરહંકૃતિશ્ચિત્તમિતિ સ્વવૃત્તિભિઃ ।
અત્રાભિમાનાદહમિત્યહંકૃતિઃ સ્વાર્થાનુસંધાનગુણેન ચિત્તમ્ ॥ ૧૫ ॥
પોતાની વૃત્તિઓના કારણે અંતઃકરણ મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર-એમ ચાર પ્રકારનું દહેવાય છે. સંકલ્પ-વિકલ્પ (વિચાર) કરે છે તેથી મન, નિશ્ચય કરે છે તેથી બુદ્ધિ, 'હું' એવું જ્ઞાન થાય છે તેથી અહંકાર અને ઇચ્છેલી વસ્તુનું ચિંતન કરે છે તેથી ચિત્ત નામે તે છે.

પાંચ પ્રાણ

પ્રાણાપાનવ્યાનોદાનસમાના ભવત્યસૌ પ્રાણઃ ।
સ્વયમેવ વૃત્તિભેદાદિકૃતિર્ભેદાત્સુવર્ણસલિલવત્ ॥ ૧૬ ॥
જેમ સોનાના જુદા જુદા આકાર(નાં ઘરેણાં) બનવાથી તેનાં જુદાં જુદાં નામ પડે છે અને જેમ પાણીની જુદી જુદી અવસ્થામાં તેનાં જુદાં જુદાં નામ પડે છે, તેમ પ્રાણનાં પણ

બુદ્ધા બુદ્ધા વ્યાપારેના કારણે પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, ઉદાન અને સમાન એવાં નામ છે.

સૂક્ષ્મ શરીર

વાગાદિ પંચ શ્રવણાદિ પંચ પ્રાણાદિ પંચાશ્રમુખાનિ પંચ ।

બુદ્ધ્યાદ્યવિદ્યાપિ ચ કામકર્મણી પુર્યષ્ટકં સૂક્ષ્મશરીરમાહુઃ ॥૯૮॥

(૧) વાણી વગેરે પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, (૨) કાન વગેરે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, (૩) પાંચ પ્રાણો, (૪) આકાશ વગેરે પાંચ ભૂત, (૫) બુદ્ધિ વગેરે ચાર અંતઃકરણ, (૬) અજ્ઞાન, (૭) ઇચ્છા અને (૮) કર્મ-આ આઠના સમૂહને ‘સૂક્ષ્મ શરીર’ કહે છે.

इदं शरीरं शृणु सूक्ष्मसंज्ञितं लिङ्गं त्वपंचीकृतभूतसंभवम् ।

सवासनं कर्मफलानुभावकं स्वाज्ञानतोऽनादिरुपाधिरात्मनः ॥ ९९ ॥

સૂક્ષ્મ શરીરનું નામ ‘લિંગ શરીર’ પણ છે. એ અપંચીકૃત (લેખાં નહિ થયેલાં-સૂક્ષ્મ) ભૂતો (આકાશ, પવન, તેજ, વાણી અને પૃથ્વી)માંથી ઉપજ્યું છે, વાસનાવાળું છે અને જીવને કર્મનું ફળ લોગવાવે છે; અને આત્માને પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન હોતું નથી, તેથી એ આત્માને અનાદિ કાળની ઉપાધિરૂપ છે.

स्वप्नो भवत्यस्य विभक्त्यवस्था स्वमात्रशेषेण विभाति यत्र ।

स्वप्ने तु बुद्धिः स्वयमेव जाग्रत्कालीननानાવિધવાસનાभिઃ ॥૧૦૦॥

કર્ત્રાદિભાવં પ્રતિપદ્ય રાજતે યત્ર સ્વયં ભાતિ હ્યયં પરાત્મા ।

એની બુદ્ધી અવસ્થા સ્વપ્ન છે, જેમાં માત્ર પોતે બાકી રહેલ તરીકે લાસે છે; અને એ વળતે બુદ્ધિ પોતે જ જાગ્રત અવસ્થાની અનેક પ્રકારની વાસનાઓથી કર્તાપણું વગેરે સ્વીકારીને જણાય છે.

धीमात्रकोपाधिरशेषसाक्षी न लिप्यते तत्कृतकर्मलेशैः ।

यस्मादसंगस्तत एव कर्मभिर्न लिप्यते किंचिदुपाधिना कृतैः ॥૧૦૧॥

આત્મા તો સર્વનો સાક્ષી છે, બુદ્ધિ જ એને માત્ર

ઉપાધિરૂપ છે; આથી બુદ્ધિએ કરેલાં કર્મોથી એ જરા પણ બંધાતો નથી; કારણ કે આત્મા અસંગ છે. (એને કોઈનો સંગ જ નથી.) આથી જ બુદ્ધિએ કરેલાં કર્મોના લેશથી પણ એ લેપાતો નથી.

સર્વવ્યાપૃતિકરણં લિંગમિદં સ્યાચ્ચિદાત્મનઃ પુંસઃ ।

વાસ્યાદિકમિવ તદ્વસ્તેનૈવાત્મા ભવત્યસંગોઽયમ્ ॥ ૧૦૨ ॥

એ લિંગ દેહ ચૈતન્યરૂપ આત્માને દરેક કામોમાં સાધન-રૂપ છે-જેમ સુતારનું સાધન વાંસલો વગેરે છે; (એટલે કે બધાં કામો લિંગ દેહથી જ થાય છે.) અને તેથી આત્મા પોતે અસંગ છે.

અંધત્વમંદત્વપદુત્વધર્માઃ સૌગુણ્યવૈગુણ્યવશાદ્ધિ ચક્ષુષઃ ।

બાધિર્યમૂકત્વમુખાસ્તથૈવ શ્રોત્રાદિધર્મા ન તુ વેત્તુરાત્મનઃ ॥ ૧૦૩ ॥

માણસ દેખતો કે આંધળો, બહેરો કે મૂંઝો, મૂંઝાં કે વિદ્વાન વગેરે ધર્મવાળો કહેવાય છે, તે તેની આંખ, કાન વગેરે ઇન્દ્રિયોને કારણે જ કહેવાય છે. એ બધા ધર્મ સર્વ સાક્ષી આત્માના નથી, ઇન્દ્રિયોના છે.

પ્રાણના ધર્મ

ઉચ્છ્વાસનિઃશ્વાસવિજૃંભણશ્ચુત્પ્રસ્યન્દનાચુત્ક્રમણાદિકાઃ ક્રિયાઃ ।

પ્રાણાદિકર્માણિ વદન્તિ તજ્ઞાઃ પ્રાણસ્ય ધર્માવશનાપિપાસે ॥ ૧૦૪ ॥

શ્વાસ, ઉચ્છ્વાસ, બગાસું, છીંક, મળમૂત્રને બહાર કાઢવાં, એક શરીરમાંથી લિંગ દેહને મૃત્યુ વખતે બીજાં શરીરમાં લઈ જવો વગેરે ક્રિયાઓ પણ પ્રાણની જ છે; એમ તત્ત્વને બાણનારાઓ કહે છે; તેમ જ બૂખ અને તરસ પણ પ્રાણના જ ધર્મ છે (આત્માના નહિ).

અહંકાર

અંતઃકરણમેતેષુ ચક્ષુરાદિષુ વર્ષ્મણિ ।

અહમિત્યભિમાનેન તિષ્ઠત્યાભાસતેજસા ॥ ૧૦૫ ॥

શરીરમાં જે આંખ વગેરે ઇંદ્રિયો છે, તેમાં અંતઃકરણ, ચિદાત્માના તેજ સાથે ‘હું છું’ એવા અભિમાનથી રહે છે.

અહંકારઃ સ વિજ્ઞેયઃ કર્તા ભોક્તાભિમાન્યયમ્ ।

સત્ત્વાદિગુણયોગેન ચાવસ્થાત્રયમશ્નુતે ॥ ૧૦૬ ॥

એને જ અહંકાર જાણવો. એ જ કરનાર, ભોગવનાર અને અભિમાન કરનાર છે; અને એ જ સત્ત્વ, રજઃ અને તમસ્ એ ત્રણ ગુણોના સંબંધથી જુદી જુદી ત્રણ અવસ્થા(જાગૃત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ)ને પામે છે.

વિષયાણામાનુકૂલ્યે સુખી દુઃખી વિપર્યયં ।

સુખં દુઃખં ચ તદ્દર્મઃ સદાનંદસ્ય નાત્મનઃ ॥ ૧૦૭ ॥

વિષયોની અનુકૂળતા હોય, તો તે અહંકાર પોતાને સુખી માને છે; અને વિષયોની અનુકૂળતા ન હોય, તો દુઃખી થાય છે. આ રીતે સુખ અને દુઃખ અહંકારના જ ધર્મો છે, નિત્ય આનંદરૂપ આત્માના નહિ.

આત્મા સૌને પ્રિય છે

આત્માર્થત્વેન હિ પ્રેયાન્વિષયો ન સ્વતઃ પ્રિયઃ ।

સ્વતઃ एव हि सर्वेषामात्मा प्रियतमो यतः ॥ ૧૦૮ ॥

વિષયો પોતાની મેળે કોઈને ગમતા નથી, પણ આત્માને માટે જ ગમે છે; કારણ કે સૌને પોતાની મેળે જ અતિશય પ્રિય માત્ર આત્મા જ છે.

તત આત્મા સદાનંદો નાસ્ય દુઃખં કદાચન ।

યત્સુષુપ્તૌ નિર્વિષયઃ આત્માનંદોઽનુભૂયતે ।

શ્રુતિઃ પ્રત્યક્ષમૈતિહ્યમનુમાનં ચ જાગ્રતિ ॥ ૧૦૯ ॥

આથી જ આત્મા સદા આનંદરૂપ છે. એને ક્યારેય દુઃખ નથી; કારણ કે સુષુપ્તિ અવસ્થામાં વિષયો હોતા નથી, છતાં આત્માનો આનંદ અનુભવાય છે. આ જાગૃતમાં વેદ, પ્રત્યક્ષ,

ધતિહાસ અને અનુમાન પ્રમાણ છે.

માયાનું સ્વરૂપ

અવ્યક્તનામ્ની પરમેશશક્તિરનાદ્યવિદ્યા ત્રિગુણાત્મકા પરા ।

કાર્યાનુમેયા સુધિયૈવ માયા યયા જગત્સર્વમિદં પ્રસૂયતે ॥૧૧૦॥

જેનું નામ ‘અવ્યક્ત’ છે, (સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્) ત્રણ જેના ગુણો છે અને જે પરમાત્માની શક્તિ છે, એ જ ‘અનાદિ અવિદ્યા’ અથવા ‘માયા’ કહેવાય છે. એનાથી જ આ આખું જગત ઉત્પન્ન થાય છે. (એ દેખાતી નથી; પણ) બુદ્ધિમાન માણસ એના કામ ઉપરથી એનું અનુમાન કરે છે.

સન્નાપ્યસન્નાપ્યુભયાત્મિકા નો મિત્રાપ્યમિત્રાપ્યુભયાત્મિકા નો ।

સાંગાપ્યનંગાહ્યુભયાત્મિકા નો મહાદ્ભુતાઽનિર્વચનીયરૂપા ॥૧૧૧॥

એ માયા સત્ કે અસત્ નથી; તેમ જ (સદસત્) જે ચ પ્રકારની પણ નથી. વળી બુદ્ધિ, ભેગી કે (ભિન્નાભિન્ન) જે ચ પ્રકારની પણ નથી. વળી અંગવાળી કે અંગ વગરની નથી; તેમ જ (સાંગ-અનંગ) જે ચ પ્રકારની પણ નથી; છતાં અત્યંત ચક્રિત કરે એવી અને (અનિર્વચનીય) વળું ન કરવાને અશક્ય સ્વરૂપવાળી છે.

શુદ્ધાદ્વયબ્રહ્મવિવોધનાશ્યા સર્પભ્રમો રજ્જુવિવેકતો યથા ।

રજસ્તમઃસત્ત્વમિતિ પ્રસિદ્ધા ગુણાસ્તદીયાઃ પ્રથિતૈઃ સ્વકાર્યૈઃ ॥૧૧૨॥

જેમ દોરડાંને જાણવાથી સાપનો ભ્રમ ભાંગી જાય છે, તેમ શુદ્ધ અદ્વૈત બ્રહ્મનું જ્ઞાન થવાથી એ માયાનો નાશ કરી શકાય છે. પોતપોતાનાં પ્રસિદ્ધ કામો ઉપરથી જ જણાતા સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્-આ તે માયાના ગુણો છે.

રજ્જુગુણ

વિક્ષેપશક્તી રજસઃ ક્રિયાત્મિકા યતઃ પ્રવૃત્તિઃ પ્રસૂતા પુરાણી ।

રાગાદયોઽસ્યાઃ પ્રભવન્તિ નિત્યં દુઃખાદયો યે મનસો વિકારાઃ ॥

રજ્જેશુણી ‘વિક્ષેપ’ નામની શક્તિ ક્રિયારૂપ છે. એને લીધે જ જૂના ઢાળની પ્રવૃત્તિ પ્રસરી છે. વળી એથી જ સૌને મનના વિકારરૂપ રાગાદિ તથા દુઃખ વગેરે નિત્ય થાય છે.

કામઃ ક્રોધો લોભદંભાદ્યસૂચાદંકોરર્પ્યામત્સરાદ્યાસ્તુ ઘોરાઃ ।

ધર્મા ણ્તે રાજસાઃ પુંપ્રવૃત્તિર્યસ્માદેષા તદ્રજો બંધહેતુઃ ॥ ૧૧૪ ॥

કામ, ક્રોધ, લોભ, દંભ વગેરે; અસૂચા (ખીજના ગુણોમાં દોષને આરોપ), અભિમાન, ઈર્ષ્યા અને મત્સર(દ્વેષ)—વગેરે—આ ભયંકર ધર્મો રજ્જેશુણીના છે; જેથી જીવની આ પ્રવૃત્તિ થાય છે; માટે આ રજ્જેશુ આત્માને બંધનનું કારણ છે.

તમોશુણી

પ્રપા વૃત્તિર્નામ તમોગુણસ્ય શક્તિર્યાવસ્ત્વવમાસતેઽન્યથા ।

સૈવા નિદાનં પુરુષસ્ય સંસૃતેર્વિક્ષેપશક્તેઃ પ્રણવસ્ય હેતુઃ ॥ ૧૧૫ ॥

જે ચીજ જેવી હોય તેના કારણે ખીજે જ રૂપે દેખાય, એ તમોશુણી ‘આવરણ’ નામની શક્તિ છે. જીવના સંસારનું પહેલું કારણ આ જ છે; અને રજ્જેશુણી ‘વિક્ષેપ’ શક્તિના ફેલાવાનું કારણ પણ આ જ છે.

પ્રજ્ઞાવાનપિ પંડિતોઽપિ ચતુરોઽપ્યત્યંતસૂક્ષ્માત્મદગ્ધ

વ્યાલીઢસ્તમમા ન વેત્તિ વહુધા સંવોધિતોઽપિ સ્ફુટમ ।

આન્ત્યારોપિતમેવ સાધુ કલયત્યાલંબતે તદ્ગુણાન ।

હંતાસૌ પ્રવલા દુરંતતમસઃ શક્તિર્મહત્યાવૃત્તિઃ ॥ ૧૧૬ ॥

માણસ બુદ્ધિમાન, વિદ્વાન, ચતુર અને અત્યંત સૂક્ષ્મ આત્મદષ્ટિવાળો હોય, તો પણ તે તમોશુણી વ્યાપ્ત થયો હોય ત્યારે અનેક રીતે ખરી વાત સમજાવ્યા છતાં સમજતો નથી; અને ભ્રમને કારણે જૂઠા પદ્ધતિને પણ સાચા માને છે અને તેના ગુણો ગ્રહણ કરે છે. અહો! જેનું પરિણામ ખરાબ છે, એવા તમોશુણી એ આવરણશક્તિ મહા પ્રબળ છે!

અભાવના વા વિપરીતભાવના સંભાવના વિપ્રતિપત્તિરસ્યાઃ ।

સંસર્ગયુક્તં ન વિમુંચતિ ધ્રુવં વિક્ષેપશક્તિઃ ક્ષપયત્યજસ્રમ્ ॥ ૧૧૭ ॥

એ શક્તિના સંબંધમાં આવેલાને (ઈશ્વર કે બ્રહ્મા છે જ નહીં; આવી) અભાવના, (શરીર જ આત્મા છે, એવી) વિપરીત ભાવના, (મોક્ષ વગેરે કાંઈ સંભવતું નથી, આવી) સંભાવના તથા (શાસ્ત્રમાં કહેલી વાતો સાચી હશે કે કેમ ? આવી) વિપ્રતિપત્તિ ખરેખર છોડવી નથી; તેમ જ વિક્ષેપશક્તિ તેનો નિરંતર નાશ કરે છે.

અજ્ઞાનમાલસ્યજડત્વનિદ્રાપ્રમાદમૃદત્વગુણાસ્તમોગુણાઃ ।

एतैः प्रयुक्तो नहि वेत्ति किञ्चिन्निद्रालुपत्સ્તંભवंदेव तिष्ठति ॥ ૧૧૮ ॥

અજ્ઞાન, આળસ, જડપણું, નિદ્રા, પ્રમાદ, મૂર્ખતા વગેરે દુશુંભો તમોગુણના છે. આથી ઘેરાયલો માણસ કાંઈ સમજી શકતો નથી. એ તો બાંધણુશી અને થાંભલા જેવો જ (જડ) રહે છે.

સત્ત્વગુણ

सत्त्वं विशुद्धं जलवत्तथापि ताभ्यां मिलित्वा शरणाय कल्पते ।

यत्रાત્મર્ચિવઃ પ્રતિવિવિતઃ સન્પ્રકાશયત્યર્કં દિવાશિલં જડમ્ ॥ ૧૧૯ ॥

સત્ત્વગુણ પાણીના જેવો ઘણો પવિત્ર છે; તો પણુ એ રજોગુણ અને તમોગુણ સાથે ભળી જઈને તો માણસને સંસારનું કારણ જ બને છે. એ સત્ત્વગુણમાં પ્રતિબિંબ (ઓછાથો) પડેલું આત્માનું બિંબ (સ્વરૂપ) સૂર્યની જેમ સર્વ પદાર્થોને બતાવે છે.

मित्रस्य सत्त्वस्य भवन्ति धर्मास्त्वमानिताद्या नियमा यमाद्याः ।

શ્રદ્ધા ચે ભક્તિશ્ચ મુમુક્ષુતા ચ દૈવી ચ સંપત્તિરસન્નિવૃત્તિઃ ॥ ૧૨૦ ॥

નિરહંકારપણું, યમ,^૧ નિયમ,^૨ શ્રદ્ધા, ભક્તિ, મોક્ષની

૧ આદિંસા, સત્ય, અસ્તેય (ચોરી ન કરવી તે), બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ (સંગ્રહ ન કરવો તે) એ પાંચ 'યમ' છે.

૨ અંતરંગી અને બહારંગી પવિત્રતા, સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય (દરરોજ શાસ્ત્રોનું વાચન) અને ઈશ્વરનું નિરંતર ધ્યાન એ પાંચ 'નિયમ' છે.

ઇચ્છા, દૈવી સંપત્તિ,^૨ અને જૂઠા પદાર્થોનો ત્યાગ-આ મિશ્ર (રમેશુણથી અને તમેશુણથી દબાયેલા) સત્ત્વગુણના ધર્મ છે.

વિશુદ્ધસત્ત્વસ્ય ગુણાઃ પ્રસાદઃ સ્વાત્માનુભૂતિઃ પરમા પ્રશાંતિઃ ।
તૃપ્તિઃ પ્રહર્ષઃ પરમાત્મનિષ્ઠા યયા સદાનંદરસં સમૃચ્છતિ ॥ ૧૨૧ ॥

અંતઃકરણની પ્રસન્નતા, પોતાના આત્માનો અનુભવ, (ત્રિપદસુખ વિના) પરમ શાંતિ, તૃપ્તિ (સંતોષ), અતિશય આનંદ અને પરમાત્મા ઉપર શ્રદ્ધા-એ શુદ્ધ સત્ત્વગુણના ધર્મ છે. આનાથી મુમુક્ષુ સદા આનંદરસને પામે છે.

કારણ-શરીર

અવ્યક્તમેતત્ત્રિગુણેર્નિયુક્તં તત્કારણં નામ શરીરમાત્મનઃ ।

સુષુપ્તિરેતસ્ય વિભક્ત્યવસ્થા પ્રલીનસર્વેન્દ્રિયબુદ્ધિવૃત્તિઃ ॥ ૧૨૨ ॥

આ ત્રણે ગુણોથી જોડાયેલી માયા એ જ આ જીવનું ‘કારણ’ નામે શરીર છે. એની સુષુપ્તિ (ગાઢ નિદ્રા) નામની બુદ્ધિ અવસ્થા છે, જેમાં સર્વ ઇન્દ્રિયો અને બુદ્ધિની વૃત્તિઓ આત્યંત લય પામેલી હોય છે.

સર્વપ્રકારપ્રસિદ્ધિપ્રશાન્તિર્બીજાત્મનાવસ્થિતિરેવ બુદ્ધેઃ ।

સુષુપ્તિરેતસ્ય કિલ પ્રતીતિઃ કિંચિન્ન વેદ્યીતિ જગત્પ્રસિદ્ધેઃ ॥ ૧૨૩ ॥

જ્યાં બધી જાતનું જ્ઞાન શમી જાય છે અને બુદ્ધિ માત્ર બીજરૂપે રહે છે-એ સુષુપ્તિ અવસ્થા છે. માણસ સુષુપ્તિ અવસ્થામાંથી જાગીને કહે છે, કે-“ મને કંઈ ખબર નહોતી ”-આ જ આ (અવસ્થામાં કેવળ એક જ વસ્તુરૂપે રહેલા આત્માની) ખાતરી છે.

જડ તત્ત્વ

દેહૈન્દ્રિયપ્રાણમનોઽહમાદયઃ સર્વે વિકારા વિષયાઃ સુખાદયઃ ।

વ્યોમાદિભૂતાન્યખિલં ચ વિશ્વમવ્યક્તપર્યંતમિદં હ્યનાત્મા ॥ ૧૨૪ ॥

૩ ગીતાના ૧૬ મા અધ્યાયના પહેલા ત્રણ શ્લોકમાં કહેલા ‘અભય નિઃરતા’-વગેરે ગુણો ‘દૈવી સંપત્તિ’ છે.

દેહ, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ, મન અને અહંકાર વગેરે બધા વિકાર; સુખ-દુઃખ વગેરે વિષય; આકાશ વગેરે પાંચ ભૂત અને માયા સુધીનું આખું જગત—આ બધું આત્મા નથી—‘જડ’ છે.

માયા માયાકાર્યં सर्वं महदादि देहपर्यन्तम् ।

असदिदमनात्मकं त्वं विद्धि मरुमरीचिकाकल्पम् ॥ ૧૨૫ ॥

માયા અને મહત્તત્ત્વથી માંડી દેહ સુધીનાં બધાં માયાનાં કાર્યને તું ઝાંઝવાનાં પાણી જેવાં અસત્ (મિથ્યા) અને જડ બાણ.

આત્માનું સ્વરૂપ

अथ ते संप्रवक्ष्यामि स्वरूपं परमात्मनः ।

यद्विज्ञाय नरो बन्धान्मुक्तः कैवल्यमश्नुते ॥ ૧૨૬ ॥

હવે હું તને પરમાત્માનું સ્વરૂપ કહું છું, જેને બાણી માણસ બંધનમાંથી છૂટી મોક્ષ પામે છે.

अस्ति कश्चित्स्वयं नित्यमहंप्रत्ययलंबनः ।

अवस्थात्रयसाक्षी स पञ्चकोशविलक्षणः ॥ ૧૨૭ ॥

“હું છું” એવું જે જ્ઞાન થાય છે, એ જ્ઞાનનો નિત્ય આધાર પોતે જરૂર કોઈ છે; અને એ જ ‘આત્મા’ છે. એ ત્રણેય અવસ્થા(બાહ્યત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ)નો સાક્ષી છે અને પાંચ-કોષથી (અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય અને આનંદમય એ પાંચ કોશ છે. એ માટે બુદ્ધો ૧૫૬ થી આગળ.) બુદ્ધો છે.

यो विजानाति सकलं जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु ।

बुद्धितद्वृत्तिसद्भावमभावमहमित्ययम् ॥ ૧૨૮ ॥

બાહ્યત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ—એ ત્રણેય અવસ્થામાં આત્મા બુદ્ધિને, એની વૃત્તિઓને તથા વૃત્તિઓના અભાવને ‘આ હું’ એમ બાણ છે.

યઃ પશ્યતિ સ્વયં સર્વં યં ન પશ્યતિ કશ્ચન ।

યશ્ચેતયતિ બુદ્ધ્યાદિ ન તદ્યં ચેતયત્યયમ્ ॥ ૧૨૯ ॥

આત્મા પોતે બધાને જુએ છે, પણ એને કોઈ જોતું નથી; એ પોતે બુદ્ધિ વગેરેને સતેજ કરે છે, પણ બુદ્ધિ વગેરે એને સતેજ કરી શકતાં નથી.

યેન વિશ્વમિદં વ્યાપ્તં યન્ન વ્યાપ્નોતિ કિંચન ।

આભારૂપમિદં સર્વં યં માંતમનુભાત્યયમ્ ॥ ૧૩૦ ॥

એનાથી આખું જગત વ્યાપ્ત છે, પણ એને કોઈ વ્યાપી શકતું નથી. એ પ્રકાશે છે, તેથી તેની પાછળ આભાસ(છાયા)-રૂપે આ બધું પ્રકાશે છે.

યસ્ય સાંનિધિમાત્રેણ દેહેન્દ્રિયમનોધિયઃ ।

વિષયેષુ સ્વકીયેષુ વર્તેત પ્રેરિતા इव ॥ ૧૩૧ ॥

એના માત્ર સામીપ્યથી દેહ, ઇન્દ્રિય, મન અને બુદ્ધિ પોતપોતાના વિષયોમાં જાણે પ્રેરણા પામ્યાં હોય તેમ વર્તે છે.

અહંકારાદિદેહાંતા વિષયાશ્ચ સુખાદયઃ ।

વેદ્યંતે ઘટવદ્યેન નિત્યબોધસ્વરૂપિણા ॥ ૧૩૨ ॥

નિત્ય જ્ઞાનસ્વરૂપ એ આત્માના હોવાથી જ અહંકારથી માંડી દેહ સુધીના પદાર્થો, શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ વગેરે વિષયો અને સુખ વગેરે અનુભવાય છે; જેમ પ્રકાશમાં ઘડો અનુભવાય છે તેમ.

પર્ષોઽતરાત્મા પુરુષઃ પુરાણો નિરંતરાખંડસુખાનુભૂતિઃ ।

સદૈકરૂપઃ પ્રતિબોધમાત્રો યેનેષિતા વાગસવશ્ચરંતિ ॥ ૧૩૩ ॥

આ અંતરાત્મા નિરંતર અખંડ સુખના અનુભવરૂપ અને પુરાણ (અનાદિ) પુરુષ છે; જે હમેશાં એકરૂપ અને માત્ર જ્ઞાન-સ્વરૂપ છે. એની જ પ્રેરણા પામેલી ઇન્દ્રિયો અને પ્રાણ ચાલે છે.

અત્રૈવ સત્ત્વાત્મનિ ધીગુહાયામવ્યાકૃતાકાશ ડશત્રપ્રકાશઃ ।

આકાશ ડચ્ચૈ રધિવત્રપ્રકાશતે સ્વતેજસા વિશ્વમિદં પ્રકાશયન્ ॥ ૧૩૪ ॥

સત્વગુણવાળાં અંતઃકરણની અંદર 'કારણ શરીર'માં સ્વયં-પ્રકાશરૂપ ચેતન આકાશ છે, એ જ આત્મા છે. એ ઊંચે આકાશમાં રહેલા સૂર્યની જેમ પોતાના તેજથી આખા જગતને અજવાળતો પ્રકાશે છે.

જ્ઞાતા મનોઽહંકૃતિવિક્રિયાણાં દેહેન્દ્રિયપ્રાણકૃતક્રિયાણામ્ ।

અયોઽશ્વિવત્ત્તાનનુવર્તમાનો ન ચેષ્ટતે નો વિકરોતિ કિંચન ॥ ૧૩૫ ॥

એ આત્મા મન અને અહંકારરૂપ વિકારને તથા દેહ, ઇન્દ્રિય અને પ્રાણની ક્રિયાઓને બાંધે છે. તપાવેલા લોઢાના ગોળામાં રહેલો અગ્નિ જેમ કાંઈ પણ ક્રિયા કરતો નથી, તેમ આત્મા પણ એ બધામાં રહ્યો હોવા છતાં પોતે કાંઈ કરતો નથી તેમ વિકાર પણ પામતો નથી.

ન જાયતે નો મ્રિયતે ન વર્ધતે ન ક્ષીયતે નો વિકરોતિ નિત્યઃ ।

વિલીયમાનેઽપિ વપુષ્યમુષ્મિન્ન લીયતે કુંભેવાંવરં સ્વયમ્ ॥ ૧૩૬ ॥

આત્મા જન્મતો નથી કે મરતો પણ નથી, વધતો નથી કે ઘટતો નથી; એ નિત્ય છે, તેથી વિકાર પામતો નથી. આ દેહ નાશ પામે છે, ત્યારે પણ ઘડો ફૂટતાં એની અંદર રહેલા આકાશની પેઠે આત્મા નાશ પામતો નથી.

પ્રકૃતિવિકૃતિભિન્નઃ શુદ્ધબોધસ્વભાવઃ

સદસદિદમશેષં ભાસયન્નિર્વિશેષઃ ।

વિલસતિ પરમાત્મા જાગ્રદાદિજ્વલસ્થા-

સ્વહમહમિતિ સાક્ષાત્સાક્ષિરૂપેણ બુદ્ધેઃ ॥ ૧૩૭ ॥

પ્રકૃતિ-માયા અને એના વિકારથી બુદ્ધો, શુદ્ધ જ્ઞાનરૂપ તથા રૂપ અને (આકાર વગેરે) વિશેષોથી રહિત, એ પરમાત્મા, સત્ અને અસત્ આ સર્વને પ્રકાશિત કરે છે અને બાહ્યતઃ વગેરે ત્રણેય અવસ્થામાં બુદ્ધિના સાક્ષીરૂપે રહીને 'હું'રૂપે સાક્ષાત્ પ્રકાશે છે.

નિયમિતમનસામું ત્વં સ્વમાત્માનમાત્મ-

ન્યયમહમિતિ સાક્ષાદ્વિદ્ધિ બુદ્ધિપ્રસાદાત્ ।

જનિમરણતરંગાપારસંસારસિંધું

પ્રતર ભવ કૃતાર્થો બ્રહ્મરૂપેણ સંસ્થઃ ॥ ૧૩૮ ॥

ચિત્ત ઠેકાણે રાખીને, બુદ્ધિ નિર્મળ બનાવીને, “હું” એમ કહેનાર, પોતાના અંતઃકરણમાં રહેલ એ આત્માને તું સાક્ષાત જાણી લે; પછી જન્મ-મરણરૂપ તરંગવાળા આ અપાર સંસાર-સાગરને તરી જા, અને બ્રહ્મસ્વરૂપ બની કૃતાર્થ થા.

સંસારબંધન

અત્રાનાત્મન્યહમિતિ મતિર્બંધ एषोऽस्य पुंसः

પ્રાપ્તોઽજ્ઞાનાજ્જનનમરણક્લેશસંપાતહેતુઃ ।

येनैवायं वपुरिदमस्तस्यमित्यात्मबुद्ध्या

पुण्यत्युक्षत्यवति विषयैस्तंतुभिः कोशकृद्वत् ॥ १३९ ॥

માણસને દેહ વગેરે જડ વસ્તુઓમાં “આ હું હું” એવી બુદ્ધિ થાય છે, એ જ જન્મ-મરણરૂપ દુઃખ આવવાનું કારણ અને અજ્ઞાનથી ઊપજેલું બંધન છે; એના કારણે જ આ જીવ, આ અસત શરીરને સત્ય માનીને એને જ આત્મા માને છે; અને તેથી જેમ રેશમનો કીડો કોથેટાને તારથી વધારતો જાય છે, તેમ વિષયોથી દેહને પોષે છે, સીંચે છે અને રક્ષે છે.

अतस्मिंस्तद्बुद्धिः प्रभवति विमूढस्य तमसा

विवेकाभावाद्धૈ સ્ફુરતિ ભુજગે રજ્જુધિષણા ।

ततोऽनर्थवातो निपतति समादातुरधिक-

स्ततो योऽसद्ग्राहः स हि भवति बंधः गृणु सखे ॥ १४० ॥

અજ્ઞાનને કારણે જ મૂઠ માણસને અવસ્તુમાં વસ્તુબુદ્ધિ થાય છે. જેમ અજ્ઞાનને કારણે જ દોરડામાં સાપની બુદ્ધિ થાય છે; એવી (ભ્રમિત બુદ્ધિથી) વસ્તુ ગ્રહણ કરનારને તે જ કારણે

અનેક અનર્થો પ્રાપ્ત થાય છે; માટે હે મિત્ર ! સાંભળ; તેવી બુદ્ધિથી અસત્યને સત્ય માની લેવું એ જ બંધન છે.

અઽઽંડનિત્યાદ્વયબોધશક્ત્યા સ્ફુરંતમાત્માનમનંતવૈભવમ્ ।

સમાવૃણોત્યાવૃત્તિશક્તિરેષા તમોમયી રાહુરિવાર્કચિંબમ્ ॥ ૧૪૧ ॥

જેમ સૂર્યના બિંબને રાહુ ઢાંકી દે છે, તેમ અખંડ નિત્ય અને એક જ જ્ઞાનશક્તિથી પ્રકાશતા અનંત વૈભવવાળા આત્મ-તત્ત્વને આ તમોગુણની ‘આવરણ-શક્તિ’ ઢાંકી દે છે.

તિરોભૂતે સ્વાત્મન્યમલતરતેજોવતિ પુમા-

નનાત્માનં મોહાદહમિતિ શરીરં કલયતિ ।

તતઃ કામક્રોધપ્રભૃતિભિરમું બંધનગુણૈઃ

પરં વિક્ષેપાલ્યા રજસ ઉરુશક્તિર્વ્યથયતિ ॥ ૧૪૨ ॥

અતિ નિર્મળ તેજવાળું આત્મતત્ત્વ ઢાંકાઈ જાય છે, ત્યારે મોહને કારણે જીવ, જડ દેહને જ ‘આ હું છું’ એમ માને છે, અને તેથી રજોગુણની ‘વિક્ષેપ’ નામની મહાન શક્તિ, કામ-ક્રોધ વગેરે પોતાના બંધનકારક ગુણોથી એને હેરાન કરે છે.

મહામોહગ્રાહ્યસનગલિતાત્માવગમનો ।

ધિયો નાનાવસ્થાં સ્વયમભિનયંસ્તદ્ગુણતયા ॥

અપારે સંસારે વિષયવિષપૂરે જલનિઘૌ ।

નિમજ્યોન્મજ્યાયં ભ્રમતિ કુમતિઃ કુત્સિતગતિઃ ॥ ૧૪૩ ॥

પછી હલકી ગતિવાળો થયેલો કુબુદ્ધિ આ જીવ, વિષય-રૂપી ઝેરથી ભરેલા અપાર સંસારસમુદ્રમાં ગળકાં ખાઈને મહા-મોહરૂપી ઝૂડે ગળાવાથી આત્મજ્ઞાનથી ભ્રષ્ટ થાય છે; અને બુદ્ધિની અનેક અવસ્થાઓને તેના ગુણો તરીકે પોતે જ દેખાવ કરતો ભમ્યા કરે છે.

માનુપ્રભાસંજનિતાભ્રપંક્તિર્માનું તિરોધાય વિજૃંભતે યથા ।

આત્મોદિતાહંકૃતિરાત્મતત્ત્વં તથા તિરોધાય વિજૃંભતે સ્વયમ્ ॥ ૧૪૪ ॥

જેમ સૂર્યનાં તેજથી ઉપજેલાં વાદળાં, સૂર્યને જ ઠાંકીને પોતે વિશેષ જણાય છે, તેમ આત્માથી ઉપજેલો અહંકાર આત્માને જ ઠાંકીને પોતે વિશેષ જણાય છે.

‘આવરણ-શક્તિ’ અને ‘વિક્ષેપ-શક્તિ’

કવલિતદિનનાથે દુર્દિને સાંદ્રમેઘૈ-

વ્યથયતિ હિમમઙ્ગજાવાયુરુગ્રો યથૈતાન્ ।

અચિરતતમસાત્મન્યાવૃત્તે મૂઢબુદ્ધિ

ક્ષપયતિ વહુદુઃસ્વૈસ્તીવ્રવિક્ષેપશક્તિઃ ॥ ૧૪૫ ॥

જેમ ચોમાસામાં ઘાટાં વાદળાંઓથી સૂર્ય ઠંડાઈ જાય છે, ત્યારે ઉગ્ર ઠંડો વંટોળિયો આ લોકોને હેરાન કરે છે, તેમ ગાઢ તમોગુણથી (એટલે તેની આવરણશક્તિથી) આત્મા ઠંડાઈ જાય છે, ત્યારે મૂઢબુદ્ધિ માણસને (રજોગુણની) તીવ્ર ‘વિક્ષેપ’ શક્તિ અનેક દુઃખોથી હેરાન કરે છે.

एताभ्यामेव शक्तिभ्यां बंधः पुंसः समागतः ।

याभ्यां विमोहितो देहं मत्वात्मानं भवत्ययम् ॥ ૧૪૬ ॥

આ બંને શક્તિથી જ જીવને બંધન આવ્યું છે અને એ બેથી જ મોહિત થઈ દેહને આત્મા માની સંસારમાં તે જન્મ્યા કરે છે.

સંસાર-૨૫૩૫

बीजं संसृतिभूमिजस्य तु तमो देहात्मधीरंकुरो

रागः पल्लवमंबु कर्म तु वपुः स्कंधोऽसवः शाखिकाः ।

अग्राणीन्द्रियसंहतिश्च विषयाः पुष्पाणि दुःखं फलं

नानाकर्मसमुद्भवं बहुविधं भोक्तात्र जीवः खगः ॥ ૧૪૭ ॥

‘અજ્ઞાન’ સંસારરૂપી વૃક્ષનું બીજ છે; “દેહને આત્મા માનવો” એ તેનો કુણ્ડો છે; ‘મોહ’ એ તે વૃક્ષનાં પાંદડાં છે; ‘કર્મ’ એ (વૃક્ષને પોષણ આપનારું) પાણી છે; ‘શરીર’ એનું

થડ છે; ‘પ્રાણો’ એ એની ડાળીઓ છે; ‘ઇંદ્રિયોનો સમુદાય’ એ તેની આણીઓ છે; ‘વિષયો’ એ એનાં ફૂલ છે; ‘અનેક કર્મોથી ઊપજતાં દુઃખ’ એ એનાં અનેક જાતનાં ફળ છે; અને એ ફળને એ ઝાડ ઉપર રહેલું જીવરૂપી પક્ષી ખાય છે.

અજ્ઞાનમૂલોડયમનાત્મવંધો નૈસર્ગિકોઽનાદિરનંત ર્દરિતઃ ।

જન્માપ્યયવ્યાધિજરાદિદુઃખપ્રવાહપાતં જનયત્યમુખ્ય ॥ ૧૪૮ ॥

અજ્ઞાનરૂપ મૂળવાળું આ સંસારબંધન સ્વાભાવિક, અનાદિ અને અનંત કહેવાય છે; અને એ જ જીવને જન્મ, મરણ, વ્યાધિ અને ઘડપણ વગેરે દુઃખના પ્રવાહમાં નાખે છે.

આત્મા અને દેહના ભેદજ્ઞાનની જરૂર

નાસ્ત્રૈર્ન શસ્ત્રૈરનિલેન વહ્નિના છેત્તું ન શક્યો ન ચ કર્મકાટિભિઃ ।

વિવેકવિજ્ઞાનમહાસિના વિના ધાતુઃ પ્રસાદેન સિતેન મંજુના ॥ ૧૪૯ ॥

વિધાતાની કૃપાથી મળતાં વિવેકજ્ઞાન એટલે જડ અને ચેતનના ભેદજ્ઞાનરૂપી ઉજ્જવળ અને સુંદર મોટી તલવાર વિના કોઈ અસ્ત્રથી શસ્ત્ર(હથિયાર)થી કે પવન અથવા અગ્નિથી અને કરોડો ઉપાયોથી પણ એ બંધન કાપી શકાતું નથી.

શ્રુતિપ્રમાણૈકમતેઃ સ્વધર્મનિષ્ઠા તયૈવાત્મવિશુદ્ધિરસ્ય ।

ત્રેમુક્ત્યુદ્ધેઃ પરમાત્મવેદનં તેનૈવ સંસારસમૂલનાશઃ ॥ ૧૫૦ ॥

વેદનાં પ્રમાણોમાં જ બુદ્ધિવાળાને પોતાના ધર્મમાં શ્રદ્ધા ઊપજે છે, અને એથી જ એનું ચિત્ત શુદ્ધ થાય છે; એમ જેનું ચિત્ત શુદ્ધ થયું હોય, એને જ પરમાત્માનું જ્ઞાન થાય છે અને એથી જ સંસારનો મૂળ સાથે નાશ થાય છે.

કોશૌરન્નમયાદૈઃ પંચભિરાત્મા ન સંવૃતો ભાતિ ।

નિજશક્તિસમુત્પન્નૈઃ શૈવલપટલૈરિવાંબુ વાપિસ્થમ્ ॥ ૧૫૧ ॥

જેમ પાણીમાંથી ઊપજેલી શેવાળથી જ વાવનું પાણી ઢંકાઈને દેખાતું નથી, તેમ પોતાની શક્તિથી જ ઊપજેલા

‘અન્નમય’ વગેરે પાંચ કોશોથી ઢંકાયેલો આત્મા દેખાતો નથી.

તત્ત્વેવાલાપનયે સમ્યક્ સલિલં પ્રતીયતે શુદ્ધમ્ ।

તૃણાસંતાપહરં સઘઃ સૌખ્યપ્રદં પરં પુંસઃ ॥ ૧૫૨ ॥

પંચાનામપિ કોશાનામપવાદે વિભાત્યયં શુદ્ધઃ ।

નિત્યાનંદૈકરસઃ પ્રત્યગ્રૂપઃ પરં સ્વયં જ્યોતિઃ ॥ ૧૫૩ ॥

જેમ શેવાળ દૂર કરતાં માણસની તરસને તથા તાપને દૂર કરનારું અને તરત જ સુખ આપનારું શુદ્ધ પાણી સારી રીતે દેખાય છે, તેમ એ પાંચેય કોશોનો ભ્રમ દૂર થતાં શુદ્ધ, નિત્ય, આનંદરૂપ એક રસવાળો અંતર્યામી, સ્વયંપ્રકાશ પરમાત્મા દેખાય છે.

આત્માનાત્મવિવેકઃ કર્તવ્યો બંધમુક્તયે વિદુષા ।

તેનૈવાનંદી ભવતિ સ્વં વિજ્ઞાય સત્ત્વિદાનંદમ્ ॥ ૧૫૪ ॥

સંસાર-બંધનથી છૂટવા માટે વિદ્વાને “આત્મા જડ દેહથી જુદો છે” એમ સમજી શકે છે; કેમકે એથી જ પોતાને સત, ચિત્ અને આનંદ(સચ્ચિદાનંદ)રૂપ સમજીને આનંદી થાય છે.

મુક્ત કોણ ?

મુંજાદિપીકામિવ દૃશ્યવર્ગાત્પ્રત્યંચમાત્માનમસંગમક્રિયમ્ ।

વિવિચ્ય તત્ર પ્રવિલાપ્ય સર્વં તદાત્મના તિષ્ઠતિ યઃ સ મુક્તઃ ॥ ૧૫૫ ॥

જે માણસ પ્રત્યેકમાં રહેલ છતાં અસંગ અને નિષ્ક્રિય આત્માને, જેમ મુંજની સળીને મુંજથી જુદી સમજે, તેમ દેખાતા સર્વ પદાર્થોથી જુદો સમજી બધી વસ્તુઓને આત્મામાં જ લય પમાડી પોતે એ આત્મારૂપે જ રહે છે, એ મુક્ત છે.

અન્નમય કોશ

દેહોઽયમન્નમવનોઽન્નયમસ્તુ કોશ-

આન્નેન જીવતિ વિનશ્યતિ તદ્વિહીનઃ ।

ત્વક્ચર્મમાંસરુધિરાસ્થિપુરીષરાશિ-

ર્નાયં સ્વયં ભવિતુમર્હતિ નિત્યશુદ્ધઃ ॥ ૧૫૬ ॥

અન્યથી ભાવજનારો આ દેહ જ ‘અન્નમય કોશ’ છે; કારણ કે એ અન્યથી જ જીવે છે અને અન્ન વિના નાશ પામે છે. ત્વચા, આમડી, માંસ, લોહી, હાડકાં અને મળ વગેરેનો સમૂહ આ દેહ પોતે નિત્ય શુદ્ધ આત્મા તરીકે થવાને યોગ્ય નથી.

पूर्व जनेरपि मृतेरपि नायमस्ति

जातः क्षणं क्षणगुणोऽनियतस्वभावः ।

नैको जडश्च घटवत्परिदृश्यमानः

स्वात्मा कथं भवति भावविकारवेत्ता ॥ ૧૫૭ ॥

આ અન્નમય કોશ અથવા દેહ જન્મ પહેલાં અને મૃત્યુ પછી હોતો નથી; ક્ષણમાં જન્મ્યો છે; એના ગુણો પણ ક્ષણિક^૧ છે અને એનો સ્વભાવ અચળ છે. એ અનેક છે તથા જડ છે; અને ઘડાની પેઠે દૃશ્ય^૨ પદાર્થ છે; તેથી એ દેહ, ભાવો અને વિકારોને બાજુનારો પોતાનો આત્મા કેમ હોઈ શકે ?

पाणिपादादिमान्देहो नात्मा व्यंगेऽपि जीवनात् ।

तत्तच्छक्तेरનાशाच्च न नियम्यो नियामकः ॥ ૧૫૮ ॥

હાથ, પગ વગેરે અંગોવાળું આ શરીર આત્મા નથી; કારણ કે તેનું કોઈ અંગ ઓછું થાય છે, તો પણ તે જીવે છે; અને તેની શક્તિનો નાશ થતો નથી. વળી તે આત્માના હુકમ પ્રમાણે ચાલે છે; તેથી એ પોતે હુકમ કરનાર (આત્મા) કેમ થઈ શકે ?

देहतद्धर्मतत्कर्मतदवस्थादिसाक्षिणः ।

स्वत एव स्वतः सिद्धं तद्वैलक्षण्यमात्मनः ॥ ૧૫૯ ॥

દેહ, એના ધર્મ^૩, એનાં કર્મ^૪ તથા એની અવસ્થાઓ-વગેરેના સાક્ષી આત્માની એ બધાંથી વિલક્ષણતા પોતાથી જ સ્વતઃસિદ્ધ છે.

૧ થોડી વાર જ રહે એવાં, ૨ જે નજરે નોઈ શકાય એવો. (જેનું ૩૫ આંખથી નોઈ શકાય એવું હોય એ અનિત્ય-વિનાશી છે.)

કુલ્યરાશિર્માસલિસો મલપૂર્ણોઽતિક્કમલઃ ।

કથં ભવેદયં વેત્તા સ્વયમેતદ્વિલક્ષણઃ ॥ ૧૬૦ ॥

હાડકાંનાં ઢગ જેવો, માંસથી લીંપેલો, મળભૂતથી ભરેલો અને અતિશય ગંદો આ દેહ આત્મા કેમ બની શકે ? કારણ કે આત્મા પોતે એ દેહથી જુદા જ લક્ષણવાળો છે.

ત્વદ્દ્વાંસમેદોઽસ્થિપુરીપરાશાવહંમતિં મૂઢજનઃ કરોતિ ।

વિલક્ષણં વેત્તિ વિચારશીલો નિજસ્વરૂપં પરમાર્થભૂતમ્ ॥ ૧૬૧ ॥

ત્વચ્ચા, માંસ, મેદ, હાડકાં અને મળભૂતના ઢગલા જેવા આ દેહમાં મૂઢ માણસ જ ‘અહં’ભાવ કરે છે. વિચારશીલ માણસ તો પોતાનું ‘અહં’ સ્વરૂપ એનાથી જુદું જ સમજે છે.

દેહોઽહમિત્યેવ જડસ્ય બુદ્ધિર્દેહે ચ જીવે વિદુષસ્ત્વહંધીઃ ।

વિવેકવિજ્ઞાનવતો મહાત્મનો બ્રહ્માહમિત્યેવ મતિઃ સદાત્મનિ ॥ ૧૬૨

“ આ દેહ એ જ હું છું ” એવી બુદ્ધિ જડની હોય છે. વિદ્વાન માણસની બુદ્ધિ દેહ તથા જીવ એ બંનેમાં ‘અહં’ભાવવાળી હોય છે; પણ વિવેક-જ્ઞાનવાળા મહાત્માની બુદ્ધિ તો ‘હું પ્રજ્ઞા છું’ એમ સદા આત્મામાં જ હોય છે.

અત્રાત્મબુદ્ધિં ત્યજ મૂઢબુદ્ધે ત્વદ્દ્વાંસમેદોઽસ્થિપુરીપરાશૌ ।

સર્વાત્મનિ બ્રહ્મણિ નિર્વિકલ્પે કુરુષ્વ શાંતિં પરમાં મજસ્ર ॥ ૧૬૩

અરે મૂળ ! ચામડી, માંસ, મેદ, હાડકાં અને મળભૂતના ઢગલારૂપ આ દેહમાં તું આત્મબુદ્ધિ તજ દે; અને દરેકના આત્મારૂપ નિર્વિકલ્પ^૧ પ્રજ્ઞામાં જ આત્મબુદ્ધિ કર; અને પરમ શાંતિ પામ.

દેહૈન્દ્રિયાદાવસતિં ભ્રમોદિતાં વિદ્વાનહંતાં ન જહાતિ યાવત્ ।

તાવન્ન તસ્યાસ્તિ વિમુક્તિવાર્તાપ્યસ્ત્વેષ વેદાંતનયાંતદર્શી ॥ ૧૬૪ ॥

વિદ્વાન, આ અસત્ દેહ અને ઇન્દ્રિયો વગેરેમાં જ્યાં સુધી

૧ જેને કોઈ પણ પ્રકારથી વર્ણવી શકાય નહિ, તે ‘નિર્વિકલ્પ’.

‘અહંતા’ છોડતો નથી, ત્યાં સુધી એ વેદાંત શાસ્ત્રના પારને પામ્યો હોય છતાં એના મોક્ષની વાત પણ સંભવતી નથી.

છાયાશરીરે પ્રતિબિંબગાત્રે યત્સ્વપ્નદેહે હૃદિ કલ્પિતાંગે ।

યથાત્મબુદ્ધિસ્તવ નાસ્તિ કાચિજીવચ્છરીરે ચ તથૈવ માસ્તુ ॥૧૬૫॥

જેમ છાયા, પ્રતિબિંબ, સ્વપ્ન અને મનમાં જોયેલાં શરીરમાં કોઈ પ્રકારે તને આત્મબુદ્ધિ થતી નથી, એ જ રીતે આ જીવતા શરીરમાં પણ તને આત્મબુદ્ધિ ન થાયો.

દેહાત્મધીરેવ નૃણામસદ્ધિયાં જન્માદિદુઃખપ્રભવસ્ય વીજમ્ ।

યતસ્તતસ્ત્વં જહિ તાં પ્રયત્નાત્યક્તે તુ ચિત્તે ન પુનર્ભવાશા ॥ ૧૬૬ ॥

દેહમાં આત્મબુદ્ધિ એ જ દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા મનુષ્યોને જન્માદિ દુઃખોનું કારણ-આ સંસારનું બીજ બને છે; માટે એ બુદ્ધિને તું પ્રયત્નથી તજ દે; કેમકે ચિત્તમાં એનો ત્યાગ થતાં ફરી જન્મની આશા નહિ રહે.

પ્રાણમય કોશ

કર્માદ્યૈઃ પંચભિરંચિતોઽયં પ્રાણો ભવેત્પ્રાણમયસ્તુ કોશઃ ।

યેનાત્મવાનન્નમયોઽન્નપૂર્ણઃ પ્રવર્તેતેઽસૌ સકલક્રિયાસુ ॥ ૧૬૭ ॥

પાંચ કર્મેન્દ્રિયો સહિત આ પ્રાણ એ જ ‘પ્રાણમય કોશ’ છે. આ અન્નમય કોશ (દેહ) એ પ્રાણમય કોશ સાથે જોડાઈ જીવયુક્ત થઈ અન્નપૂર્ણ બની અને દરેક ક્રિયાઓમાં પ્રવર્તે છે.

નૈવાત્માપિ પ્રાણમયો વાયુવિકારો

ગંતાગંતા વાયુવદંતર્બહિરેષઃ ।

યસ્માકિંચિત્કાપિ ન વેત્તીષ્ટમનિષ્ઠં

સ્વં વાન્યં વા કિંચન નિત્યં પરતંત્રઃ ॥ ૧૬૮ ॥

એ ‘પ્રાણમય કોશ’ પણ આત્મા નથી; કારણ કે એ તો પવનનો વિકાર છે; અને પવનની જેમ જ શરીરની અંદર અને બહાર જાય-આવે છે. વળી એ નિત્ય પરતંત્ર છે અને હિત-

અહિત, પોતાનું કે પારકું એવું કાંઈ જાણતો નથી.

મનોમય કોશ

જ્ઞાનેન્દ્રિયાણિ ચ મનશ્ચ મનોમયઃ સ્યા-

ત્કોશો મમાહમિતિ વસ્તુવિકલ્પહેતુઃ ।

સંજ્ઞાદિભેદકલનાકલિતો બલીયાં-

સ્તત્પૂર્વકોશમભિપૂર્ય વિજૃંભતે યઃ ॥ ૧૬૯ ॥

પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને મન મળી ‘મનોમય કોશ’ બને છે. ‘આ હું અને આ મારું’ એવી વસ્તુના વિચારનું કારણ મનોમય કોશ જ છે. દરેક વસ્તુઓનાં નામ વગેરે ભેદની કલ્પના પણ એ જ કરે છે. ઉપર જણાવેલા બંને કોશને આ વશ રાખે છે, તેથી વધારે બળવાન છે; તથા પ્રાણમય કોશની અંદર રહી પ્રકાશે છે.

પંચેન્દ્રિયૈઃ પંચભિરેવ હોતૃભિઃ પ્રત્નીયમાનો વિષયાજ્યધારયા ।

જાજ્વલ્યમાનો બહુવાસનેંધનૈર્મનોમયાગ્નિર્દહતિ પ્રપંચમ્ ॥ ૧૭૦ ॥

આ મનોમય કોશ જાણે કે એક અગ્નિ છે; પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો એ અગ્નિમાં હોમ કરનાર છે; પાંચ વિષયો એ હોમવાનું ધી છે અને વાસનાઓ એ ઇંધણું છે. આ ઇંધણુંથી એ અગ્નિ વધારે સળગે છે અને આખા સંસારને બાળી મૂકે છે. (અર્થાત્ જ્યારે ઇન્દ્રિયો પોતે વાસનારૂપી ઇંધણુંથી સળગાવેલા મનોમય અગ્નિમાં વિષયોરૂપી ધી હોમે છે, ત્યારે એ મનોમય અગ્નિ આખા સંસારમાં લમૂકી બેઠે છે.)

ન હ્યસ્ત્યવિદ્યા મનસોઽતિરિક્તા મનો હ્યવિદ્યા ભવબંધેતુઃ ।

તસ્મિન્વિનષ્ટે સકલં વિનષ્ટં વિજૃંભિતેઽસ્મિન્સકલં વિજૃંભતે ॥ ૧૭૧ ॥

અવિદ્યા એ મનથી જુદી નથી; મન એ જ સંસાર-બંધનનું કારણ અવિદ્યા છે. એ મન નાશ પામ્યું હોય, તો બધું નાશ પામ્યું જ છે; પણ એ જો ભાસે છે, તો આ બધું ભાસે જ છે.

સ્વપ્નેऽથ શૂન્યે સૃજતિ સ્વશક્ત્યા ભોક્ત્રાદિ વિશ્વં મન એવ સર્વમ્ ।
તથૈવ જાગ્રત્યપિ નો વિશેષસ્તત્સર્વમેતન્મનસો વિજૃંભણમ્ ॥૧૭૨॥

સ્વપ્ન એ સત્ય નથી, છતાં મન એ સ્વપ્નમાં પોતાની શક્તિથી લોકતા વગેરે બધું જગત બનાવે છે. એ જ રીતે જાગ્રત અવસ્થામાં પણ ખરી રીતે કંઈ છે જ નહિ. આ બધું જે દેખાય છે, એ માત્ર મનનો જ વિલાસ છે.

સુષુપ્તિકાલે મનસિ પ્રલીને નૈવાસ્તિ કિંચિત્સકલપ્રસિદ્ધેઃ ।

અતો મનઃકલ્પિત એવ પુંસઃ સંસાર એતસ્ય ન વસ્તુતોઽસ્તિ ॥૧૭૩॥

સુષુપ્તિના સમયે મન બ્યારે લીન થઈ જાય છે, ત્યારે કંઈ હોતું જ નથી; આ વાત સર્વ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે; માટે આ જીવને જે સંસાર જણાય છે, તે મનની જ કલ્પેલી વસ્તુ છે, ખરી રીતે કંઈ છે જ નહિ.

વાયુના નીયતે મેઘઃ પુનસ્તેનૈવ નીયતે ।

મનસા કલ્પ્યતે વંધો મોક્ષસ્તેનૈવ કલ્પ્યતે ॥ ૧૭૪ ॥

વાદળાં વાયુથી જ લઈ જવાય છે અને પાછાં લઈ અવાય છે; એ જ રીતે મનથી જ સંસારરૂપ બંધન રચાય છે અને તેનાથી જ મોક્ષ કલ્પાય છે.

દેહાદિસર્વવિષયે પરિકલ્પ્ય રાગં

બધ્નાતિ તેન પુરુષં પશુવદ્ગુણેન ।

ચૈરસ્યમત્ર વિષવત્સુ વિધાય પશ્ચા-

દેનં વિમોચયતિ તન્મન એવ બંધાત્ ॥ ૧૭૫ ॥

જેમ દોરડાંથી પશુને બાંધે, તેમ આ મન જ દેહ વગેરે સર્વ વસ્તુઓમાં મોહ ઉપજાવી એનાથી જીવને (પ્રથમ) બાંધે છે; અને પછી જેર જેવા આ વિષયોમાં વિરાગ (અભાવો) ઉપજાવી એ બંધનથી એને છોડાવે છે.

તસ્માન્મનઃ કારણમસ્ય જંતો-

વંધસ્ય મોક્ષસ્ય ચ વા વિધાને ।

વંધસ્ય હેતુર્મલિનં રજોગુણે-

મોક્ષસ્ય શુદ્ધં વિરજસ્તમસ્કમ્ ॥ ૧૭૬ ॥

માટે મન જ આ જીવને બંધન અને મોક્ષ કરવામાં કારણ છે. જ્યારે એ રજોગુણથી મેલું હોય, ત્યારે જીવને બંધનું કારણ થાય છે; અને રજોગુણ તથા તમોગુણથી રહિત થઈ શુદ્ધ બન્યું હોય, ત્યારે જીવને મોક્ષનું કારણ થાય છે.

વિવેકવૈરાગ્યગુણાતિરેકાચ્છુદ્ધત્વમાસાદ્ય મનો વિમુક્ત્યૈ ।

ભવત્યતો બુદ્ધિમતો મુમુક્ષોસ્તાભ્યાં દૃઢાભ્યાં ભવિતવ્યમગ્રે ॥ ૧૭૭ ॥

વિવેક અને વૈરાગ્ય ગુણના વધવાથી મન શુદ્ધિ પામીને મુક્તિ માટે થાય છે; માટે બુદ્ધિમાન મુમુક્ષુના એ જ ગુણો જ પ્રથમ દૃઢ થવા જોઈએ.

મનો નામ મહાવ્યાઘ્રો વિષયારણ્યભૂમિષુ ।

ચરત્યત્ર ન ગચ્છંતુ સાધવો યે મુમુક્ષવઃ ॥ ૧૭૮ ॥

પાંચ વિષય (શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ) એ એક વન છે. તેમાં 'મન' નામનો વાઘ ફર્યા કરે છે; માટે મુમુક્ષુ સજ્જનોએ તે વનમાં ન જવું.

મનઃ પ્રસૂતે વિષયાનશેષાન્સ્થૂલાત્મના સૂક્ષ્મતયા ચ ભોક્તુઃ ।

શરીરવર્ણાશ્રમજાતિભેદાન્ગુણક્રિયાહેતુફલાનિ નિત્યમ્ ॥ ૧૭૯ ॥

નાનામોટા દરેક વિષયોને તથા આ શરીર, વર્ણ-પ્રાદ્ધાણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર; આશ્રમ-બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યસ્ત; જાતિ વગેરે ભેદો અને ગુણ, ક્રિયા, કારણ તથા ક્રિયાનાં ફળ વગેરેને મન જ લોકતા (જીવ) માટે નિત્ય સજે છે.

અસંગચિદ્રૂપમમું વિમોહ્ય દેહૈન્દ્રિયપ્રાણૈર્ગુણૈર્નિવધ્ય ।

અહમમેતિ ભ્રમયત્યજસ્ત્રં મનઃ સ્વકૃત્યેષુ ફલોપમુક્તિષુ ॥ ૧૮૦ ॥

ચેતન આ આત્મા તો સંગરહિત જ છે, છતાં તેને મોહિત કરી દેહ, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ વગેરે ગુણોથી^૧ “હું અને મારું” એમ તેમાં ખાંધી આ મન જ પોતે ઊભાં કરેલાં કામો માટે તથા તેનાં ફળ ભોગવાવવા માટે નિરંતર ભ્રમાવે છે.

અધ્યાસદોષાત્પુરુષસ્ય સંસ્કૃતિરધ્યાસવંધસ્ત્વમુનૈવ કલ્પિતઃ ।

રજસ્તમોદોષવતોઽવિવેકિનો જન્માદિદુઃખસ્ય નિદાનમેતત્ ॥ ૧૮૧ ॥

ભ્રમના દોષથી જ આત્માને સંસાર લાગુ થાય છે; અને એ ભ્રમરૂપ બંધન મને જ કલ્પેલું છે. રજોગુણ અને તમોગુણના દોષવાળા અવિવેકી જીવને જન્મ વગેરે દુઃખનું મૂળ કારણ આ જ છે.

અતઃ પ્રાહુર્મનોઽવિદ્યાં પંડિતાસ્તત્ત્વદર્શિનઃ ।

યેનૈવ ભ્રામ્યતે વિશ્વં વાયુનેવાભ્રમંડલમ્ ॥ ૧૮૨ ॥

આથી તત્ત્વને સમજનારા વિદ્વાનો મનને જ અવિદ્યા કહે છે. જેમ પવન વાદળોને આકાશમાં આમતેમ ભ્રમાવે છે, એમ મન જ જગતને ભ્રમાવે છે.

તન્મનઃશોધનં કાર્યં પ્રયત્નેન મુમુક્ષુણા ।

વિશુદ્ધે સંતિ ચૈતસ્મિન્મુક્તિઃ કરફલાયતે ॥ ૧૮૩ ॥

માટે મુમુક્ષુએ મનને જ પ્રયત્નથી શુદ્ધ કરવું જોઈએ. એ શુદ્ધ થતાં મુક્તિ હાથમાં આવી પડેલાં ફળ જેવી છે.

મોક્ષૈકસક્ત્યા વિષયેષુ રાગં નિર્મૂલ્ય સંન્યસ્ય ચ સર્વકર્મ ।

સચ્ચદ્વયા યઃ શ્રવણાદિનિષ્ઠો રજઃસ્વભાવં સ ધુનોતિ બુદ્ધેઃ ૧૮૪

જે માણસ મોક્ષમાં જ કેવળ આસક્તિ કરી, વિષયોપરના

^૧ ગુણનો ખીજો અર્થ દોરી પણ થાય છે. આ બે અર્થવાળા શબ્દનો પ્રયોગ છે.

રાગને નિર્મૂળ કરી, સર્વ કર્મો ત્યજીને શુદ્ધ શ્રદ્ધાથી શાસ્ત્રનું શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન કરે છે, તે બુદ્ધિનો રમેગુણી સ્વભાવ દૂર કરે છે (અને એની બુદ્ધિ સ્થિર થાય છે).

મનોમયો નાપિ ભવેત્પરાત્મા હ્યાદ્યંતવત્ત્વાત્પરિણામિભાવાત્ ।

દુઃસ્વાત્મકત્વાદ્વિષયત્વહેતોર્દ્રષ્ટા હિ દૃશ્યાત્મતયા ન દૃષ્ટઃ ॥૧૮૫॥

આ ‘મનોમય કોશ’ પણ આદિ-અંતવાળો, પરિણામી સ્વભાવનો, દુઃખમય અને વિષયરૂપ હોવાથી આત્મા હોઈ શકે નહિ; કારણ કે જે દ્રષ્ટા (જેનાર) હોય તેને દૃશ્ય (જેવાની) વસ્તુ-રૂપે કોઈએ જોયો નથી.

વિજ્ઞાનમય કોશ

દુષ્ટિર્દુર્દ્રિયૈઃ સાર્ધં સવૃત્તિઃ કર્તૃલક્ષણઃ ।

વિજ્ઞાનમયકોશઃ સ્યાત્પુંસઃ સંસારકારણમ્ ॥ ૧૮૬ ॥

જ્ઞાનેન્દ્રિયોની સાથે પોતાની વૃત્તિઓ સહિત જોડાયેલી બુદ્ધિ એ જ ‘વિજ્ઞાનમય કોશ’ છે. એ દરેક કામનો કર્તા પોતે જ છે, એમ માને છે અને જીવને સંસારનું કારણ થાય છે.

અનુવ્રજચ્ચિત્પ્રતિવિંશક્તિર્વિજ્ઞાનસંજ્ઞઃ પ્રકૃતેર્વિકારઃ ।

જ્ઞાનક્રિયાવાનહમિત્યજસ્રં દેહૈન્દ્રિયાદિષ્વભિમન્યતે ભૃશમ્ ॥૧૮૭॥

એ ‘વિજ્ઞાનમય કોશ’માં ચેતનની પ્રતિબિમ્બ-શક્તિ રહેલી જણાય છે; માયાનું જ એ કાર્ય છે તથા “હું જ્ઞાનવાળો અને ક્રિયાવાળો છું” એમ દેહ તથા ઇન્દ્રિયો વગેરે પર તે ઘણું જ અભિમાન કરે છે.

અનાદિકાલોઽયમહંસ્વભાવો જીવઃ સમસ્તવ્યવહારવોદા ।

કરોતિ કર્માણ્યપિ પૂર્વવાસનઃ પુણ્યાન્યપુણ્યાનિ ચ તત્ફલોન્નિ ૧૮૮

મુંકે વિચ્ચિત્રાસ્વપિ યોનિષુ વ્રજન્નાયાતિ નિર્યાત્યધ ઋર્ધ્વમેષઃ ।
 અસ્યૈવ વિજ્ઞાનમયસ્ય જાગ્રત્સ્વપ્નાદ્યવસ્થા સુખદુઃખભોગઃ ॥૧૮૯॥
 દેહાદિનિષ્ઠાશ્રમધર્મકર્મગુણાભિમાનં સતતં મમતિ ।

વિજ્ઞાનકોશોઽયમતિપ્રકાશઃ પ્રકૃષ્ટસાંનિધ્યવશાત્પરાત્મનઃ ।
 અતો ભવત્યેવ ઉપાધિરસ્ય યદાત્મધીઃ સંસરતિ ભ્રમેણ ॥૧૯૦॥

આ ‘વિજ્ઞાનમય કોશ’નો સ્વભાવ અહંકાર કરવાનો છે; અને એ અનાદિ કાળનો હોઈ જીવરૂપ થઈને સમગ્ર વ્યવહારને ઉઠાવી લે છે. એ પૂર્વની વાસનાયુક્ત થઈ પાપ અને પુણ્ય કર્મ કરે છે અને તેનાં ફળો ભોગવે છે; વળી તે જુદી જુદી જાતની યોનિઓ—જુદા જુદા જન્મોમાં ભ્રમતો ક્યારેક નીચે આવે છે અને ક્યારેક ઉપર જાય છે. જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ—ત્રણેય અવસ્થાઓ, સુખ—દુઃખ વગેરે ભોગ, દેહ સાથે સંબંધ ધરાવતા આશ્રમો વગેરેનાં ધર્મ, કર્મ, ગુણ વગેરેનું અભિમાન, અને સદાની મમતા—એ બધું આ ‘વિજ્ઞાનમય કોશ’નું જ છે. આ કોશ શ્રેષ્ઠ આત્માની પાસે જ હોવાથી અતિ પ્રકાશવાળો છે; તથા આત્માને ઉપાધિરૂપ જ છે; એના પર જે આત્મખુદ્ધિ કરે છે, તે એ ભ્રમને લીધે સંસારને પામ્યા કરે છે.

આત્મા કોણ છે ?

યોઽયં વિજ્ઞાનમયઃ પ્રાણેષુ હૃદિ સ્ફુરત્યયં જ્યોતિઃ ।

કૂટસ્થઃ સન્નાત્મા કર્તા ભોક્તા ભવત્યુપાધિસ્થઃ ॥ ૧૯૧ ॥

સ્વયંપ્રકાશ,^૧ વિજ્ઞાનમય તથા હૃદયની અંદર પ્રાણોમાં જે પ્રકાશે છે, તે આત્મા છે. એ નિર્વિકાર (વિકાર વગરનો) હોવા છતાં ઉપાધિમાં રહેલો હોઈ કર્તા અને ભોક્તા (કર્મ કરનાર અને તેનાં ફળ ભોગવનાર) બને છે.

૧ પોતાની મેળે જણાતો—જેના જ્ઞાન માટે બીજી વસ્તુની જરૂર ન હોય તે.

स्वयं परिच्छेदमुपेत्य बुद्धेस्तादात्म्यदोषेण परं मृषात्मनः ।

सर्वात्मकः सन्नपि वीक्षते स्वयं स्वतः पृथक्त्वेन मृદો घटानिव ॥૧૯૨॥

એ પરમ આત્મા મિથ્યા બુદ્ધિથી ભમીને “એ પોતે જ છે” એમ માનવાને કારણે પોતે સર્વાત્મા (સર્વરૂપ) હોવા છતાં જેમ માટીથી ઘડા બુદ્ધા બુદ્ધે, તેમ પોતાનાથી બધું બુદ્ધ દેખે છે.

उपाधिसंबंधवशात्परात्मा ह्युपाधिधर्माननुभाति तद्गुणः ।

अयोविकारानविकारिवह्निवत्सदैकरूपोऽपि परः स्वभावात् ॥૧૯૩॥

એ પરમ આત્મા સ્વભાવે તો એક જ રૂપે છે, તો પણ ઉપાધિના સંબંધને વશ થવાથી “એના ગુણો એ પોતાના જ ગુણો છે” એમ માનીને એના ધર્મો(ઈચ્છા વગેરે)વાળો દેખાય છે; “જેમ લોઢાની બનેલી તપાવેલી કોઈ ચીજમાં વ્યાપેલો અવિકારી અગ્નિ, એ ચીજના આકારવાળો દેખાય છે તેમ.”

શિષ્ય ઉવાચ—

મુક્તિ કેવી રીતે ?

भ्रमेणाप्यन्यथा वास्तु जीवभावः परात्मनः ।

तदुपाधेरनादित्वाच्चानાદેર્નાશ इष्यते ॥ ૧૯૪ ॥

શિષ્ય પૂછે છે—“હે ગુરુદેવ ! ભ્રમને કારણે હો કે કોઈ ખીજું કારણ હો, પણ પરમ આત્માને જ ‘જીવ’ બનવું પડ્યું છે, એ તો ખરી વાત; પણ એ ઉપાધિ તો અનાદિ કાળની છે; અને જે અનાદિ હોય તેનો તો નાશ થઈ શકે નહિ.

अतोऽस्य जीवभावोऽपि नित्या भवति संसृतिः ।

न निवर्तेत तन्मोक्षः कथं मे श्रीगुरो वद ॥ ૧૯૫ ॥

આથી આત્માને નિત્ય જીવરૂપે જ રહેવું પડે; અને એનો સંસાર પણ નિત્ય હોઈ કદી દૂર ન થાય; તો હે ગુરુદેવ ! એનો મોક્ષ કેવી રીતે થાય ? એ મને કહો.”

શ્રીગુરુવાચ—

આત્માના જ્ઞાનથી જ મુક્તિ

સમ્યક્કૃષ્ણં ત્વયા વિદ્વન્સાવધાનેન તચ્છૃણુ ।

પ્રામાણિકી ન ભવતિ ભ્રાંત્યા મોહિતકલ્પના ॥૧૯૬॥

ગુરુદેવે કહ્યું—“હે વિદ્વાન્ ! તેં ઠીક પૂછ્યું. હવે સાવધાન થઈને તે સાંભળ : ભ્રમને લીધે ભપજેલી મોહયુક્ત કલ્પના પ્રમાણભૂત હોતી નથી.

ભ્રાંતિં વિના ત્વસંગસ્ય નિષ્ક્રિયસ્ય નિરાકૃતેઃ ।

ન ઘટેતાર્થસંબંધો નભસો નીલતાદિવત્ ॥ ૧૯૭ ॥

જેમ આકાશનો વાદળી રંગ દેખાય છે, એ માત્ર ભ્રમ જ છે, તેમ સંગ વગરના, ક્રિયા વિનાના અને આકાર રહિત આત્માને કોઈ પણ પદાર્થો (વિષયો) સાથેનો સંબંધ ભ્રમ વિના ઘટેતો જ નથી.

સ્વસ્ય દ્રષ્ટુર્નિર્ગુણસ્યાક્રિયસ્ય પ્રત્યગ્બોધાનંદરૂપસ્ય બુદ્ધેઃ ।

ભ્રાંત્યા પ્રાપ્તો જીવભાવો ન સત્યો મોહાપોયે નાસ્ત્યવસ્તુ સ્વભાવાત્ ૧૯૮

સર્વનો સાક્ષી, માયાના ગુણથી રહિત, અક્રિય (કોઈ પણ જાતની ક્રિયા નહિ કરનાર) અને વ્યાપક જ્ઞાન તથા આનંદ-સ્વરૂપ આત્માને બુદ્ધિના ભ્રમથી જે ભ્રવપણું આવ્યું છે એ ખરું નથી; કારણ કે સ્વભાવથી જ એ કોઈ વસ્તુ નથી, તેથી મોહ દૂર થતાં એ કોઈ છે જ નહિ.

યાવદ્ ભ્રાંતિસ્તાવદેવાસ્ય સત્તા મિથ્યાજ્ઞાનોઽજ્ઞમિતસ્ય પ્રમાદાત્ ।

રજ્જ્વાં સર્પો ભ્રાતિકાલીન પવ ભ્રાંતેર્નાશો નૈવ સર્પોઽપિ તદ્વત્ ૧૯૯

જ્યાં સુધી ભ્રમ હોય, ત્યાં સુધી જ દોરડામાં સાપ દેખાય છે, ભ્રમનો નાશ થયે સાપ છે જ નહિ; તેમ પ્રમાદને લીધે જ્યાં સુધી ભ્રમ છે, ત્યાં સુધી જ આત્માને મિથ્યા જ્ઞાનથી પ્રકટેલું ભ્રવપણું છે. (ભ્રમ દૂર થતાં આત્માને ભ્રવપણું છે જ નહિ.)

અનાદિત્વમવિદ્યાયાઃ કાર્યસ્યાપિ તથેષ્યતે ।

ઉત્પન્નાયાં તુ વિદ્યાયામાવિદ્યકમનાદ્યપિ ॥ ૨૦૦ ॥

પ્રબોધે સ્વપ્રવત્સર્વે સહમૂલં વિનશ્યતિ ।

અનાદ્યપીદં નો નિત્યં પ્રાગભાવ ઇવ સ્ફુટમ્ ॥ ૨૦૧ ॥

અનાદેરપિ વિધ્વંસઃ પ્રાગભાવસ્ય વીક્ષિતઃ ।

માયા અને એનાં કાર્યોનું અનાદિપણું એ કે મનાય છે, પણ જેમ જગ્યા પછી સ્વપ્ન મૂળમાંથી નાશ પામે છે, તેમ જ્ઞાન થયા પછી અવિદ્યાથી ઊપજેલું તેનું કાર્ય અનાદિ છતાં નાશ પામે છે. આ અવિદ્યાકાર્ય અનાદિ કાળનું છે, છતાં ‘પ્રાગભાવ’^૧ ની પેઠે નિત્ય નથી એ ચોક્કસ છે. ‘પ્રાગભાવ’ અનાદિ છે, છતાં તેનો નાશ દેખાય છે;

યદ્બુદ્ધયુપાધિસંવંધાત્પરિકલ્પિતમાત્મનિ ॥ ૨૦૨ ॥

જીવત્ત્વં ન તતોઽન્યત્તુ સ્વરૂપેણ ચિત્તક્ષણઃ ।

સંવંધઃ સ્વાત્મનો બુદ્ધ્યા મિથ્યાજ્ઞાનપુરઃસરઃ ॥ ૨૦૩ ॥

વિનિવૃત્તિર્મવેત્તસ્ય સમ્યગ્જ્ઞાનેન નાન્યથા ।

બ્રહ્માત્મૈકત્વવિજ્ઞાનં સત્યગ્જ્ઞાનં શ્રુતેર્મતમ્ ॥ ૨૦૪ ॥

કારણ કે બુદ્ધિરૂપ ઉપાધિના સંબંધથી જ આત્મામાં જીવ-પણુની કલ્પના થઈ છે, તે સિવાય બીજું કોઈ કારણ જ નથી; કેમકે જીવ પોતે સ્વરૂપથી વિલક્ષણ જ છે. મિથ્યા જ્ઞાનને લીધે જ પોતાના આત્માનો બુદ્ધિ સાથે સંબંધ થયો છે. ઉત્તમ પ્રકારનાં

૧ કોઈ પણ વસ્તુ ઊપજતાં પહેલાં એ વસ્તુનો જે ‘અભાવ’ હોય છે, તેનું જ નામ ‘પ્રાગભાવ’ છે; અને એ ‘પ્રાગભાવ’ અનાદિ કાળથી હોય છે; (કારણ કે જે વસ્તુ બનવાની હોય, તે પોતે તો અનાદિ કાળથી બની હોતી જ નથી.) એ વસ્તુ બન્યા પછી એનો જે અનાદિ કાળથી ચાલ્યો આવેલો ‘પ્રાગભાવ’ હોય છે, તે નાશ પામે છે. આથી સાબિત થાય છે, કે અનાદિ મનાતી માયા-અવિદ્યાનો પણ નાશ થઈ શકે જ.

જ્ઞાનથી તે સંબંધ દૂર થઈ શકે છે, બીજી કોઈ રીતે નહિ; પ્રજ્ઞ અને આત્મા—એ બંને જુદા નથી; એક જ છે—આવું જ્ઞાન એ જ ઉત્તમ જ્ઞાન છે, આમ વેદનું માનવું છે. (‘હું પ્રજ્ઞ જ છું’ એવું જ્ઞાન થાય છે, ત્યારે જીવપણું નાશ પામે છે; અને પછી પોતે શુદ્ધ આત્મારૂપે પ્રકાશે છે.)

તદાત્માનાત્મનોઃ સમ્યગ્વિવેકેનૈવ સિધ્યતિ ।

તતો વિવેકઃ કર્તવ્યઃ પ્રત્યગાત્મસદાત્મનોઃ ॥ ૨૦૫ ॥

એ જ્ઞાન આત્મા તથા અનાત્માનો સારી રીતે વિવેક (પૃથક્કરણ) કરવાથી જ સિદ્ધ થાય છે; માટે એ વિવેક કરવો જોઈએ, જેથી આત્મા અને પ્રજ્ઞ એક જ છે, એમ સમજાય છે.

જલં પંકવદત્યંતં પંકાપાયે જલં સ્ફુટમ્ ।

યથા ભાતિ તથાત્માપિ દોષાભાવે સ્ફુટપ્રભઃ ॥ ૨૦૬ ॥

કાદવવાળું પાણી, કાદવ દૂર થતાં જેમ ચોખ્ખું થઈ જાય છે, તેમ માયારૂપ દોષ દૂર થતાં આત્મા સ્ફુટ પ્રભાવાળો થઈ પ્રકાશે છે. ૨૦૬

અસન્નિવૃત્તૌ તુ સદાત્મના સ્ફુટં પ્રતીક્ષેદ્વસ્ય ભવત્પ્રતીચઃ ।

તતો નિરાસઃ કરણીય એવ સદાત્મનઃ સાધ્વહમાદિવસ્તુનઃ ॥ ૨૦૭ ॥

(જ્ઞાન દ્વારા) અસત્ માયાની નિવૃત્તિ થાય છે, ત્યારે અંતરમાં રહેલા જીવાત્માનું પરમાત્મારૂપે સ્પષ્ટ જ્ઞાન થાય છે; માટે અહંકાર વગેરે વસ્તુને સત્-આત્મામાંથી સારી રીતે દૂર કરવી જ જોઈએ.

અતો નાયં પરાત્મા સ્યાદ્વિજ્ઞાનમયશબ્દભાક્ ।

વિજ્ઞાતૈત્વાજ્ઞાતૈત્વાચ્ચ પરિચ્છિન્નત્વહેતુતઃ ।

દૃશ્યત્વાદ્વ્યભિચારિત્વાજ્ઞાનિત્યો નિત્ય દૃષ્યતે ॥ ૨૦૮ ॥

ઉપર કહેલો ‘વિજ્ઞાનમય કોશ’ પણ વિકારવાળો, જડ, અમુક માપમાં જ રહેલો, આત્મા જેને જુએ છે એવો (દૃશ્ય),

તથા સુષુપ્તિ અવસ્થામાં નહિ જણાતો (વ્યભિચારી) હોવાથી આત્મા નથી. (કારણ કે એ અનિત્ય છે.) અનિત્ય વસ્તુ નિત્ય હોય જ નહિ.

આનંદમય કોશ અનુભવાય છે કયારે ?

આનંદપ્રતિબિંબનુવિતતનુવૃત્તિભિન્નમોઙ્ગુભિતા

સ્યાદાનંદમયઃ પ્રિયાદિગુણકઃ સ્વેષ્ટાર્થલાભોદયે ।

પુણ્યસ્યાનુભવે વિભાતિ કૃતિનામાનંદરૂપઃ સ્વયં

ભૂત્વાનંદતિ યત્ર સાધુ તનુભૃન્માત્રઃ પ્રયત્નં વિના ॥૨૦૯॥

(અજ્ઞાનથી ઢંકાયેલા) આ આનંદરૂપ આત્માનું જેમાં પ્રતિબિંબ પડે છે, એવી તમોગુણવાળી વૃત્તિ એ જ ‘આનંદમય કોશ’ છે. એ પ્રિય, આનંદ અને અતિ આનંદ એવા ત્રણ ગુણવાળો છે. જ્યારે પોતાને વહાલી વસ્તુ મળી આવે, ત્યારે એ પ્રકટે છે. પોતાનાં પુણ્ય કર્મોના અનુભવ થાય છે, ત્યારે પુણ્ય-શાળી માણસોને પોતાની મેળે જ એ ‘આનંદમય કોશ’ જણાય છે, જેમાં પ્રાણી માત્ર પોતે આનંદરૂપ થઈ પ્રયત્ન વગર જ અતિ આનંદી બને છે. ૨૦૯

આનંદમયકોશસ્ય સુષુપ્તૌ સ્ફૂર્તિરુત્કટા ।

સ્વપ્નજાગરયોરીષદિષ્ટસંદર્શનાદિના ॥ ૨૧૦ ॥

‘આનંદમય કોશ’નો ઉત્કટ પ્રકાશ તો સુષુપ્તિ વખતે જ હોય છે, છતાં જાગ્રત અને સ્વપ્ન અવસ્થામાં પણ પોતાને વહાલી વસ્તુ મળતાં એનો કાંઈક પ્રકાશ થાય છે.

નૈવાયમાનંદમયઃ પરાત્મા સોપાધિત્ત્વાત્પૃષ્ઠોર્વિકારાત્ ।

કાર્યત્વમેતોઃ સુકૃતક્રિયાયા વિકારસંઘાતસમાહિતત્વાત્ ॥૨૧૧॥

એ ‘આનંદમય કોશ’ પણ સર્વશ્રેષ્ઠ આત્મા નથી; કારણ કે એ ઉપાધિવાળો, માયાથી ઊપજેલો, શુભ કર્મોના ફળરૂપ અને આ દેહને આશરે રહેલો છે.

પંચાનામપિ કોશાનાં નિષેધે યુક્તિઃ શ્રુતેઃ ।

તન્નિષેધાવધિઃ સાક્ષી બોધરૂપોઽવશિષ્યતે ॥ ૨૧૨ ॥

વેદશાસ્ત્રની યુક્તિઓથી એ પાંચે ય કોશોનો નિષેધ થયા પછી (‘નેતિ નેતિ-એ નહિ, એ નહિ’) એ નિષેધની હદરૂપે જ્ઞાનસ્વરૂપ સાક્ષી આત્મા જ બાકી રહે છે.

યોઽયમાત્મા સ્વયંજ્યોતિઃ પંચકોશવિલક્ષણઃ ।

અવસ્થાત્રયસાક્ષી સન્નિર્વિકારો નિરંજનઃ ।

સદાનંદઃ સ વિજ્ઞેયઃ સ્વાત્મત્વેન વિપશ્ચિતા ॥ ૨૧૩ ॥

જે આ સ્વયંપ્રકાશ, ‘અન્નમય’ વગેરે પાંચે ય કોશોથી બુદ્ધો અને બાગૃતિ વગેરે ત્રણે ય અવસ્થાનો જોનાર છતાં વિકાર વગરનો, નિર્દોષ અને નિત્ય આનંદરૂપ છે, એને જ વિદ્વાન માણસે પોતાનો શુદ્ધ આત્મા સમજવો.

શિષ્ય ઉવાચ—

આત્માનાં સ્વરૂપ વિષે શંકા

મિથ્યાત્વેન નિષિદ્ધેષુ કોશેષ્વેતેષુ પંચસુ ।

સર્વાભાવં વિના કિંચિન્ન પશ્યામ્યત્ર હે ગુરો ।

વિજ્ઞેયં કિમુ વસ્ત્વસ્તિ સ્વાત્મનાત્ર વિપશ્ચિતા ॥ ૨૧૪ ॥

શિષ્ય—“હે ગુરુદેવ! આ પાંચે ય કોશ મિથ્યા હોવાથી આત્મા નથી એમ નિષેધ કરતાં શૂન્ય સિવાય કંઈ પણ મને દેખાતું નથી; તો બુદ્ધિમાન માણસે આ જગતમાં કંઈ વસ્તુને પોતાના આત્મા તરીકે બાણવી ?

શ્રીગુરુવાચ—

આત્માનું ખરું સ્વરૂપ

સત્યમુક્તં ત્વયા વિદ્વન્નિપુણોઽસિ વિચારણે ।

અહમાદિવિકારાસ્તે તદ્ભાવોઽયમપ્યનુ ॥ ૨૧૫ ॥

સર્વે યેનાનુભૂયંતે યઃ સ્વયં નાનુભૂયતે ।

તમાત્માનં વેદિતારં વિદ્ધિ બુદ્ધ્યા સુસૂક્ષ્મયા ॥ ૨૧૬ ॥

ગુરુ—“હે વિદ્વાન ! તેં સત્ય કહ્યું. વિચાર કરવામાં તું ઘણો ચતુર છે. અહંકાર વગેરે જે વિકારો છે, તે અને એનો અભાવ એ બધું જેને લીધે બાણી શકાય છે અને જે પોતે બીજા કોઈથી બાણી શકાતો નથી, એ સૌને બાણનાર આત્માને તું અતિ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી બાણ.

तत्साक्षिकं भवेत्तत्तद्यद्येनानुभूयते ।

कस्याप्यननुभूतार्थे साक्षित्वं नोपयुज्यते ॥ ૨૧૭ ॥

જે કોઈ વસ્તુ જે કોઈ વડે અનુભવાય છે, તેનું જ સાક્ષાત્ હોવાપણું હોઈ શકે; પણ કોઈ એ નહિ અનુભવેલી વસ્તુ (શૂન્ય)-નું સાક્ષાત્ હોવાપણું ઘટી શકે નહિ.

असौ स्वसाक्षिगो भावो यतः स्वेनानुभूयते ।

अतः परं स्वयं साक्षात्प्रत्यगात्मा न चेतरः ॥ ૨૧૮ ॥

આત્મા તો પોતાની જ સાક્ષીવાળો પદાર્થ છે; કારણ કે તે પોતા વડે જ અનુભવાય છે; માટે સર્વથી પર એવો પોતે જ સાક્ષાત્ આત્મા છે, બીજો કોઈ નહિ.

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु स्फुटतरं ऽसौ समुज्जृम्भते

प्रत्यग्रूपतया सदाहमहमित्यंतः स्फुरन्नेकधा ।

नानाकारविकारभागिन इमान्पश्यन्नहंधीमुखान्

नित्यानंदचिदात्मना स्फुरति तं विद्धि स्वमेतं हृदि ૨૧૯

બગૃતિ, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ-એ ત્રણે અવસ્થામાં જે આ અતિ સ્પષ્ટ પ્રકાશે છે, જે અંતઃકરણમાં ‘હું-હું’ એમ એક જ અંતરાત્મારૂપે સદા જણાય છે તથા જે અહંકારથી માંડી માયાના અનેક આકારવાળા વિકારોને સાક્ષીરૂપે જોતો હૃદયમાં સત, ચિત્ અને આનંદરૂપી હૃદયમાં અનુભવાય છે, એને જ તું પોતાનો આત્મા બાણ.

ઘટોદકે વિંબિતમર્કવિંબમાલોક્ય મૂઢો રવિમેવ મન્યતે ।

તથા ચિદાભાસમુપાધિસંસ્થં ભ્રાંત્યાહમિત્યેવ જડોઽભિમન્યતે ॥૨૨૦

ઘડાના પાણીમાં સૂર્યનું પ્રતિબિંબ જોઈને મૂઢ માણસ એને જ સૂર્ય સમજે છે, તેમ અવિવેકી (આત્મા-અનાત્માનો ભેદ નહિ પારખનાર માણસ) બુદ્ધિરૂપ ઉપાધિમાં રહેલા ચેતન-આત્માના પ્રતિબિંબને જ ભ્રમથી એ જ ‘હું આત્મા છું’ એમ માની લે છે. ૨૨૦

ઘટં જલં તદ્વતમર્કવિંબં વિહાય સર્વં ચિનિરીક્ષ્યતેઽર્કઃ ।

તટસ્થં ઇતત્ત્રિતયાવભાસકઃ સ્વયંપ્રકાશો વિદુષા યથા તથા ॥૨૨૧

દેહં ધિયં ચિત્પ્રતિબિંબમેતં વિસૃજ્ય બુદ્ધૌ નિહિતં ગુહાયામ્ ।

દ્રષ્ટારમાત્માનમસ્વંડબોધં સર્વપ્રકાશં સદસદ્વિલક્ષણમ્ ॥ ૨૨૨ ॥

નિત્યં વિભું સર્વગતં સુસૂક્ષ્મમંતર્વહિઃ શૂન્યમનન્યમાત્મનઃ ।

વિજ્ઞાય સમ્યક્નિજરૂપમેતત્પુમાન્વિપાત્મા વિરજો વિમૃત્યુઃ ॥૨૨૩॥

પણ વિદ્વાન પુરુષ જેમ ઘડો, તેમાં ભરેલું પાણી અને એમાં પડેલું સૂર્યનું પ્રતિબિંબ(ઓછાથો)-એ ત્રણેયને છોડી તટસ્થ, તેઓના પ્રકાશક અને સ્વયંપ્રકાશ પોતાની મેળે પ્રકાશતા સૂર્યને જુદો જ જુએ છે, તેમ આ દેહ, તેમાં રહેલી બુદ્ધિ અને તેમાં પડતું ચેતન આત્માનું પ્રતિબિંબ (ચિદાભાસ)-એ ત્રણેયને છોડી તટસ્થ, તેઓનો પ્રકાશક, બુદ્ધિરૂપ શુદ્ધમાં રહેલ, સ્વયંપ્રકાશ, સૌના દ્રષ્ટા, અખંડ જ્ઞાનવાળા, નિત્ય, દરેક ઠેકાણે રહેલા વિશુ, અતિ સૂક્ષ્મ, તથા અંદર અને બહાર એવા ભેદ વગરનો આત્મા પોતાથી જુદો નથી, પણ પોતાનું જ સ્વરૂપ છે, એમ બરાબર જાણીને પુરુષ પાપ રહિત, નિર્માળ અને અમર બને છે. વિશોક આનંદઘનો વિપશ્ચિત્સ્વયં કુતશ્ચિન્ન વિમેતિ કશ્ચિત્ ।

નાન્યોઽસ્તિ પંથા ભવબંધમુક્તેર્વિના સ્વતત્વાવગમં મુમુક્ષોઃ ॥ ૨૨૪ ॥

જ્ઞાની પોતે કોઈ પણ હોય છતાં શોક રહિત અને આનંદ-

સ્વરૂપ ખની કોઈથી થ ડરતો નથી. આમ મુમુક્ષુ માટે આત્મ-
તત્ત્વનાં જ્ઞાન સિવાય આ સંસારનાં બંધનમાંથી છૂટવાનો બીજો
કોઈ માર્ગ નથી.

બ્રહ્માભિન્નત્વવિજ્ઞાનં ભવમોક્ષસ્ય કારણમ્ ।

યેનાદ્વિતીયમાનંદં બ્રહ્મ સંપદ્યતે બુદ્ધેઃ ॥ ૨૨૫ ॥

“બ્રહ્મ અને આત્મા એક જ છે” એવું જ્ઞાન જ સંસારના
બંધનથી છૂટવામાં કારણ છે, જેથી વિદ્વાનો અદ્વિતીય આનંદ-
સ્વરૂપ બ્રહ્મને પામે છે.

બ્રહ્મભૂતસ્તુ સંસૃત્યૈ વિદ્વાન્નાવર્તતે પુનઃ ।

વિજ્ઞાતવ્યમતઃ સમ્યગ્બ્રહ્માભિન્નત્વમાત્મનઃ ॥ ૨૨૬ ॥

બ્રહ્મસ્વરૂપ થયેલો વિદ્વાન ફરી જન્મ-મરણરૂપ આ
સંસારમાં આવતો નથી; માટે ‘આત્મા’ની બ્રહ્મ સાથેની એકતા
સારી રીતે સમજવી.

સત્યં જ્ઞાનમનંતં બ્રહ્મ વિશુદ્ધં પરં સ્વતઃ સિદ્ધમ્ ।

નિત્યાનંદૈકરસં પ્રત્યગભિન્નં નિરંતરં જયતિ ॥ ૨૨૭ ॥

બ્રહ્મ સત્ય, જ્ઞાનરૂપ અને અનંત (અવિનાશી) છે તથા
શુદ્ધ, શ્રેષ્ઠ અને પોતાની મેળે જ સિદ્ધ છે (એના અસ્તિત્વ વિષે
એના સિવાય બીજાં કોઈ પ્રમાણની જરૂર નથી); તેમ જ નિત્ય,
માત્ર આનંદરૂપ રસવાળું, સૌની અંદર રહેલ અને સૌથી
અભિન્ન (બુદ્ધ નહિ એવું) તે નિરંતર સર્વોત્કૃષ્ટ છે.

બ્રહ્મ અને જગતની એકતા

સદિદં પદ્મગદ્ધૈઃ સ્વસ્માદન્યસ્ય વસ્તુનોઽભાવાત્ ।

નહ્યન્યદસ્તિ કિંચિત્સમ્યક્પરમાર્થતત્ત્વબોધે હિ ॥ ૨૨૮ ॥

આ વિશ્વ એક જ વસ્તુ બ્રહ્મરૂપ છે; કેમકે આત્મસ્વરૂપ
એ સિવાય બીજું કોઈ વસ્તુ જ નથી; આ ‘અદ્વૈત’ ખરી

વસ્તુનું બરાબર જ્ઞાન થતાં (આત્મતત્ત્વ-પ્રજ્ઞા સિવાય) બીજું કંઈ રહેતું જ નથી.

यदिदं सकलं विश्वं नानारूपं प्रतीतमज्ञानात् ।

तत्सर्वं ब्रह्मैव प्रत्यस्ताशेषभावनादोषम् ॥ ૨૨૯ ॥

આ આખું જગત અનેક બુદ્ધાં બુદ્ધાં રૂપ-રંગવાળું દેખાય છે, એનું કારણ અજ્ઞાન છે. ખરી રીતે તો એ બધું સમગ્ર ભાવનારૂપ દોષ વિનાનું (નિર્વિકલ્પ) પ્રજ્ઞા જ છે.

मृत्कार्यभूतोऽपि मृदो न भिन्नः कुम्भोऽस्ति सर्वत्र तु मृत्स्वरूपात् ।
न कुम्भरूपं पृथगस्ति कुम्भः कुतो मृदा कल्पितनाममात्रः ॥ ૨૩૦ ॥

ઘડો માટીમાંથી બને છે, છતાં માટીથી બુદ્ધો નથી; કારણ કે એ આખો ય માટીરૂપ જ છે. ‘ઘડો’ એ શબ્દ તો માટીમાં ખોટી રીતે કલ્પેલું નામ માત્ર જ છે; તેનું રૂપ માટીથી બુદ્ધું નથી. કેનાપિ મૃદ્ધિચ્છતયા સ્વરૂપં ઘટસ્ય સંદર્શયિતું ન શક્યતે ।

अतो घटः कल्पित एव मोहान्मृदेव सत्यं परमार्थभूतम् ॥ ૨૩૧ ॥

ઘડાનું સ્વરૂપ માટીથી બુદ્ધું કોઈ બતાવી શકે નહિ; માટે ‘ઘડો’ માત્ર મોહથી જ ગાની લીધેલો છે; ખરી રીતે તો એ માટી જ છે.

सद्ब्रह्मकार्यं सकलं सदेव तन्मात्रमेतन्न ततोऽन्यदस्ति ।

अस्तीति यो वक्ति न तस्य मोहो विनिर्गतो निद्रितवत्प्रजल्पः ॥ ૨૩૨ ॥

(એવી રીતે) સત્યસ્વરૂપ પ્રજ્ઞાથી ઊપજેલું સમગ્ર જગત માત્ર પ્રજ્ઞારૂપ જ છે, એથી બુદ્ધું કંઈ પણ નથી; છતાં જે એમ કહે, કે એના સિવાય એનાથી બુદ્ધું પણ કંઈક છે, તેનો મોહ હજી ગયો નથી. એની એ વાત, ઊંઘતા માણસના બકવાદ જેવી છે.

ब्रह्मैवेदं विश्वमित्येव वाणी श्रौती ब्रूतेऽथर्वनिष्ठा वरिष्ठा ।

तस्मादेतद् ब्रह्ममात्रं हि विश्वं नाधिष्ठानाद्भिन्नतारोपितस्य ॥ ૨૩૩ ॥

“આ આખું જગત પ્રજ્ઞા જ છે” એમ અથર્વવેદની અતિ

શ્રેષ્ઠ વાણી કહે છે; માટે આ જગત માત્ર બ્રહ્મ જ છે; કારણ કે જેમાં જે વસ્તુ માત્ર માની લીધેલી હોય, તે તેનાથી બુદ્ધિ હોતી જ નથી.

सत्यं यदि स्याज्जगदेतदात्मनोऽनंतत्वहानिर्निगमाप्रमाणता ।

असत्यवादित्वमपीशितुः स्यान्नैतत्त्रयं साधु हितं महात्मनाम् ॥ ૨૩૪

જો આ જગત સત્ય હોય, તો સત્ય વસ્તુનો તો કદી નાશ જ ન હોય; આથી જગતનો પણ અંત નહિ આવે; અને (વેદ-ઉપનિષદ તો એમ જ કહે છે, કે “બ્રહ્મ સત્ય છે, ને જગત મિથ્યા છે” એવી) ઉપનિષદની વાત અપ્રમાણ હરશે; વળી વેદ કે જે ઈશ્વરની જ વાણી છે એ અપ્રમાણ હરતાં ઈશ્વર પોતે અસત્યવાદી હરશે. આમ જગતને સત્ય માનવાથી ત્રણ દોષ (વાંધા) આવે છે, એ મહાપુરુષો માટે સારા કે હિતકારક નથી.

ईश्वरो वस्तुतत्त्वज्ञो न चाहं तेष्ववस्थितः ।

न च मत्स्यानि भूतानीत्येवमेव व्यचीकृतपत् ॥ ૨૩૫ ॥

વળી વસ્તુના તત્ત્વને સમજનારા ભગવાન કૃષ્ણઅંદરે આમ ચોખ્ખોચોખ્ખું કહ્યું છે, કે “હું આ જગતના પદાર્થોમાં રહ્યો નથી; તેમ જ એ બધા પદાર્થો મારામાં રહ્યા નથી.” (જો જગત સત્ય હોય, તો ઈશ્વરની આ વાણી ખોટી પડે.)

यदि सत्यं भवेद्विश्वं सुषुप्तावुपलभ्यताम् ।

यन्नोપલભ્યતે किंचिदतोऽसत्स्વप्नवन्मुषા ॥ ૨૩૬ ॥

જો જગત સત્ય હોત, તો સુષુપ્તિ અવસ્થામાં પણ જણાત; પણ સુષુપ્તિમાં તો કંઈ જણાતું નથી; માટે આ જગત ખોટા સ્વપ્ન જેવું મિથ્યા છે.

अतः पृथङ्नास्ति जगत्परात्मनः पृथक्प्रतीतिस्तु मृषा गुणादिवत्
आरोपितस्यास्ति किमर्थवत्ताधिष्ठानमाभाति तथा भ्रमेण ॥ ૨૩૭ ॥

આથી જગત પરમાત્માથી બુદ્ધ નથી; છતાં બુદ્ધ જણાય

છે, તે જેમ ગુણવાનથી ગુણ બુદ્ધા જેવા જણાય છે, તેમ મિથ્યા જ છે. જે વસ્તુની ખીજ વસ્તુમાં માત્ર કલ્પના જ થઈ હોય, એવી (આરોપિત) વસ્તુનું ખરું અસ્તિત્વ શું હોય ? એ રીતે આ અધિષ્ઠાન (જેમાં જગતની કલ્પના જ થઈ છે, તે મૂળ વસ્તુ પ્રદ્ધ જ) ભ્રમથી જગતરૂપે દેખાય છે.

આંતસ્ય યદ્વદ્ભ્રમતઃ પ્રતીતં બ્રહ્મૈવ તત્તદ્રજતં હિ શુક્તિઃ ।

इदंतया ब्रह्म सदैव रूप्यते त्वारोपितं ब्रह्मणि नाममात्रम् ॥ ૨૩૮ ॥

જેમ છીપમાં ભ્રમથી દેખાતી ચાંદી છે જ નહિ, ખરી રીતે એ છીપ જ છે; તેમ જ્ઞાતિ પામેલા અજ્ઞાનીને ભ્રમરૂપ અજ્ઞાનને લીધે જે જે દેખાય છે, એ બધું પ્રદ્ધ જ છે. “આ જગત છે” એ વાક્યમાં ‘આ’ શબ્દ જેને લાગુ પડે છે, એ પ્રદ્ધ જ છે. એ પ્રદ્ધમાં જગતનો માત્ર આરોપ જ થયો છે- માત્ર કલ્પનાથી જ માની લીધેલ છે, અને તે નામ માત્ર જ છે.

પ્રદ્ધનું ૨૧૩૫

अतः परं ब्रह्म सद्वितीयं विशुद्धविज्ञानघनं निरंजनम् ।

प्रशांतमाद्यंतविहीनमक्रियं निरंतरानंदरसस्वरूपम् ॥ ૨૩૯ ॥

આથી પરપ્રદ્ધ સત, એક જ, અત્યંત શુદ્ધ, જ્ઞાનમય, નિર્લેપ, અતિ શાંત, આદિ-અંત વગરનું, ક્રિયા વિનાનું અને નિરંતર આનંદ રસસ્વરૂપ છે.

निरस्तमायाकृतसर्वभेदं नित्यं सुखं निष्कलमप्रमेयम् ।

अज्ञानादव्यक्तमनाख्यमव्ययं ज्योतिः स्वयं किञ्चिदिदं चकास्ति ॥ ૨૪૦ ॥

એ માયાના કલ્પિત સર્વ ભેદ^૧ વિનાનું, નિત્ય, સુખરૂપ, અવયવો વગરનું, પ્રમાણોથી જાણવું અશક્ય, રૂપ વિનાનું, ઇંદ્રિયોથી જાણી ન શકાય એવું, નામ રહિત તથા અવિનાશી તે જ

૧ જીવ, ઈશ્વર અને જગત એ ત્રણ ભેદ માયાથી થયા છે.

સ્વરૂપ છે; અને તે પોતે જ “આ કંઈક છે” એમ પ્રકાશે છે.

જ્ઞાતૃજ્ઞેયજ્ઞાનશૂન્યમનંતં નિર્વિકલ્પકમ્ ।

કેવલાલંકરચિન્માત્રં પરં તત્ત્વં વિદુર્બુધાઃ ॥ ૨૪૧ ॥

કાહ્યા માણસો, એ પરમ તત્ત્વને જ્ઞાતા (જાણનાર), જ્ઞેય (જાણવાનું) અને જ્ઞાન (જાણવું)—એ ત્રણેય ભેદથી રહિત, અવિનાશી, માયાના ગુણો વગરનું અને કેવળ અખંડ ચેતન માત્ર સમજે છે.

અહેયમનુપાદેયં મનોવાચામગોચરમ્ ।

અપ્રમેયમનાદ્યન્તં બ્રહ્મ પૂર્ણમહં મહઃ ॥ ૨૪૨ ॥

‘બ્રહ્મ’ એ ‘હું’ એમ સૌનું પોતાનું જ સ્વરૂપ હોવાથી છોડી શકાય કે લઈ શકાય એવું નથી; એને મન અને વાણી સમજી કે કહી શકતાં નથી; તથા માપમાં ન આવે એવું, આદિ કે અંત વગરનું, સર્વમાં રહેલું એ મહાન તેજસ્વી છે.

“મહાવાક્ય”નો x વિચાર

તત્ત્વં પદાભ્યામભિધીયમાનયોર્બ્રહ્માત્મયોઃ શોધિતયોર્યદીત્યમ્ ।

શ્રુત્યા તયોસ્તત્ત્વમસીતિ સમ્યગેત્વમેવ પ્રતિપાદ્યતે મુદ્ધુઃ ॥ ૨૪૩ ॥

છાંદોગ્ય ઉપનિષદે “તે તું છે” એ વાક્યના “તે” અને “તું” એ બે શબ્દથી કહેલા “ઈશ્વર” અને “જીવ” બંને ઉપાધિ રહિત બને છે, ત્યારે એ બંને એક જ છે, એમ વારંવાર સિદ્ધ કર્યું છે.

પેક્ષ્યં તયોર્લક્ષિતયોર્ન વાચ્યયોર્નિગદ્યંતંડન્યોન્યવિરુદ્ધધર્મિણોઃ ।

લ્લઘોતમાન્વોરિવ રાજમૃત્યયોઃ કૂપાંબુરાદ્યોઃ પરમાણુમેવૌઃ ॥ ૨૪૪ ॥

સૂર્ય અને પતંગિયું; રાજા અને સેવક; સમુદ્ર અને ઢૂવો;

x ‘તત્ ત્વમ્ અસિ’ આ છાંદોગ્ય ઉપનિષદ્ (૬-૮)નાં વાક્યને ‘મહા-વાક્ય’ કહે છે; કારણ કે એ વાક્યથી જીવ-બ્રહ્મની એકતા સમજાવી છે.

મેરુ અને પરમાણુ;—એ બધા જેમ એક બીજાથી જુદા છે, તેમ પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મવાળા ઈશ્વર અને જીવ બંને વાચ્ય^૨ અર્થમાં તો જુદા જ છે—પણ એ બંનેનો જે લક્ષ્ય^૩ અર્થ (ઉપાધિ વિનાનું શુદ્ધ પ્રજ્ઞસ્વરૂપ) છે; તે બેતાં તો બંને એક જ છે.

તયોર્વિરોધોડયમુપાધિકલ્પિતો ન વાસ્તવઃ કશ્ચિદુપાધિરેષઃ ।

ईशस्य माया महदादि कारणं जीवस्य कार्यं शृणु पंचकोशम् ॥ ૨૪૫ ॥

જીવ અને ઈશ્વરમાં જે વિરોધ છે એ ઉપાધિને લીધે જ છે, અને એ ઉપાધિ તો કલ્પના માત્ર છે; ખરી રીતે છે જ નહિં. ઈશ્વરની માયા મહત્તરત્વ વગેરેનું કારણ છે અને પાંચ કોશ એ જીવનું કાર્ય છે; અર્થાત્ પ્રજ્ઞ પોતે જ્યારે માયાથી સૃષ્ટિ રચવા ઇચ્છે છે, ત્યારે એ પ્રજ્ઞનું નામ “ઈશ્વર” છે અને જ્યારે “પાંચ કોશ”રૂપી ઉપાધિમાં પડે છે, ત્યારે એ “જીવ” કહેવાય છે.

एतावुपाधी परजीवयोस्तयोः सम्यङ्निगम्ये न परो न जीवः ।

राज्यं नरेंद्रस्य भटस्य खेटकस्तयोरपोहे न भटो न राजा ॥ ૨૪૬ ॥

માયા અને પાંચકોષ એ બે ઈશ્વર અને જીવની ઉપાધિ છે; તે સારી રીતે દૂર થતાં ઈશ્વર નથી કે જીવ પણ નથી. જેમ રાજ્ય એ રાજાની ઉપાધિ છે અને હાલ એ લડવૈયાની ઉપાધિ છે; એ બંને દૂર થતાં કોઈ રાજા નથી કે લડવૈયો નથી.

अथात आदेश इति श्रुतिः स्वयं निषेधति ब्रह्मणि कल्पितं द्वयम् ।

श्रुतिप्रमाणानुगृहीतबोधात्तयोर्निरासः करणीय एव ॥ ૨૪૭ ॥

“અથાત આદેશઃ” (બૃહદારણ્યક ૨-૩-૬) આ વેદ પોતે

૨ શબ્દજ્ઞાન થતાંવેંત જ (શબ્દની “અભિધાશક્તિ”થી) જે અર્થ જણાય તેનું નામ “વાચ્ય અર્થ.”

૩ વાક્યમાં “વાચ્ય અર્થ” બંધબેસતો ન આવે, ત્યારે (શબ્દની “લક્ષણાશક્તિ”થી) જે અર્થ સમજાય, તેનું નામ “લક્ષ્ય અર્થ.”

કહે છે, કે આ પ્રદ્ધ ‘કાર્ય’ નથી અને ‘કારણ’ પણ નથી. એમ માયા અને પાંચકોશ બન્ને પ્રદ્ધમાં કલ્પિત હોઈને છે જ નહિ; માટે વેદના પ્રમાણથી ગ્રહણ કરેલા જ્ઞાન વડે એ બંને છે જ નહિ, એમ તેને દૂર કરવાં જ જોઈએ.

नेदं नेदं कल्पितत्वाच्च सत्यं रज्जौ दृष्टव्यालवत्स्वप्नवच्च ।

इत्थं दृश्यं साधुयुक्त्या व्यपोह्य ज्ञेयः पश्चादेकभावस्तयोर्यः ॥૨૪૮॥

આ જગત નથી, નથી જ, તે કલ્પિત છે; તેથી દોરડામાં દેખાતા સાપની માફક અને સ્વપ્નની જેમ સત્ય નથી. આમ દૃશ્ય-જગતને ઉત્તમ યુક્તિથી દૂર કરીને પછી જીવ અને ઈશ્વરની જે એકતા છે, તે સમજવી. ૨૪૮

ततस्तु तौ लक्षणया सुलक्ष्यौ तयोरखंडैकरसत्वसिद्धये ।

नालं जहत्या न तथाऽजहत्या किंभयार्थात्मिकयैव भाव्यम् ॥૨૪૯॥

માટે જીવ અને ઈશ્વરને એ લક્ષણા^૧ નામની શબ્દ-શક્તિથી સારી પેઠે જાણવા. એ બંને એક જ અને આનંદરૂપ જ છે, એમ સિદ્ધ કરવા માટે (“તે તું છે” એ ઉપનિષદનાં મહાવાક્યમાં) “જહતી લક્ષણા”થી^૨ કે “અજહતી લક્ષણા”થી^૩

૧ શબ્દનો “વાચ્ય અર્થ” જ્યારે વાક્યમાં બંધબેસતો ન આવે, ત્યારે “લક્ષણા” નામની શબ્દની શક્તિ લક્ષ્ય અર્થ બતાવવા હાજર થાય છે.

૨ “જહતીલક્ષણા”ને ખીળ શાસ્ત્રકારો “લક્ષણાલક્ષણા” કહે છે. એ લક્ષણાથી શબ્દનો વાચ્ય અર્થ તદ્દન છોડી દેવો પડે છે, એથી આ વાક્યમાં એનો ઉપયોગ થઈ શકે નહિ. કારણ કે ‘તે’ અને ‘તું’નો જે વાચ્ય અર્થ ‘ઈશ્વર અને જીવ’ છે એ તદ્દન અહીં ત્યાગતો નથી, પણ તે બન્નેની ઉપાધિના અર્થનો જ અહીં ત્યાગ કરવાનો છે.

૩ “અજહતીલક્ષણા”ને ખીળ શાસ્ત્રકારો “ઉપાદાનલક્ષણા” કહે છે. એ લક્ષણાથી શબ્દનો વાચ્ય અર્થ પણ લક્ષ્ય અર્થની સાથે રહે છે. આથી

આલતું નથી; પણ “જહત્યજહતી”^૪ નામની બેય લક્ષણા હોવી જોઈએ. (તે નીચે પ્રમાણે છે.)

સ દેવદત્તોડયમિતીહ ચૈકતા વિરુદ્ધધર્માશમપાસ્ય કથ્યતે ।
યથા તથા તત્ત્વમસીતિ વાક્યે વિરુદ્ધધર્માનુભયત્ર હિત્વા ॥ ૨૫૦ ॥

“એ દેવદત્ત આ છે.” આ વાક્યમાં “એ” અને “આ” એ બેય શબ્દો જુદા જુદા હોય એમ (ઉપર ઉપરથી) લાગે છે, છતાં બંને શબ્દના અર્થની “દેવદત્ત”માં જ એકતા કહેવાય છે, તેમ “તત્ત્વમ્ અસિ-તે તું છે” એ વાક્યમાં પણ “તે” અને “તું” એ બંને જુદા જુદા હોય એમ પહેલાં લાગે છે, છતાં “તે” એટલે ઈશ્વર અને “તું” એટલે જીવ-એ બંનેમાં રહેલી ઉપાધિરૂપ ધર્મના વિરુદ્ધ અંશ (સર્વજ્ઞપણું અને અદ્વૈજ્ઞપણું)નો ત્યાગ કરી ચેતનરૂપે બંનેની એકતા કહી છે.

સંલક્ષ્ય ચિન્માત્રતયા સદાત્મનોરખંડભાવઃ પરિચીયતે બુદ્ધેઃ ।
एवं महावाक्यशतेन कथ्यते ब्रह्मात्मनोरैक्यमखंडभावः ॥ २५१ ॥

આમ “તત્ત્વમ્ અસિ” એ વાક્યમાં “લક્ષણા” નામની શબ્દ-

આ લક્ષણાનો પણ અહીં ઉપયોગ થઈ શકે નહિ. કારણ કે ‘તે’ અને ‘તું’ એ બંનેનો વાચ્ય અર્થ જે “ઈશ્વર અને જીવ” તે મૂળરૂપે અહીં લઈ શકાય નહિ. જો તેમ થાય તો ‘ઈશ્વરની અને જીવની એકતા’ ઘટી શકે જ નહિ.

૪ “જહત્યજહતી લક્ષણા” વેદાંતીઓએ સ્વીકારેલી છે. એનું ખીજું નામ “બાગત્યાગ લક્ષણા” છે. એનો અર્થ એવો છે કે શબ્દના વાચ્ય અર્થનો અમુક અંશ લેવાય છે અને અમુક અંશ તજાય છે. આ પ્રમાણે અહીં “ઉપાધિવાળાપણું” અર્થ તજાય છે અને “ચેતનપણું” અર્થ લેવાય છે. આમ અહીં “ઉપાધિવગરના માત્ર ચેતનસ્વરૂપ જે જીવ અને ઈશ્વર તે બંને શુદ્ધ બ્રહ્મસ્વરૂપે એક જ છે” એવો અર્થ આ “જહત્યજહતી લક્ષણા”થી સમજાય છે, દૂકમાં આવું તાત્પર્ય છે.

શક્તિથી જીવાત્મા અને પરમાત્માને માત્ર ચેતનરૂપ જાણીને બુદ્ધિ-
માનો “બ્રહ્મ અખંડ છે” એમ સમજે છે; અને આવાં સંકટો
વાક્યોથી બ્રહ્મ અને આત્માની એકતા શાસ્ત્રોમાં કહી છે.

બ્રહ્મભાવના ૧

અસ્થૂલમિત્યેતદસન્નિરસ્ય સિદ્ધં સ્વતો વ્યોમવદપ્રતર્ક્યમ્ ।
અતો મૃષામાત્રમિદં પ્રતીતં જહીહિ યત્ત્વાત્મતયા ગૃહીતમ્ ।
બ્રહ્માહમિત્યેવ વિશુદ્ધબુદ્ધયા વિદ્ધિ સ્વમાત્માનમખંડબોધમ્ ॥ ૨૫૨ ॥

“અસ્થૂલમ્ અનળ અહસ્વમ્ અદીર્ઘમ્ ।-જે મોટું નથી, નાનું નથી;
ટૂંકું નથી, લાંબું નથી” ૨ વગેરે વેદવાક્યથી, આત્મામાં નાના-
મોટાં વગેરેની અસત્ કલ્પના તજીને આકાશની જેમ બધે રહેનાર
છતાં વિચારમાં આવી ન શકે એવું એ આત્મતત્ત્વ પોતાની
મેળે જ સિદ્ધ થાય છે; માટે આત્મારૂપે સ્વીકારેલા આ દેહ વગેરે
બધા પદાર્થો જૂઠા છે, એમ સમજી એ બધાને હવે તું આત્મા
માનીશ નહિ; અને “હું બ્રહ્મ છું” એમ અતિ શુદ્ધ બુદ્ધિથી
સમજીને પોતાના આત્માને અખંડ જ્ઞાનસ્વરૂપ તું જાણુ.

મૃત્કાર્યં સકલં ઘટાદિ સતતં મૃન્માત્રમેવાભિત-

સ્તદ્વત્સજ્જનિતં સદાત્મકમિદં સન્માત્રમેવાશ્ચિલમ્ ।

યસ્માન્નાસ્તિ સતઃ પરં કિમપિ તત્સત્યં સ આત્મા સ્વયં

તસ્માત્તત્ત્વમસિ પ્રશાંતમમલં બ્રહ્માદ્યં યત્પરમ્ ॥ ૨૫૩ ॥

જેમ માટીમાંથી બનેલ ઘડો વગેરે કાર્ય સદાકાળ અને
ચારે બાજુ માટી જ છે, તેમ સત્થી ઊપજેલું અને સત્રૂપ આ
આખું જગત સત્ જ છે; કારણ કે સત્ સિવાય બીજું કંઈ છે જ
નહિ; એ જ સત્ય છે અને એ પોતે જ આત્મા છે; માટે શાંત,
નિર્મળ અને એક જ જે પરબ્રહ્મ છે એ જ તું છે.

૧ વારંવાર વિચાર કરવો તે; ધ્યાન. ૨ બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ્ (૩-૮-૮)

નિદ્રાકલ્પિતદેશકાલવિષયજ્ઞાત્રાદિ સર્વં યથા
મિથ્યા તદ્વદિહાપિ જાગ્રતિ જગત્સ્વાજ્ઞાનકાર્યત્વતઃ ।

યસ્માદેવમિદં શરીરકરણપ્રાણાહમાદ્યપ્યસત્

તસ્માત્તત્ત્વમસિ પ્રશાંતમમલં બ્રહ્માદ્વયં યત્પરમ્ ॥૨૫૪॥

જેમ સ્વપ્નમાં ઉંઘને કારણે કલ્પિત દેશ, કાળ, પદાર્થો અને
એ બધાંને બાણનાર—એ બધું મિથ્યા છે, એમ બગત અવસ્થામાં
પણ આ જગત પોતાનાં અજ્ઞાનનું જ કાર્ય હોવાથી મિથ્યા જ
છે. આ રીતે આ શરીર, ઇન્દ્રિયો, પ્રાણ અને અહંકાર વગેરે
બધું અસત્ય છે; અને તું તો શાંત, નિર્મળ અને અદ્વૈત માત્ર
પરબ્રહ્મ જ છે.

જાતિનીતિકુલગોત્રદૂરગં નામરૂપગુણદોષવર્જિતમ્ ।

દેશકાલવિષયાતિવર્તિ યદ્બ્રહ્મ તત્ત્વમસિ ભાવયાત્મનિ ॥૨૫૫॥

જે બ્રહ્મ જાતિ, નીતિ, કુળ કે ગોત્રથી રહિત છે; નામ,
રૂપ, ગુણ કે દોષ વિનાનું છે; અને દેશ, કાળ તથા વિષયથી
પણ અલગ છે, તે જ તું છે—આમ તું ચિત્તમાં વિચાર કર.

યત્પરં સકલવાગગોચરં ગોચરં વિમલબોધચક્ષુષઃ ।

શુદ્ધચિદ્ધનમનાદિવસ્તુ યદ્બ્રહ્મ તત્ત્વમસિ ભાવયાત્મનિ ॥૨૫૬॥

જે માયાથી અલગ છે, જે સકલ વાણીનો વિષય નથી,
પણ માત્ર નિર્મળ જ્ઞાનરૂપી આંખથી જ જેને જોઈ શકાય છે;
અને જે શુદ્ધ ચેતનમય અનાદિ વસ્તુ છે, એ જ “બ્રહ્મ તું
છે” એમ ચિત્તમાં તું વિચાર કર.

ષડ્ભિર્મિભિરયોગિ યોગિહૃદ્ભાવિતં ન કર્ણૈર્વિભાવિતમ્ ।

બુદ્ધ્યવેદ્યમનવદ્યભૂતિ યદ્ બ્રહ્મ તત્ત્વમસિ ભાવયાત્મનિ ॥ ૨૫૭ ॥

• ઘડપણ, મરણ વગેરે છ (ઉર્મિઓ)ની અસરથી રહિત;
યોગીઓએ પણ હૃદયમાં ધ્યાન કરેલું; ઇન્દ્રિયોથી નહિ જણાયેલું;
બુદ્ધિથી બાણનું અશક્ય અને નિર્દોષ ઐશ્વર્યવાળું જે બ્રહ્મ છે,

તે તું છે, એમ મનમાં તું ધ્યાન કર.

આંતિકલ્પિતજગત્કલાશ્રયં સ્વાશ્રયં ચ સદસદ્વિલક્ષણમ્
નિષ્કલં નિરુપમાનમૃદ્ધિમદ્ બ્રહ્મ તત્ત્વમસિ ભાવયાત્મનિ ॥૨૫૮॥

આંતિથી કલ્પેલા જગતરૂપ અંશનો આધાર, પોતે જ પોતાના આધારવાળું, સત્ અને અસત્ બંનેથી અલગ, અવયવ વિનાનું, ઉપમા વગરનું (કોઈના જેવું નથી તે) અને પરમ સમૃદ્ધિવાળું, જે પ્રહ્લ છે, તે જ તું છે, એમ તું મનમાં વિચાર કર.

જન્મમૃદ્ધિપરિણત્યપક્ષયવ્યાધિનાશનવિહીનમવ્યયમ્ ।

વિશ્વસૃષ્ટ્યવનઘાતકારણં બ્રહ્મ તત્ત્વમસિ ભાવયાત્મનિ ॥ ૨૫૯ ॥

જે જન્મવું, વધવું, બદલાવું, ઘટવું, રોગી થવું અને વિનાશ પામવું—આ જાતના વિકારો રહિત છે, અવિનાશી છે તથા જગતની સૃષ્ટિ, રક્ષણ તથા નાશનું જે કારણ છે, એ જ પ્રહ્લ તું છે, એમ તું મનમાં વિચાર કર.

અસ્તભેદમનપાસ્તલક્ષણં નિસ્તરંગજલરાશિનિશ્ચલમ્ ।

નિત્યમુક્તમવિભક્તમૂર્તિ યદ્ બ્રહ્મ તત્ત્વમસિ ભાવયાત્મનિ ॥૨૬૦॥

જેમાં ભેદ નથી અને કોઈ લક્ષણ નથી; જેમાં મોજાં ન ઊછળતાં હોય એવાં જલાશય જેવું જે અચળ છે; અને જે સદા મુક્ત છે તથા મૂર્તિવિભાગથી રહિત છે, એ જ પ્રહ્લ તું છે, એમ મનમાં તું ધ્યાન કર.

एकमेव सद्नेककारणं कारणान्तरनिरासकारणम् ।

कार्यकारणविलक्षणं स्वयं ब्रह्म तत्त्वमसि भावयात્मनि ॥ २६१ ॥

જે પોતે એક જ છે, છતાં અનેક પદાર્થોનું કારણ છે; અને જેને એમ કહી શકાય કે એના સિવાય જગતનું બીજું કોઈ કારણ જ નથી, છતાં જે કાર્ય અને કારણપણાથી અલગ છે, એ જ પ્રહ્લ તું છે, એમ મનમાં તું ધ્યાન કર.

વિ. ૫

નિર્વિકલ્પકમનલ્પમક્ષરં ચક્ષરાક્ષરવિલક્ષણં પરમ્ ।

નિત્યમવ્યયસુખં નિરંજનં બ્રહ્મ તત્ત્વમસિ ભાવયાત્મનિ ॥ ૨૬૨ ॥

જે નિશ્ચયરૂપ, માપી ન શકાય એવું, અવિનાશી, શરીર અને જીવથી વિલક્ષણ, પર, નિત્ય, અવિકારી, આનંદસ્વરૂપ તથા નિર્લેપ છે, એ જ બ્રહ્મ તું છે, એમ મનમાં તું ધ્યાન કર.

યદ્વિભાતિ સદનેકધા ભ્રમાન્નામરૂપગુણવિક્રિયાત્મના ।

દેમવત્સ્વયમવિક્રિયં સદા બ્રહ્મ તત્ત્વમસિ ભાવયાત્મનિ ॥ ૨૬૩ ॥

જે પોતે હમેશાં સત્ તથા સોનાની જેમ વિકાર વગરનું છે, તો પણ ભ્રમને કારણે નામ, રૂપ, ગુણ અને વિકારરૂપે અનેક પ્રકારે દેખાય છે, એ જ બ્રહ્મ તું છે, એમ મનમાં તું ધ્યાન કર.

યજ્ઞકાસ્ત્યનપરં પરાત્પરં પ્રત્યગેકરસમાત્મલક્ષણમ્ ।

સત્યચિત્સુખમનંતમવ્યયં બ્રહ્મ તત્ત્વમસિ ભાવયાત્મનિ ॥ ૨૬૪ ॥

જેનાથી વધી જાય એવું કોઈ નથી; જે માયાથી પર-બ્રેષ્ટ છે, તથા જે પ્રત્યેકમાં રહેલ, એકરસ અને સૌનો આત્મા છે; તથા સત્, ચિત્, આનંદરૂપ, અનંત અને અવિકારી છે, એ જ બ્રહ્મ તું છે, એમ મનમાં તું ધ્યાન કર.

ઉક્તમર્થમિમમાત્મનિ સ્વયં ભાવય પ્રથિતયુક્તિમિર્ધિયા ।

સંશયાદિરહિતં કરાંબુવત્તેન તત્ત્વનિગમો ભવિષ્યતિ ॥ ૨૬૫ ॥

ઉપર કહેલી વાતને તું તારી બુદ્ધિ પ્રમાણે પ્રસિદ્ધ યુક્તિઓથી મનમાં વિચાર્યા કર; તેથી તને હથેળીમાં રહેલા જળની પેઠે શંકા અને ભ્રમ વગરનું તત્ત્વજ્ઞાન થશે.

સ્વબોધમાત્રં પરિશુદ્ધતત્ત્વં વિજ્ઞાય સંઘે નૃપવજ્ર સૈન્યે ।

તદાત્મનૈવાત્મનિ સર્વદા સ્થિતો વિલાપય બ્રહ્મણિ દૃશ્યજાતમ્ ૨૬૬

લશ્કરની વચ્ચે રહેલા રાજાની જેમ પાંચ ભૂતો (પૃથ્વી, પાણી, તેજ, વાયુ અને આકાશ)ના સમૂહરૂપ શરીરની અંદર રહેલા સ્વયંજ્ઞાનરૂપ શુદ્ધ આત્મતત્ત્વને સમજીને હમેશાં તું પોતે

પોતાના એ આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિર થા અને આખા જગતને એ પ્રદક્ષમાં સમાવી દે.

બુદ્ધૌ ગુહાયાં સદસદ્વિલક્ષણં બ્રહ્માસ્તિ સત્યં પરમદ્વિતીયમ્ ।
તદાત્મના યોઽવ વસેદ્ગુહાયાં પુનર્ન તસ્યાંગગુહાપ્રવેશઃ ॥૨૬૭॥
જે સત્ નથી અને અસત્ પણ નથી; તે અદ્વિતીય સત્ય પરબ્રહ્મ બુદ્ધિરૂપ શુદ્ધિમાં બિરાજે છે; જે માણસ એ આત્માની સાથે એક જ બની દેહરૂપ શુદ્ધિમાં રહે છે, તેનો ફરી શરીરરૂપી શુદ્ધિમાં પ્રવેશ થતો નથી. (એને ફરી સંસારમાં જન્મ લેવો પડતો નથી).

વાસનાના ત્યાગની જરૂર

જ્ઞાતે વસ્તુન્યપિ ચલચતી વાસનાઽનાદિરેષા
કર્તા ભોક્તાપ્યહમિતિ દૃઢા યાસ્ય સંસારહેતુઃ ।
પ્રત્યગ્દષ્ટ્યાત્મનિ નિવસતા સાપનેયા પ્રયત્ના-
ન્મુક્તિં પ્રાહુસ્તદિહ મુનયો વાસનાતાનવં યત્ ॥ ૨૬૮ ॥

આત્મારૂપ વસ્તુ જાણ્યા પછી પણ, અનાદિ કાળની અતિ બળવાન વાસના રહી હોય તો એ વાસના જ “હું કર્તા છું અને હું જ ફળ ભોગવનાર છું” આવા ભ્રમરૂપે મજબૂત થઈ જીવને સંસારનું કારણ બને છે; માટે આત્મદષ્ટિથી આત્માનું ધ્યાન કરતાં મનુષ્યે એ વાસનાનો પ્રયત્નથી ત્યાગ કરવો જોઈએ; કેમકે મુનિઓ કહે છે, કે “વાસનાનો ત્યાગ એ જ મોક્ષ છે.”

અહં મમેતિ યો ભાવો દેહાક્ષાદાવનાત્મનિ ।
અધ્યાસોઽયં નિરસ્તવ્યો વિદુષા સ્વાત્મનિષ્ઠયા ॥ ૨૬૯ ॥

દેહ, ઇન્દ્રિય વગેરે પદાર્થો ઉપર જીવને “હું અને મારું” એવો જે ભાવ છે, એ જ “અધ્યાસ” કહેવાય છે. આત્મામાં સ્થિતિ કરીને વિદ્વાન માણસે એને દૂર કરવો.

જ્ઞાત્વા સ્વં પ્રત્યગાત્માનં બુદ્ધિતદ્વૃત્તિસાક્ષિણમ્ ।

સોઽહમિત્યેવ સદ્વૃત્ત્યાનાત્મન્યાત્મમતિં જહિ ॥ ૨૭૦ ॥

પ્રત્યેકમાં રહેલા પોતાના આત્માને બુદ્ધિ અને એની વૃત્તિ-
ઓનો સાક્ષી સમજી ‘તે જ હું છું’ એવી સત્ય જ્ઞાનરૂપ વૃત્તિ
બંધે જડ પદાર્થો ઉપર થયેલી આત્મબુદ્ધિનો તું ત્યાગ કર.

લોકાનુવર્તનં ત્યક્ત્વા ત્યક્ત્વા દેહાનુવર્તનમ્ ।

શાસ્ત્રાનુવર્તનં ત્યક્ત્વા સ્વાધ્યાસાપનયં કુરુ ॥ ૨૭૧ ॥

લોકોને અનુસરવાનું છોડી, શરીરને અનુસરવાનું તજી,
શાસ્ત્રોને અનુસરવાનું પણ છોડીને પછી દેહ વગેરે જડ પદાર્થો
ઉપર “હુંપણું, મારાપણું” એવું જે મિથ્યા જ્ઞાન છે, તેને દૂર કર.

લોકવાસનયા જંતોઃ શાસ્ત્રવાસનયાપિ ચ ।

દેહવાસનયા જ્ઞાનં યથાવજ્રૈવ જાયતે ॥ ૨૭૨ ॥

લોકો પરની, શાસ્ત્રો પરની તથા દેહ પરની વાસનાથી જીવને
સત્ય જ્ઞાન થતું જ નથી.

સંસારકારાગૃહમોક્ષમિચ્છોરયોમયં પાદનિવદ્ધગૃંચલમ્ ।

વદંતિ તજ્ઞાઃ પદુવાસનાત્રયં યોઽસ્માદ્વિમુક્તઃ સમુપૈતિ મુક્તિમ્ ૨૭૩

જે માણસ આ સંસારરૂપી કેદમાંથી છુટવા ઇચ્છે છે, તેને
ઉપર કહેલી ત્રણ વાસનાઓ પગમાં બાંધેલી લોઢાની સાંકળ
જેવી છે, એમ પ્રહ્લાને બાળુનારા કહે છે. જે મનુષ્ય એ ત્રણ
વાસનાઓથી છૂટે છે, તે મુક્તિને પામે છે.

જલાદિસંપર્કવશાત્પ્રભૂતદુર્ગંધધૂતાગુરુદિવ્યવાસના ।

સંઘર્ષણેનૈવ વિભાતિ સમ્યગ્વિધૂયમાને સતિ વાહ્યગંધે ॥ ૨૭૪ ॥

અંતઃશ્રિતાનંતદુરતંવાસનાધૂલીવેલિષ્ત પરમાત્મવાસના ।

પ્રજ્ઞાતિસંઘર્ષણતો વિશુદ્ધા પ્રતીયતે ચંદનગંધવત્સ્ફુટા ॥ ૨૭૫ ॥

જેમ સુખડ ઉપર જળ વગેરેના સંબંધથી ઉત્પન્ન થયેલી
દુર્ગંધથી તેની દિવ્ય સુગંધ આવતી નથી, પણ જ્યારે એ

સુખડને ખૂબ ઘસીને બહારની દુર્ગંધને સારી રીતે દૂર કરવામાં આવે છે, ત્યારે જ સુગંધ આવવા લાગે છે; તેમ અંતરમાં રહેલા પરમાત્મા પરની વાસના, હૃદયમાં રહેલી અનંત દુરંત વાસનાઓ-રૂપી ધૂળથી દટાઈ ગઈ છે; તેને ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનરૂપી ધર્પણથી જ્યારે સારી રીતે દૂર કરવામાં આવે છે, ત્યારે પેલા ચંદનની સુગંધની પેઠે સ્પષ્ટ સ્વરૂપે તે જણાય છે.

અનાત્મવાસનાજાલૈસ્તિરોભૂતાત્મવાસના ।

નિત્યાત્મનિષ્ટયા તેષાં નાશે ભાતિ સ્વયં સ્ફુટા ॥૨૭૬॥

જડ પદાર્થો પરની વાસનાઓનાં બળાંથી આત્મા પરની વાસના ઢંકાઈ ગઈ છે; માટે હમેશાં આત્માનું ચિંતન કરવાથી તે વાસનાઓનો નાશ થતાં આત્મા ઉપરની વાસના પોતાની મેળે સ્પષ્ટ પ્રકટે છે.

યથા યથા પ્રત્યગવસ્થિતં મનસ્તથા તથા મુંચતિ વાહ્યવાસનાઃ ।

નિઃશેષમોક્ષે સતિ વાસનાનામાત્માનુભૂતિઃ પ્રતિબંધશૂન્યા ॥ ૨૭૭ ॥

જેમ જેમ મન આત્માના ધ્યાનમાં સ્થિર થાય છે, તેમ તેમ બહારના પદાર્થોની વાસનાને તે છોડતું જાય છે; અને પછી બધી વાસનાઓ છૂટી જાય છે, ત્યારે આત્માનો અરુણવિત અનુભવ થવા લાગે છે.

બ્રમના ત્યાગની જરૂર

સ્વાત્મન્યેવ સદા સ્થિત્યા મનો નશ્યતિ યોગિનઃ ।

વાસનાનાં ક્ષયશ્ચાતઃ સ્વાધ્યાસાપનયં કુરુ ॥ ૨૭૮ ॥

આત્માના સ્વરૂપમાં જ સદા સ્થિર થવાથી યોગીનું મન નાશ પામે છે અને વાસનાઓનો પણ નાશ થાય છે; માટે તું તારા દેહ ઉપરની “હું”પણાની બ્રાંતિને દૂર કર.

તમો દ્વાભ્યાં રજઃ સત્ત્વાત્સત્ત્વં શુદ્ધેન નશ્યતિ ।

તસાત્સત્ત્વમવષ્ટમ્ય સ્વાધ્યાસાપનયં કુરુ ॥ ૨૭૯ ॥

રજ્જેગુણ અને સત્ત્વગુણથી તમોગુણ નાશ પામે છે; સત્ત્વ-ગુણથી રજ્જેગુણ નાશ પામે છે; તથા શુદ્ધ સત્ત્વગુણથી (મિશ્ર) સત્ત્વગુણ નાશ પામે છે; માટે શુદ્ધ સત્ત્વગુણનો આશ્રય કરી તારા બ્રમને તું દૂર કર.

પ્રારબ્ધં પુણ્યતિ વપુરિતિ નિશ્ચિત્ય નિશ્ચલઃ ।

ધૈર્યમાલંબ્ય યત્નેન સ્વાધ્યાસાપનયં કુરુ ॥ ૨૮૦ ॥

પ્રારબ્ધકર્મ જ શરીરનું પોષણ કરે છે, એમ નિશ્ચય કરી સ્થિર થઈ ધીરજ ધરીને યત્નપૂર્વક પોતાના બ્રમને તું દૂર કર. નાહં જીવઃ પરં બ્રહ્મેત્યતદ્વ્યાવૃત્તિપૂર્વકમ્ ।

વાસનાવેગતઃ પ્રાપ્તસ્વાધ્યાસાપનયં કુરુ ॥ ૨૮૧ ॥

“હું” જીવ નથી પણ શુદ્ધ બ્રહ્મ જ છું” એમ પ્રથમ પોતાના જીવભાવને દૂર કર્યા પછી વાસનાના વેગથી ઊપજેલા પોતાના બ્રમને તું દૂર કર.

શ્રુત્યા યુક્ત્યા સ્વાનુભૂત્યા જ્ઞાત્વા ઈર્વાત્મ્યમાત્મનઃ ।

ક્વચિદાભાસતઃ પ્રાપ્તસ્વાધ્યાસાપનયં કુરુ ॥ ૨૮૨ ॥

“ સર્વ સ્વત્વિદં બ્રહ્મ-આ બધું ” બ્રહ્મ છે ” આવાં વેદવાક્યથી, યુક્તિથી અને પોતાના અનુભવથી “ આત્મા જ સર્વસ્વરૂપ છે ” એમ સમજીને દેહાદિ પરના મિથ્યા ભાસથી કેઈ કાળે ઊપજેલી તારી બ્રાંતિને તું દૂર કર.

અનાદાનવિસર્ગાભ્યામીષન્નાસ્તિ ક્રિયા મુનેઃ ।

તદેકનિષ્ઠયા નિત્યં સ્વાધ્યાસાપનયં કુરુ ॥ ૨૮૩ ॥

આત્મજ્ઞાની માટે કેઈ પણ વસ્તુ લેવાથી કે છોડી દેવાથી લગારે ક્રિયા રહેતી નથી; માટે હમેશાં આત્મા ઉપર જ શ્રદ્ધા કરીને પોતાનો બ્રમ તું દૂર કર.

તત્ત્વમસ્યાદિવાક્યોત્થબ્રહ્માત્મૈકત્વબોધતઃ ।

બ્રમણ્યાત્મત્વદાઢર્યાય સ્વાધ્યાસાપનયં કુરુ ॥ ૨૮૪ ॥

“તત્ત્વમસિ-તે તું છે” વગેરે મહાવાક્યોથી ઉપજેલાં-આત્મા અને બ્રહ્માનાં એકપણાના જ્ઞાનથી બ્રહ્મામાં જ આત્માપણું દેહ કરવાને તું તારી બ્રાંતિને દૂર કર.

અહંભાવસ્ય દેહેઽસ્મિન્નિઃશેષવિલયાવધિ ।

સાવધાનેન યુક્તાત્મા સ્વાધ્યાસાપનયં કુરુ ॥૨૮૫॥

“આ દેહ છે એ જ હું છું” એવી જાતનું દેહ ઉપર રહેલું “હુંપણું” સંપૂર્ણ નાશ પામે, ત્યાં સુધી સાવધાન થઈ ચિત્તને સ્થિર કરી તારી બ્રાંતિને તું દૂર કર.

પ્રતીતિર્જીવજગતોઃ સ્વપ્નવદ્ભ્રાંતિ યાવતી ।

તાવન્નિરંતરં વિદ્વન્સ્વાધ્યાસાપનયં કુરુ ॥ ૨૮૬ ॥

હે વિદ્વાન! જ્યાં સુધી આ જીવ અને જગત સ્વપ્નની જેમ તને જણાયા કરે, ત્યાં સુધી તું નિરંતર એ બ્રમને દૂર કર્યા કર.

નિદ્રાયા લોકવાર્તાયાઃ શબ્દાદેરપિ વિસ્મૃતેઃ ।

ક્વચિન્નાવસરં દત્ત્વા ચિંતયાત્માનમાત્મનિ ॥ ૨૮૭ ॥

ઉંઘમાં, વાતચીતમાં, શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ વગેરે વિષયોના અનુભવમાં અને આત્માના વિસ્મરણમાં કદી સમય ગાળ્યા વિના હૃદયમાં તું આત્માનું જ ચિંતન કર્યા કર.

માતાપિત્રોર્મલોદ્ભૂતં મલમાંસમયં વપુઃ ।

ત્યક્ત્વા ચાંડાલવદ્દૂરં બ્રહ્મીભૂય કૃતી ભવ ॥ ૨૮૮ ॥

માતા અને પિતાના (રજ અને વીર્યરૂપ) મેલથી ઉપજેલું શરીર મળ-માંસથી ભરેલું છે; તેને ચાંડાલની પેઠે દૂર વળ-એના ઉપરનું “હુંપણું” છોડી, બ્રહ્મસ્વરૂપ થઈ તું કૃતાર્થ થા.

ઘટાકાશં મહાકાશં ઇવાત્માનં પરાત્મનિ ।

વિલાપ્યાલંકૃત્ત્વાભાવેન તૂર્ણીં ભવ સદા મુને ॥ ૨૮૯ ॥

હે વિચાર કરનાર વિદ્વાન! ઘડો કૂટી જવાથી જેમ ઘડાની

અંદર રહેલું આકાશ, બહારના આકાશમાં લળી જાય છે, તેમ તું તારા આત્માને પરમાત્મામાં અખંડપણે એક કરી દઈ સદાને માટે શાંત થા.

સ્વપ્રકાશમધિગ્ધાનં સ્વયંભૂય સદાત્મના ।

બ્રહ્માંડમપિ પિંડાંડં સ્યજ્યતાં મલમાંડવત્ ॥ ૨૧૦ ॥

સ્વયંપ્રકાશ અને સર્વતું મૂળસ્થાન જે પ્રહ્લ છે, તે રૂપે, તું પોતે જ સદા થઈને, પછી શરીરને તથા પ્રહ્માંડને પણ કચરાના ટોપલાની માફક ફેંકી દે-એના ઉપરનો મોહ દૂર કર.

લિલ્લાસનિ સદાનંદે દેહારૂઢામહંધિયમ્ ।

નિવેશ્ય લિંગમુત્સૃજ્ય કેવલો ભવ સર્વદા ॥ ૨૧૧ ॥

દેહ ઉપર જે હું પણાની બુદ્ધિ રૂઢ થઈ છે, તેને સદા આનંદ અને ચેતનરૂપ આત્મા ઉપર સ્થાપીને તથા “સૂક્ષ્મ શરીર”-નો પણ ત્યાગ કરી તું કેવળ પ્રહ્લરૂપે જ સદા રહે.

યત્રૈવ જગદાભાસો દર્પણાંતઃ પુરં યથા ।

તદ્બ્રહ્માહમિતિ જ્ઞાત્વા કૃતકૃત્યો ભવિષ્યસિ ॥ ૨૧૨ ॥

જેમ દર્પણમાં પ્રતિબિમ્બરૂપે દેખાતું નજર માત્ર આભાસ જ છે, તેમ પ્રહ્લમાં દેખાતું આ જગત માત્ર આભાસ જ છે, એમ સમજીને તું કૃતાર્થ થઈશ.

યત્સત્યભૂતં નિજરૂપમાદ્યં ચિદદ્વયાનંદમરૂપમક્રિયમ્ ।

તદેત્ય મિથ્યાવપુરુષસૃજૈત શૈલૂષવદ્વેષમુપાત્તમાત્મનઃ ॥ ૨૧૩ ॥

જે સત્યસ્વરૂપ, ચેતન, માત્ર એકજ, આનંદરૂપ અને ક્રિયા વગરનું છે, એ પ્રહ્લ જ પોતાનું મૂળસ્વરૂપ છે, એમ તે સ્વરૂપ થઈ, જેમ નાટક કરનારે માણસ પોતાનો બનાવટી વેષ છોડી દે છે, તેમ તું આ મિથ્યા દેહને તજી દે અર્થાત તેના પરના અભિમાનને છોડી દે.

“હું” શબ્દનો અર્થ

સર્વાત્મના દૃશ્યમિદં મૃષૈવ નૈવાહમર્થઃ ક્ષણિકત્વદર્શનાત્ ।
જાનામ્યહં સર્વમિતિ પ્રતીતિઃ કુતોઽહમાદેઃ ક્ષણિકસ્ય સિધ્યેત્ ॥૨૯૪॥

આ જે દેખાય છે, તે જગત (તથા શરીર વગેરે) મિથ્યા ભ્રમ જ છે તથા ક્ષણિક છે; ક્ષણે ક્ષણે બદલાયા કરે છે; એથી એ (શરીર વગેરે) “હું” શબ્દનો અર્થ હોઈ શકે નહિ; કારણ કે અહંકાર વગેરે ક્ષણિક તત્ત્વોને “હું બધું બાહ્યું છું” એવું જ્ઞાન કેમ થઈ શકે ?

અહંપદાર્થસ્ત્વહમાદિસાક્ષી નિત્યં સુષુપ્તાવપિ ભાવદર્શનાત્ ।
વ્રૂતે હ્યજો નિત્ય ઇતિ શ્રુતિઃ સ્વયં તત્પ્રત્યગાત્મા સદસદ્વિલક્ષણઃ ॥૨૯૫॥

જે અહંકાર વગેરેનો પણ સાક્ષી (જોનાર) છે, એ જ “હું” શબ્દનો અર્થ (આત્મા) છે; કારણ કે સુષુપ્તિ અવસ્થામાં પણ નિત્ય એની હયાતી હોય છે. વેદ ગોતે પણ એને “અજો નિત્યઃ જ્ઞાતૃતોઽયમ્-જેનો જન્મ જ નથી, જે અનાદિ કાળથી છે તથા નિત્ય છે” એમ કહે છે; માટે અંતરાત્મા કાર્ય તથા કારણથી જુદો છે.

વિકારિણાં સર્વવિકારવેત્તા નિત્યોઽવિકારો ભવિતું સમર્હતિ ।

મનોરથસ્વપ્નસુષુપ્તિષુ સ્ફુટં પુનઃ પુનર્દૃષ્ટમસત્ત્વમેતયોઃ ॥ ૨૯૬ ॥

એ આત્મા, વિકારી વસ્તુના સર્વ વિકારને બાજુનાર, નિત્ય અને વિકાર વગરનો હોવો જોઈએ. આ શરીર તથા અહંકાર બંને મનના વિચારો વખતે, સ્વપ્નમાં અને સુષુપ્તિના વખતે વારંવાર સ્પષ્ટ દેખાતાં જ નથી. (એથી એને આત્મા કેમ કહેવાય ?)

અતોઽભિમાનં ત્યજ માંસપિંડે પિંડાભિમાનિન્યપિ બુદ્ધિકલ્પિતે ।

કાલત્રયાબાધ્યમસંડયોધં જ્ઞાત્વા સ્વમાત્માનમુપૈહિ શાંતિમ્ ॥૨૯૭॥

માટે માંસના પિંડારૂપ આ શરીર ત્રિષે તથા એના અભિમાની બુદ્ધિકલ્પિત અહંકાર વગેરે ઉપર ‘હું’પણાનું અભિમાન

તું છોડી દે; અને પોતાના આત્માને (બૂત, વર્તમાન તથા ભવિષ્ય) ત્રણે કાળમાં રહેનાર અને અખંડ જ્ઞાનસ્વરૂપ સમજી શાંતિ પામ.

ત્યજાભિમાનં કુલગોત્રનામરૂપાશ્રમેષ્વાર્દ્રશવાશ્રિતેષુ ।

લિંગસ્ય ધર્માનપિ કર્તૃતાદીંસ્યક્ત્વા ભવાલંકસુખસ્વરૂપઃ ॥ ૨૯૮ ॥

કુળ, ગોત્ર, નામ, રૂપ અને આશ્રમ—એ બધાનું અભિમાન તું છોડી દે; કારણ કે એ તો તરતના મુડદાં જેવા શરીરને જ આધારે રહેલાં છે; તેમ જ કર્તાપણું અને ભોક્તાપણું વગેરે જે લિંગ શરીરના ધર્મો છે, એને પણ છોડીને અખંડ સુખસ્વરૂપ થા.

અહંકાર સંસારનું મૂળ છે

સંત્યજ્યે પ્રતિબંધાઃ પુંસઃ સંસારહેતવો દૃષ્ટાઃ ।

તેષામેકં મૂલં પ્રથમવિકારો ભવત્યહંકારઃ ॥ ૨૯૯ ॥

માણસને સંસારનાં કારણ બીજાં અનેક બંધનો જેવામાં આવ્યાં છે, એ બધાનું એક મૂળ પહેલો વિકાર અહંકાર જ છે. (કારણ કે ‘હુંપણું’ આવવાથી જ અજ્ઞાનનું જોર વધે છે.)

યાવત્સ્યાત્સ્વસ્ય સંવંધોઽહંકારેણ દુરાત્મના ।

તાવન્ન લેશમાત્રાપિ મુક્તિવાર્તા વિલક્ષણા ॥ ૩૦૦ ॥

જ્યાં સુધી દુષ્ટ અહંકારનો આત્માને સંબંધ છે, ત્યાં સુધી મુક્તિની અદ્ભુત વાત લેશમાત્ર પણ સંભવતી નથી.

અહંકારગ્રહાન્મુક્તઃ સ્વરૂપમુપપદ્યતે ।

ચંદ્રવદ્દિમલઃ પૂર્ણઃ સદાનંદઃ સ્વયંપ્રભઃ ॥ ૩૦૧ ॥

આત્મારૂપી ચંદ્રને અહંકારરૂપી રાહુએ ઘેરી લીધો છે; એનાથી છુટ્યા પછી તે, ચંદ્રની જેમ નિર્મળ, પરિપૂર્ણ, નિત્ય, આનંદસ્વરૂપ અને સ્વયંપ્રકાશ થઈ પોતાનું સ્વરૂપ પામે છે.

યો વા પુરે સોઽહમિતિ પ્રતીતો બુદ્ધ્યા વિકલ્પસ્તમસાતિમૂઢ્યા ।

તસ્યૈવ નિઃશેષતયા વિનાશો બ્રહ્માત્મભાવઃ પ્રતિબંધશૂન્યઃ ॥ ૩૦૨ ॥

તમોગુણથી અતિ મૂઢ બનેલી બુદ્ધિએ જ કલ્પેલું ‘હું-પણું’ આ શરીર પર જણાય છે; અને એ જ અહંકાર છે; તેનો સંપૂર્ણ નાશ થાય, ત્યારે જ “બ્રહ્મ એ આત્મા જ છે” એમ અખંડ જ્ઞાન થાય છે.

ब्रह्मानंदनिधिर्महाबलवताहंकारघोराहिना

संवेष्टयात्मनि रक्ष्यते गुणमयैश्चंडैस्त्रिभिर्मस्तकैः ।

विज्ञानाख्यमहासिना द्यુતિમता विच्छिद्य शीर्षत्रयं

निर्मूल्याहिमिमं निधिं सुखकरं धीरोऽनुभोक्तुं क्षमः ॥૩૦૩॥

બ્રહ્મનો આનંદ એ એક બળનો છે, પણ મહાબળવાન અને ભયંકર અહંકારરૂપી સર્પ, ત્રણ ગુણરૂપી ઉગ્ર પોતાનાં મસ્તકો વડે એ બળવાને વીંટાઈ વળીને પોતામાં રાખી બેઠો છે; પણ જ્યારે ધીર પુરુષ અનુભવજ્ઞાનરૂપી મોટી તીક્ષ્ણ તલવારથી એ ત્રણેય માથાંને કાપી નાખી એ સાપનો નાશ કરે છે, ત્યારે જ પરમ સુખકારક એ ધનભંડારને ભોગવી શકે છે.

यावद्वा यत्किंचिद्विषदोषस्फूर्तिरस्ति चेद्देहे ।

કથમારોગ્યાય ભવેત્તદ્વદહંતાપિ યોગિનો મુક્ત્યૈ ॥ ૩૦૪ ॥

જ્યાં સુધી શરીરમાં થોડું પણ ઝેર રહી ગયું હોય, ત્યાં સુધી આરોગ્ય કેવી રીતે થાય? એમ થોડો પણ અહંકાર રહી ગયો હોય, ત્યાં સુધી યોગીની મુક્તિ કેમ થાય?

अहमोऽत्यंतनिवृत्त्या तत्कृतनानाविकल्पसंहत्या ।

प्रत्यक्तत्त्वविवेकાવસ્થાસ્મીતિ વિદતે તત્ત્વમ્ ॥ ૩૦૫ ॥

અહંકાર અત્યંત દૂર થાય, ત્યારે જ એનાથી ઊપજેલા અનેક તર્કવિતર્કો નાશ પામે છે; અને પછી આત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન થવાથી “આ આત્મા તે જ હું છું” એમ તત્ત્વ સમજે છે.

अहंकर्तर्यास्मिन्नहमिति मतिं मुच सहसा

विकारात्मन्यात्मप्रतिफलजुषि स्वस्थितिमुषि ।

યદધ્યાસાત્પ્રાપ્તા જનિમૃતિજરાદુઃખબહુલા

પ્રતીચશ્ચિન્મૂર્તેસ્તવ સુખતનોઃ સંસૃતિરિયમ્ ॥ ૩૦૬ ॥

અહંભાવ કરનાર, વિકારરૂપ, આત્માના પ્રતિબિમ્બવાળો. અને આત્માનું સ્વરૂપ ચોરી લેનારા આ અહંકાર ઉપરની ‘હું’-પણાની બુદ્ધિને તરત તું તણ દે; કેમકે એ ઉપરના ‘હું’-પણાના ભ્રમથી જ તને જન્મ-મરણ અને ઘડપણનાં દુઃખથી ભરેલો આ સંસાર પ્રાપ્ત થયો છે; કારણ કે તું તો ચૈતન્ય-મૂર્તિ, આનંદરૂપ અંતરાત્મા જ છે.

સદૈકરૂપસ્ય ચિદાત્મનો વિમોરાનંદમૂર્તેરનવચકીર્તેઃ ।

નૈવાન્યથા કાવ્યવિકારિણસ્તે વિનાહમધ્યાસમમુખ્ય સંસૃતિઃ ॥૩૦૭॥

જો એ અહંકાર ઉપરનો અહંભાવરૂપ ભ્રમ ન હોય, તો સદા એકરૂપ, ચેતન, બધે ઠેકાણે રહેનાર, આનંદરૂપ, નિર્દોષ, કીર્તિવાળા અને અવિકારી તને-આત્માને સંસાર કદી હોય જ નહિ.

તસ્માદહંકારમિમં સ્વશત્રું મોક્ષુર્ગલે કંટકવત્પ્રતીતમ્ ।

વિચ્છિદ્ય વિજ્ઞાનમહાસિના સ્ફુટં મુંક્ષ્વાત્મસામ્રાજ્યસુખં યથેષ્ટમ્ ॥૩૦૮॥

માટે જન્મવા બેઠેલા માણસના ગળામાં જેમ કાંટો ખટકે તેમ ખટકતા આ અહંકારરૂપી પોતાના શત્રુને અનુભવજ્ઞાનરૂપી મોટી તલવારથી કાપી નાખી આત્માના સામ્રાજ્યનું ખુલ્લું સુખ તું ઇચ્છા પ્રમાણે લોગવ.

તતોઽહમાદેર્વિનિવર્ત્ય વૃત્તિં સંત્યક્તરાગઃ પરમાર્થલાભાત્ ।

તૂર્ણીં સમાસ્સ્વાત્મસુખાનુભૂત્યા પૂર્ણાત્મના બ્રહ્મણિ નિર્વિકલ્પઃ ॥૩૦૯॥

પછી અહંકાર વગેરેની (કર્તાપણું-લોગવનારપણું) વગેરે વૃત્તિઓને દૂર કરી, બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપ પરમ વસ્તુનો લાભ થવાથી વિષયોની પ્રીતિ તણને, આત્મસુખના અનુભવથી તક-વિતક છોડી મૌન રહીને પૂર્ણ સ્વરૂપે બ્રહ્મમાં જ સ્થિતિ કર.

સમૂલકૃત્તોઽપિ મહાનહં પુનર્વ્યુલ્લેખિતઃ સ્યાદ્યદિ ચેતસા ક્ષણમ્ ।
સંજીવ્ય વિક્ષેપશતં કરોતિ નભસ્વતા પ્રાવૃષિ વારિદો યથા ॥૩૧૦॥

આ મહાન અહંકાર મૂળમાંથી ઊભડી ગયો હોય, તોપણ ચિત્ત દ્વારા જે ક્ષણ વાર પણ પ્રેરણા પામે, તો ફરી જીવતો થઈને જેમ ચોમાસામાં પવનથી પ્રેરણા પામેલાં વાદળાં અનેક જાતનાં નુકસાન કરે છે, તેમ સંકટો વિક્ષેપ કરે છે—સાધકને અનેક પ્રકારે ભ્રમાવી દે છે.

નિગૃહ્ય શત્રોરહમોઽવકાશઃ ક્વચિન્ન દેયો વિષયાનુચિંતયા ।

સ एव સંજીવનહેતુરસ્ય પ્રક્ષીણજંવીરતરોરિવાંબુ ॥ ૩૧૧ ॥

માટે એ અહંકારરૂપ શત્રુને બરાબર વશ કર્યા પછી ફરી વિષયોના ચિંતન દ્વારા કદી એને તક જ ન આપવી; કારણ કે જેમ સુકાઈ ગયેલા ઊંજીરાના આડને પાણી ફરી તાણું કરે છે, તેમ એ રીતે આપેલી તક જ અહંકારને ફરી તાણે કરે છે.

ક્રિયા, વિષયચિંતન અને વાસનાનો ત્યાગ

દેહાત્મના સંસ્થિત एव કામી વિલક્ષણઃ કામચિંતા કથં સ્યાત્ ।

અતોઽર્થસંધાનપરત્વમેવ ભેદપ્રસક્ત્યા ભવબંધહેતુઃ ॥ ૩૧૨ ॥

જે માણસ દેહને જ આત્મા માની બેઠો છે, એને જ અનેક પ્રકારની ઇચ્છાઓ થાય છે; પણ જેને દેહની સાથે સંબંધ જ ન હોય, તેને વિષયની ઇચ્છા કેમ થાય? (આત્મા સિવાય બીજી વસ્તુઓ પણ જગતમાં છે, એવી) ભેદબુદ્ધિથી જ વિષયોનું ચિંતન થાય છે અને એ જ સંસાર-બંધનનું કારણ છે.

કાર્યપ્રવર્ધનાદ્વીજપ્રવૃદ્ધિઃ પરિદૃશ્યતે ।

કાર્યનાશાદ્વીજનાશસ્તસ્માર્ત્કાર્યં નિરોધયેત્ ॥ ૩૧૩ ॥

કાર્યોને વધાર્યે જવાથી જ તેનાં બીજની પણ વૃદ્ધિ દેખાય છે; (જેમ વૃક્ષોનો વધારો થાય તેમ તેનાં બીજ પણ વધે જ) અને કાર્યોનો નાશ કરવાથી તેઓનાં બીજ પણ નાશ જ

પામે છે; માટે (સૌની પહેલાં) કાર્યો જ બંધ કરી દેવાં.

વાસનાવૃદ્ધિતઃ કાર્યં કાર્યવૃદ્ધયા ચ વાસના ।

વર્ધતે સર્વથા પુંસઃ સંસારો ન નિવર્તતે ॥ ૩૧૪ ॥

વળી વાસના વધવાથી જ કાર્યો વધે છે અને કાર્યો વધવાથી વાસના વધે છે; આમ થતાં મનુષ્યનો સંસાર સર્વ પ્રકારે વધે જ છે, પણ અટકતો નથી.

સંસારબંધવિચ્છિન્ત્યૈ તદ્વ્યયં પ્રદહેદ્યતિઃ ।

વાસનાવૃદ્ધિરેતાભ્યાં ચિંતયા ક્રિયયા વહિઃ ॥ ૩૧૫ ॥

માટે સંયમી માણુસે સંસારરૂપ બંધનને કાપવા માટે વાસના અને કાર્ય એ બંનેને બાળી નાખવાં જોઈએ; કેમકે મનના વિચાર અને બહારની ક્રિયા, એ બન્નેથી જ (વિષયોની) વાસના વધે છે.

તાભ્યાં પ્રવર્ધમાના સા સૂતે સંસ્કૃતિમાત્મનઃ ।

ત્રયાણાં ચ ક્ષયોપાયઃ સર્વાવસ્થાસુ સર્વદા ॥ ૩૧૬ ॥

સર્વત્ર સર્વતઃ સર્વે બ્રહ્મામાત્રાવલોકનૈઃ ।

સદ્ભાવવાસનાદાલ્ભ્યાન્નિતયં લયમશ્નુતે ॥ ૩૧૭ ॥

(એમ) એ બંનેથી વધતી તે વાસના આત્માને સંસાર ઉત્પન્ન કરે છે; માટે હરકોઈ અવસ્થામાં (વિષયવાસના, વિષયોનો વિચાર અને વિષયો માટેની બહારની ક્રિયા) એ ત્રણેનો નાશ કરવાનો આ ઉપાય હમેશાં કરવો જોઈએ—દરેક ઠેકાણે, દરેક રીતે, દરેકને માત્ર બ્રહ્મરૂપે જોવું, એ બ્રહ્મવાસના છે; એ બ્રહ્મવાસના દઢ થવાથી ઉપર જણાવેલી ત્રણે વસ્તુ નાશ પામે છે.

ક્રિયાનાશો ભવેજ્જિતાનાશોઽસ્માદ્વાસનાક્ષયઃ ।

વાસનાપ્રક્ષયો મોક્ષઃ સા જીવન્મુક્તિરિષ્યતે ॥ ૩૧૮ ॥

ક્રિયાઓનો નાશ થતાં વિષયના ચિંતનનો નાશ થાય છે અને એ વિષયચિંતનનો નાશ થતાં વાસના પણ નાશ પામે

છે. એમ વાસનાનો જે નાશ, એ જ મોક્ષ છે; અને એ જ જીવનમુક્તિ કહેવાય છે.

સદ્વાસનાસ્ફૂર્તિવિજૃંભણે સતિ હ્યસૌ વિલીનાઽપ્યહમાદિવાસના ।
અતિપ્રકૃષ્ટાપ્યરુણપ્રભાયાં વિલીયતે સાધુ યથા તમિસ્ત્વા ॥ ૩૧૯ ॥

અરુણતું અજવાળું થતાં જ જેમ યત્ન વિના ઘેર અંધારી રાતનો સારી રીતે નાશ થાય છે, તેમ પ્રહ્લવાસના પ્રકટ થતાં જ મોટામાં મોટી પણ અહંકાર વગેરેની વાસના નાશ પામે છે.

તમસ્તમઃકાર્યમનર્થજાલં ન દૃશ્યતે સત્યુદિતે દિનેશે ।
તથાઽદ્રયાનંદરસાનુભૂતૌ નૈવાસ્તિ બંધો ન ચ દુઃખગંધઃ ॥ ૩૨૦ ॥

જેમ સૂર્ય ઊગ્યા પછી અંધારું કે અંધારામાં થતા ‘ચોરી’ વગેરે અનર્થ દેખાતા જ નથી, તેમ અદ્વૈત-આત્માના આનંદનો રસ અનુભવ્યા પછી સંસારરૂપ બંધન કે દુઃખની ગંધ પણ રહેતાં નથી જ.

દૃશ્યં પ્રતીતં પ્રવિલાપયન્સ્વયં સન્માત્રમાનંદધનં વિભાવયન્ ।
સમાહિતઃ સન્બહિરંતરં વા કાલં નયેથાઃ સતિ કર્મવંધે ॥ ૩૨૧ ॥

તારું પ્રારબ્ધ (કરેલાં) કર્મરૂપ બંધન હજી બે બાકી હોય, તો દેખાતા આ જગતને પ્રહ્લની અંદર સમાવવાનો પ્રયત્ન કર; તથા બહાર અને ચિત્તની અંદર સાવધાન રહી પોતાના આનંદ-મય સ્વરૂપનું ચિંતન કરતો સમય વિતાવ.

પ્રમાદના ત્યાગની જરૂર

પ્રમાદો બ્રહ્મનિષ્ઠાયાં ન કર્તવ્યઃ કદાચન ।

પ્રમાદો મૃત્યુરિત્યાહ ભગવાન્બ્રહ્મણઃ સુતઃ ॥ ૩૨૨ ॥

પ્રહ્લ વિષે સ્થિતિ કરવામાં ક્યારેય ભૂલ ન કરવી; કારણ કે પ્રહ્લાના પુત્ર ભગવાન સનતકુમારે કહ્યું છે, કે—“ભૂલ એ મરણ જ છે.”

ન પ્રમાદાદનર્થોऽન્યો જ્ઞાનિનઃ સ્વસ્વરૂપતઃ ।

તતો મોહસ્તતોઽહંધીસ્તતો બંધસ્તતો વ્યથા ॥ ૩૨૩ ॥

સમજી માણસે બ્રહ્મચિંતનમાં ભૂલ કરવી, એનાથી ખીલું કોઈ નુકસાન નથી; કારણ કે એથી મોહ ઊપજે છે; મોહથી બુદ્ધિ અહંકારયુક્ત થાય છે; તેથી બંધન અને તેથી દુઃખ થાય છે.

વિષયાભિમુખં દષ્ટ્વા વિદ્વાંસમપિ વિસ્મૃતિઃ ।

વિક્ષેપયતિ ધીદોષૈર્યોષા જારમિવ પ્રિયમ્ ॥ ૩૨૪ ॥

જેમ કોઈ કુલટા સ્ત્રી તેના બાર પુરુષને બુદ્ધિના દોષને લીધે ભ્રમાવી મૂકે છે, તેમ માણસ વિદ્વાન હોય, તો પણ જો વિષયોમાં જોડાય, તો તેને આત્માની વિસ્મૃતિ, બુદ્ધિના દોષોને લીધે ભ્રમાવી મૂકે છે.

યથા પ્રકૃષ્ટં શૈવાલં ક્ષણમાત્રં ન તિષ્ઠતિ ।

આવૃણોતિ તથા માયા પ્રાજ્ઞં વાઽપિ પરાઙ્મુખમ્ ॥ ૩૨૫ ॥

જેમ પાણી ઉપરનો ઘણો શેવાળ ક્ષણ વાર પણ દૂર થતો નથી, પરંતુ પથરાઈને પાણીને ઢાંકી દે છે, તેમ આત્માનો વિચાર ન કરનાર માણસ વિદ્વાન હોય તો પણ માયા અને ઘેરી લે છે.

લક્ષ્યચ્યુતં ચેદ્યદિ ચિત્તમીષદ્વહિર્મુખં સંનિપતેત્તતસ્તતઃ ।

પ્રમાદતઃ પ્રચ્યુતકેલિકંદુકઃ સોપાનપંક્તૌ પતિતો યથા તથા ॥ ૩૨૬ ॥

જેમ હાથમાંથી છૂટી પડેલો રમવાનો દડો સીડી ઉપર પડતાં એક પછી એક પગથિયાં ઊતરતો હેઠ નીચે પડે છે, તેમ ચિત્ત, પ્રમાદને લીધે આત્મચિંતનથી ચૂકીને લગાર પણ વિષયોમાં પડી જાય, તો ત્યાંથી પડતું પડતું છેક અધોગતિએ પહોંચે છે.

વિષયેષ્વાવિશન્નેતઃ સંકલ્પયતિ તદ્ગુણાન્ ।

સમ્યક્સંકલ્પનાત્કામઃ કામાત્પુંસૈઃ પ્રવર્તનમ્ ॥ ૩૨૭ ॥

વિષયોમાં પેસતું ચિત્ત, એના ગુણોનો જ વિચાર કરે છે;

અને એમ નિરંતર ચિંતન કરવાથી એ વિષયોની ઇચ્છા કરે છે;
અને પછી એ ઇચ્છા પૂરી કરવા માટે માણસ પ્રવૃત્તિ કરે છે.

તતઃ સ્વરૂપવિભ્રંશો વિભ્રષ્ટસ્તુ પતત્યધઃ ।

પતિતસ્ય વિના નાશં પુનર્નારોહ ईक्ष्यते ।

સંકલ્પં વર્જયેત્તસ્માત્સર્વાનર્થસ્ય કારણમ્ ॥૩૨૮॥

પછી માણસ આત્માનું સ્વરૂપ ચૂકે છે અને એમ ચૂકેલો તે અધઃપતન પામે છે. એ રીતે પડેલા તે માણસનો નાશ થયા વિના ફરી તેનું ઉપર ચઢવું દેખાતું નથી; માટે દરેક અનર્થનું કારણ સંકલ્પ (વિષયોના વિચાર)નો ત્યાગ કરવો.

અતઃ પ્રમાદાન્ન પરોઽસ્તિ મૃત્યુર્વિવેકિનો બ્રહ્માવિદઃ સમાધૌ ।

સમાહિતઃ સિદ્ધિમુપૈતિ સમ્યક્સમાહિતાત્મા ભવ સાવધાનઃ ॥૩૨૯॥

માટે વિવેકી અને બ્રહ્મજ્ઞાની માણસને આત્માના ચિંતનમાં પ્રમાદ (આળસ-આત્મચિંતનનું વિસ્મરણ) વિના બીજું કંઈ મરણ નથી-પ્રમાદ એ જ તેનું મરણ છે. ચિત્તને આત્મચિંતનમાં જોડનાર માણસ જ મુક્તિને પામે છે; માટે તું સાવધાન બની ચિત્તને આત્મામાં જ લગાડી દે.

ભેદરહિતો પણ ત્યાગ હોવો જોઈએ

જીવતો यस્ય કૈવલ્યં વિદેહે ચ સ કૈવલઃ ।

યત્કિંચિત્પશ્યતો ભેદં ભયં વૃત્તે યજુઃશ્રુતિઃ ॥૩૩૦॥

જેની જીવતાં જ મુક્તિ થઈ હોય, તે જ દેહ પડ્યા પછી શુદ્ધ બ્રહ્મસ્વરૂપ થાય છે; માટે જીવતાં જે થોડો પણ બ્રહ્મ વિષે ભેદ (બ્રહ્મ સિવાય પણ બીજું કંઈ છે, એમ) જુએ છે, તેને ફરી જન્મ-મરણનો ભય છે જ, એમ યજુર્વેદ કહે છે.

યદા કદા વાઽપિ વિપશ્ચિદેષ બ્રહ્મણ્યનંતેઽપ્યણુમાત્રભેદમ્ ।

પશ્યત્યથામુષ્ય ભયં તદૈવ યદ્દીક્ષિતં ભિન્નતયા પ્રમાદાત્ ॥ ૩૩૧ ॥

હરકંઈ સમયે એ જ્ઞાની અનંત બ્રહ્મમાં જરા પણ

ભેદ જુએ છે, એટલે તે જ વખતે તેને સંસારનો ભય પ્રાપ્ત થાય જ છે; કારણ કે પ્રમાદથી ભેદદષ્ટિ થવાને લીધે જ સંસારનો ભય દેખાય છે.

શ્રુતિસ્મૃતિન્યાયશતૈર્નિષિદ્ધે દશ્યેऽન્ન યઃ સ્વાત્મમર્તિં કરોતિ ।

ઉપૈતિ દુઃખોપરિ દુઃખજાતં નિષિદ્ધકર્તા સ મલિમ્લુચો યથા ॥૩૩૨॥

વેદ, સ્મૃતિ અને સંકેટો યુક્તિઓથી આ દેખાતું જગત મિથ્યા કહેવાયું છે; છતાં દેહ વગેરે પદાર્થો ઉપર જે આત્મબુદ્ધિ કરે છે, તે ન કરવાનું કરનાર ચોરની પેઠે ઉપરાઉપરી દુઃખોને પામે છે.

સત્યાભિસંધાનરતો વિમુક્તો મહત્ત્વમાત્મીયમુપૈતિ નિત્યમ્ ।

મિથ્યાભિસંધાનરતસ્તુ નશ્યેદ્ દૃષ્ટં તદેતદ્વદ્ચોરચોરયોઃ ॥ ૩૩૩ ॥

જે માણસ સત્ય-પ્રહ્મનું જ ચિંતન કરે છે, એ મુક્ત થઈને સદાકાળની પોતાની મોટાઈને પામે છે; પણ જે મિથ્યા જગતનું જ ચિંતન કરે છે, તે નાશ પામે છે; આ વસ્તુ સજ્જન અને ચોરમાં દેખાય છે. (સજ્જન માણસ સાચું જ વિચારે છે, બોલે છે ને આચરે છે; તેથી લોકમાં પ્રામાણિક મનાઈને આનંદ કરે છે; પણ ચોર ખોટું ને ખરાબ જ વિચારે છે, બોલે છે ને આચરે છે; તેથી જેલ ભેગો થઈ દુઃખી થાય છે.)

યતિરસદનુસંધિં વંધહેતું વિહાય

સ્વયમયમહમસીત્યાત્મદૃષ્ટ્યૈવ તિષ્ઠેત્ ।

સુખયતિ નનુ નિષ્ઠા બ્રહ્મણિ સ્વાનુભૂત્યા

હરતિ પરમવિદ્યાકાર્યદુઃખં પ્રતીતમ્ ॥ ૩૩૪ ॥

માટે જિતેન્દ્રિય મનુષ્યે સંસારબંધનનું કારણ ખોટા સંકલ્પો અને ભેદદષ્ટિ તણને “હું સાક્ષાત્ પ્રહ્મ જ છું” એમ આત્મદષ્ટિ કરીને જ રહેવું જોઈએ; કારણ કે પોતાના અનુભવથી થયેલો

પ્રક્ષ વિષેનો પ્રેમ સુખ આપે છે અને માયાના પ્રપંચથી ઉપજેલાં બાળીતાં દુઃખ દૂર કરે છે.

बाह्यानुसंधिः परिवर्धयेत्फलं दुर्वासनामेव ततस्ततोऽधिकाम् ।

જાત્વા વિવેકૈઃ પરિવૃત્ય બાહ્યં સ્વાત્માનુસંધિં વિદધીત નિત્યમ્ ॥૩૩૫॥

દુનિયાના વિષયોનું ચિંતન, દુષ્ટ વાસનારૂપ કૃળને અધિકાધિક વધારે જાય છે; માટે વિવેકજ્ઞાનથી આત્માનું સ્વરૂપ સમજીને દુનિયાના પદાર્થો છોડી હમેશાં પોતાના આત્માનું જ ધ્યાન કરવું.

बाह्ये निरुद्धे मनसः प्रसन्नता मनःप्रसादे परमात्मदर्शनम् ।

તસ્મિન્સુદૃષ્ટે ભવબંધનાશો બહિર્નિરોધઃ પદવી વિમુક્તેઃ ॥ ૩૩૬ ॥

બહારના વિષયો ત્યજતાં મન નિર્મળ થાય છે અને મન શુદ્ધ થતાં પરમાત્માનું દર્શન થાય છે; અને તે પરમાત્માનું દર્શન સારી રીતે થયા પછી સંસારરૂપ બંધન નાશ પામે છે; આમ બહારના વિષયો છોડવા એ જ મુક્તિનો માર્ગ છે.

कः पंडितः सन्सदसद्विवेकी श्रुतिप्रमाणः परमार्थदर्शी ।

જાનન્હિ કુર્યાદસતોઽવલંબં સ્વપાતહેતોઃ શિશુવન્મુમુક્તુઃ ॥૩૩૭॥

કયો બુદ્ધિમાન સત્-અસત્ પદાર્થોને સમજતો હોય, વેદનાં વચનોને માનતો હોય, પરમ સત્ય આત્મતત્ત્વને જોતો હોય અને મુક્તિને ઇચ્છતો હોય, છતાં બાળી જોઈને બાળકની પેઠે પોતાનાં પતન માટે મિથ્યા પદાર્થોમાં ફસાય ?

देहादिसंसक्तिमतो न मुक्तिर्मुक्तस्य देहाद्यभिमत्यभावः ।

સુપ્તસ્ય નો જાગરણં ન જાગ્રતઃ સ્વપ્નસ્તયોર્ભિન્નગુણાશ્રયત્વાત્ ॥૩૩૮॥

જેને દેહ વગેરે જડ પદાર્થો ઉપર મોહ હોય, તેની મુક્તિ થતી નથી; અને જે જીવતાં જ મુક્તિને પામ્યો હોય, તેને દેહ વગેરે પદાર્થો ઉપર ‘હું-પણું’ થતું નથી; જેમ બંધતા માણસને બંધત અવસ્થાની ખબર હોતી નથી; અને જે જાગે છે, તેને સ્વપ્ન

આવતાં નથી; કારણ કે એ બે ય અવસ્થાઓ (બંધ-મોક્ષ તથા સ્વપ્ન-જાગ્રત) બુદ્ધા બુદ્ધા ગુણવાળી છે.

જીવન્મુક્ત કોણ ?

અંતર્બહિઃ સ્વં સ્થિરજંગમેષુ જ્ઞાનાત્મનાધારતયા વિલોક્ય ।

ત્યક્તાંખિલોપાધિરખંડરૂપઃ પૂર્ણાત્મના યઃ સ્થિત યપ મુક્તઃ ॥૩૩૧॥

સ્થાવર અને જંગમ દરેક પદાર્થોમાં અંદર અને બહાર પોતાને જ જ્ઞાનસ્વરૂપે તથા આધારરૂપે રહેલો જે બુદ્ધો છે અને દરેક ઉપાધિ છોડી અખંડ અને પરિપૂર્ણ આત્મારૂપે જે રહ્યો હોય, એ જીવતાં જ મુક્ત છે.

આત્મપ્રેમ

સર્વાત્મતા બંધવિમુક્તિहेतुः सर्वात्मभावान्न परोऽस्ति कश्चित् ।

दृश्याग्रहे सत्युपपद्यतेऽसौ सर्वात्मभावोऽस्य सदात्मनिष्ठया ॥૩૪०॥

દરેક ઉપર આત્મદૃષ્ટિ કરવી, એ જ સંસારબંધનથી છૂટવામાં કારણ છે; આ સર્વાત્મભાવથી બીજો કોઈ ઉપાય નથી; અને દરેક ઉપરની એ આત્મદૃષ્ટિ દેખાતા પદાર્થોનું ગ્રહણ ન થાય; પણ હંમેશાં આત્મામાં જ સ્થિતિ કરવામાં આવે, ત્યારે થાય છે.

दृश्यस्याग्रहणं कथं नु घटते देहात्मना तिष्ठतो

बाह्यार्थानुभवप्रसक्तमनसस्तत्तत्क्रियां कुर्वतः ।

संन्यस्ताखिलधर्मकर्मविषयैर्नित्यात्मनिष्ठापरै-

स्तत्त्वज्ञैः करणीयमात्मनि सदानंदेष्वुभिर्यत्નतः ॥૩૪૧॥

જે માણસ દેહને જ આત્મા માને અને દુનિયાના પદાર્થોનો અનુભવ કરવામાં જ આસક્ત મનવાળો રહી તે તે ક્રિયા કર્યા કરે, તેને “આ સંસાર છે જ નહિ” એમ કયાંથી સમજાય? માટે નિત્ય આનંદને ઇચ્છતા તત્ત્વવેત્તાઓએ દરેક ધર્મ, કર્મ અને વિષયોનો ત્યાગ કરી નિરંતર આત્મા ઉપર જ પ્રેમ કરવો અને આત્માની અંદર દેખાતું આ જગત યત્નથી ગ્રહણ ન કરવું.

સાર્વાત્મ્યસિદ્ધયે ભિક્ષોઃ કૃતશ્રવણકર્મણઃ ।

સમાધિં વિદધાત્યેવા શાંતાં દાંત ઇતિ શ્રુતિઃ ॥ ૩૪૨ ॥

જેણે વેદાન્તશ્રવણ કયું હોય, એવા સંન્યાસીને દરેક ઉપર આત્મદૃષ્ટિ થવા માટે વેદ આવી સમાધિ શીખવે છે, કે તેણે શમ, દમ અને ઉપરતિવાળા થવું. (એટલે ચિત્તને શાંત કરવું, ઇન્દ્રિયોને વિષયોથી રોકવી, ચિત્તની વૃત્તિને સ્થિર કરવી; તેમ જ સહન કરતાં શીખવું અને મનને સ્થિર કરી અંતઃકરણમાં જ આત્માને જોવો.)

‘અહંકારનો ત્યાગ’ ધણો જ મુશ્કેલ છે

આરુઢશક્તેરહમો વિનાશઃ કર્તુ ન શક્યઃ સહસાપિ પંડિતૈઃ ।

યે નિર્વિકલ્પાલ્પસમાધિનિશ્ચલાસ્તાનંતરાનંતભવા હિ વાસનાઃ ૩૪૩

જેની શક્તિ જામેલી છે, એવા અહંકારનો એકદમ નાશ કરવો, તે પંડિતો માટે પણ શક્ય નથી; કેમ કે જેઓ નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં નિશ્ચળ થયા હોય છે, તેવા પુરુષોને પણ અનંત જન્મોની વાસનાઓ વચ્ચે વચ્ચે આવી જાય છે.

‘વિશ્લેષશક્તિ’નું બળ

અહંબુદ્ધયૈવ મોહિન્યા યોજયિત્વાવૃત્તેર્વેલાત્ ।

વિશ્લેષશક્તિઃ પુરુષં વિશ્લેષયતિ તદ્ગુણૈઃ ॥ ૩૪૪ ॥

રજ્જેશુણી ‘વિશ્લેષ’શક્તિ તમેાશુણી ‘આવરણ’-શક્તિના બળથી માણસને મોહ પમાડનારી અહંકારબુદ્ધિ સાથે જોડી દઈ તેના શુણ્ણથી ભમાવે છે.

‘આવરણશક્તિ’નું બળ

વિશ્લેષશક્તિવિજયો વિષમાં વિધાતું

નિઃશેષમાવરણશક્તિનિવૃત્ત્યભાવે ।

૧ શાંતો દાંત ઉપરતસ્તિતિષ્ઠઃ સમાહિતો ભૂત્વાઽઽત્મન્યેવાત્માનં પરયતિ ।
(બૃહ. ૪-૪-૨૩)

દૃઢશ્ચયોઃ સ્ફુટપયોજલવદ્વિભાગે

નશ્યેત્તદાવરણમાત્મનિ ચ સ્વભાવાત્ ।

નિઃસંશયેન ભવતિ પ્રતિબંધશૂન્યો

નિક્ષેપણં નહિ તદા યદિ ચેન્મૃષાર્થે ॥ ૩૪૫ ॥

‘આવરણ’શક્તિને સંપૂર્ણ દૂર કર્યા વગર ‘વિક્ષેપ’શક્તિને જીતવી કઠણ છે. જેમ દૂધ અને પાણી એ જુદી જુદી વસ્તુ છે, તેમ આત્મા અને જગત એ બંને જુદી જુદી વસ્તુ છે, એવું સ્પષ્ટ જ્ઞાન થયા પછી આત્મા ઉપર જામેલી ‘આવરણ’શક્તિ પોતાની મેળે જ નાશ પામે છે. પછી જૂઠા સાંસારિક પદાર્થો ઉપર મોહ ન ઊપજે, તો અવશ્ય સંસારરૂપ બંધનથી રહિત થાય છે.

વિવેકથી મુક્તિ

સમ્યગ્વિવેકઃ સ્ફુટબોધજન્યો વિભજ્ય દૃઢશ્ચયપદાર્થતત્ત્વમ્ ।

છિન્નત્તિ માયાકૃતમોહબંધં યસ્માદ્વિમુક્તસ્ય પુનર્ન સંસૃતિઃ ॥ ૩૪૬ ॥

આ આત્મા એ દૃષ્ટા (જગતને જોનાર) છે અને આ જડ પદાર્થો એ દૃશ્ય છે-આ વિભાગ કરી સ્પષ્ટ જ્ઞાનથી ઊપજેલા ઉત્તમ વિવેક માયાએ કરેલું મોહબંધન કાપી નાખે છે; જેથી મુક્ત થયેલા માણસને ફરી સંસાર પ્રાપ્ત થતો નથી.

સત્યજ્ઞાન

પરાવરૈકત્વવિવેકવદ્વિર્દહત્યવિદ્યાગહનં હ્યશેષમ્ ।

કિં સ્યાત્પુનઃ સંસરણસ્ય बीजमद्वैतभावं समुपेयुषोऽस्य ॥ ૩૪૭ ॥

બ્રહ્મ અને આત્મા એક જ છે, એ જ્ઞાનરૂપ અગ્નિ, માયારૂપી વનને સંપૂર્ણ બાળી નાખે છે; પછી એ અદ્વૈત (આત્મા અને બ્રહ્મની એકતા)ભાવને પામેલા જીવમાં ફરી સંસારનું બીજ શું થાય છે ? (નથી જ થતું.)

આવરણસ્ય નિવૃત્તિર્ભવતિ ચ સમ્યક્પદાર્થદર્શનતઃ ।

મિથ્યાજ્ઞાનવિનાશસ્તદ્વદ્વિક્ષેપજનિતદુઃખનિવૃત્તિઃ ॥ ૩૪૮ ॥

આત્મારૂપ ઉત્તમ પદાર્થના દર્શનથી (માયાનું) આવરણ દૂર થાય છે, એથી મિથ્યા જ્ઞાનનો નાશ થાય છે અને ‘વિક્ષેપ’ શક્તિથી ઊપજતું દુઃખ અટકી જાય છે.

एतत्त्रितयं दृष्टं सम्यग्रज्जुस्वरूपविज्ञानात् ।

તસ્માદ્વસ્તુસતત્ત્વં જ્ઞાતવ્યં બંધમુક્તયે વિદુષા ॥ ૩૪૯ ॥

માણસ જ્યારે સમજે છે, કે હું જેને સાપ માનતો હતો, તે સાપ ન હતો, પણ દોરડું જ છે, ત્યારે દોરડાનું અજ્ઞાન (આવરણ), સર્પનો ભ્રમ (મિથ્યા જ્ઞાન) અને સર્પથી ઊપજતી ણીક (વિક્ષેપ)—એ ત્રણેનો નાશ દેખાય છે; માટે આ સંસારબંધનથી છૂટવા સારું વિદ્વાને આત્મવસ્તુના રહસ્યને જાણવું જોઈએ. અયોઽગ્નિયોગાદિચ સત્સમન્વયાન્માત્રાદિરુપેણ વિજૃંભતે ધીઃ ।

तत्कार्यमेतत्त्रितयं यतो मृषा दृष्टं भ्रमस्वप्नमनोरथेषु ॥ ૩૫૦ ॥

જેમ અગ્નિના સંબંધથી (તપેલું) લોહું અગ્નિ જેવું જ દેખાય છે, તેમ આત્માના સંબંધથી જ બુદ્ધિ આત્માના ધર્મવાળી (દૃષ્ટા, દર્શન અને દૃશ્યરૂપે) દેખાય છે; પણ ભ્રાંતિ, સ્વપ્ન અને મનના વિચારો વખતે બુદ્ધિનું જ્ઞાન ખોટું જ દેખાય છે, તેથી સાબિત થાય છે, કે બુદ્ધિનું કાર્ય (એ દૃષ્ટા આદિ ત્રણે) ખોટું છે.

ततो विकाराः प्रकृतेरहंमुखा देहावसाना विषयाश्च सर्वे ।

ક્ષણેઽન્યથાભાવિતયા હ્યમીષામસત્ત્વમાત્મા તુ કદાપિ નાન્યથા ॥ ૩૫૧ ॥

માટે અહંકારથી માંડી દેહ સુધીના માયાના સર્વ વિકારો અને વિષયો ક્ષણે ક્ષણે બદલાતા હોવાથી જૂઠા છે; અને આત્મા કદી બદલાતો જ નથી; માટે એ સત્ય છે.

नित्याद्वयाखंडचिदेकरूपो बुद्ध्यादिसाक्षी सदसद्विलक्षणः ।

અહંપદપ્રત્યયલક્ષિતાર્થઃ પ્રત્યક્સદાનંદઘનઃ પરાત્મા ॥ ૩૫૨ ॥

‘હું’ એમ કહેવાથી જે સમજાય છે, એ આનંદસ્વરૂપ પરમાત્મા તો સદા એક, અખંડ, ચેતન, એક જ રૂપવાળો, બુદ્ધિ

વગેરેનો સાક્ષી, સત-અસતથી બુદ્ધો, દરેકમાં વ્યાપ્ત અને સદા આનંદપૂર્ણ છે.

इत्थं विपश्चित्सदसद्विभज्य निश्चित्य तत्त्वं निजबोधदृष्ट्या ।
જાત્વા સ્વમાત્માનમખંડબોધં તેભ્યો વિમુક્તઃ સ્વયમેવ શામ્યતિ ૩૫૩
આમ વિદ્વાન માણસ સત અને અસતનો ભેદ સમજી
પોતાની જ્ઞાનદૃષ્ટિથી તત્ત્વવસ્તુનો નિશ્ચય કરી પોતાના આત્માને
અખંડ જ્ઞાનસ્વરૂપ બાળી માયાના પદાર્થોથી છૂટો થાય છે અને
પોતાની મેળે જ શાંત થાય છે.

અજ્ઞાનનો નાશ ક્યારે ?

अज्ञानं ह्यङ्गं ग्रंथेर्निःशेषविलयस्तदा ।

સમાધિનાડવિકલ્પેન યદાદ્વૈતાત્મદર્શનમ્ ॥ ૩૫૪ ॥

જ્યારે નિર્વિકલ્પ સમાધિથી અદ્વૈત આત્મસ્વરૂપનું દર્શન
થાય છે, ત્યારે અજ્ઞાનરૂપી હૃદયની ગાંઠનો સંપૂર્ણ નાશ થાય છે.

સમાધિની ૪૩૨

त्वमहमिदमितीयं कल्पना बुद्धिदोषात्

પ્રભવતિ પરમાત્મન્યદ્વયે નિર્વિશેષે ।

प्रचिलसति समाधावस्य सर्वो विकल्पो

તવેલયનરૂપગચ્છેદસ્તુતત્વાવધૃત્યા ॥ ૩૫૫ ॥

એક જ અને વિશેષ-નામરૂપ વગરના પરમાત્મામાં બુદ્ધિના
દોષથી જ “હું, તું, આ દુનિયા”-વગેરે કલ્પના થાય છે;
પરંતુ એ સર્વ વિકલ્પ, સમાધિમાં આત્મતત્ત્વનો નિશ્ચય થવાથી
નાશ પામે છે.

शांतो दांतः परमुपरतः क्षांतियुक्तः समाधिं

કુર્વન્નિત્યં કલયતિ યતિઃ સ્વસ્ય સર્વાત્મભાવમ્ ।

તે-વિદ્યાતિમિરજતિતાન્સાધુ દગ્ધ્વા લેહ્યત્યાન

અજ્ઞાનનિવસતિ સુખં નિષ્ક્રિયો નિર્વિકલ્પઃ ॥ ૩૫૬ ॥

સંયમી પુરુષ ચિત્તની શાંતિ રાખે છે, ઇન્દ્રિયોને વશ કરે છે, વિષયોથી દૂર રહે છે, સૌની ઉપર ક્ષમા રાખે છે, અને સમાધિનો નિરંતર અભ્યાસ કરે છે; તેથી “બધું આત્મારૂપ જ છે” એમ સમજે છે અને તે દ્વારા માયાના અંધકારથી ઊપજેલા તર્ક-વિતર્કને દૂર કરી ક્રિયા રહિત અને સંશય રહિત થઈ સુખપૂર્વક પ્રહારૂપે રહે છે.

समाहिता ये प्रविलाप्य बाह्यं श्रोत्रादि चेतः स्वमहं चिदात्मनि
त एव मुक्ता भवपाशबंधैर्नान्ये तु पारोक्ष्यकथाभिधायिनः ॥ ૩૫૭ ॥

જેઓ બહારની ઇન્દ્રિયોને, ચિત્તને અને પોતાના અહંકારને ચેતન આત્માની અંદર સમાવી દઈ સમાધિમાં રહે છે, તેઓ જ સંસારરૂપ પાશના બંધનથી છૂટી ગયેલા છે; પણ બીજા ઉપર-ઉપરની વાતો જ કરનારા સંસારથી છૂટતા નથી.

उपाधिभेदात्स्वयमेव भिद्यते चोपाध्यपोहे स्वयमेव केवलः ।

तस्मादुपाधेर्विलयाय विद्वान्वसेत्सदा कल्पसमाधिनिष्ठया ॥ ૩૫૮ ॥

અંતઃકરણ વગેરે ઉપાધિના ભેદથી જ આત્મામાં ભેદ જણાય છે; પણ ઉપાધિઓ દૂર થતાં પોતાની મેળે જ આત્મા એકલો થઈ રહે છે; માટે ઉપાધિઓનો નાશ કરવા સારું વિદ્વાને હમેશાં દરેક વિચાર છોડી (નિર્વિકલ્પ) સમાધિમાં જ રહેવું.

सति सक्तो नरो याति सद्भावं ह्येकनिष्ठया ।

कीटको भ्रमरं ध्यायन्भ्रमरत्वाय कल्पते ॥ ૩૫૯ ॥

એકનિષ્ઠાથી હમેશાં પ્રહારનું જ ધ્યાન કરતો માણસ પ્રહાર-સ્વરૂપ થાય છે; જેમ કીટો (પોતાને પકડીને મારી નાખનાર) ભમરીનું ધ્યાન કરતો ભમરી બની જાય છે.

क्रियांतरासक्तिमपास्य कीटको ध्यायन्त्यथालि ह्यलिभावमृच्छति ।

तथैव योगी परमात्मतत्त्वं ध्यात्वा समायाति तदेकनिष्ठया ॥ ૩૬૦ ॥

જેમ બીજા ક્રિયાઓ છોડી માત્ર ભમરીનું જ ધ્યાન કરતો

કીડો ભમરી થઈ જાય છે, તેમ યોગી પરમાત્મારૂપ તત્ત્વનું ધ્યાન કરી તેમાં જ સ્થિતિ કરવાથી તેમને જ પામે છે

અતીવ સૂક્ષ્મં પરમાત્મતત્ત્વં ન સ્થૂલદૃષ્ટ્યા પ્રતિપત્તુમર્હતિ ।

સમાધિનાત્યંતસુસૂક્ષ્મવૃત્ત્યા જ્ઞાતવ્યમાયૈરતિશુદ્ધબુદ્ધિભિઃ ॥ ૩૬૧ ॥

પરમાત્મારૂપ તત્ત્વ અતિશય સૂક્ષ્મ છે, તેથી જાડી બુદ્ધિથી તે સમજી શકાતું નથી; આથી અતિ પવિત્ર બુદ્ધિવાળા ઉત્તમ માણસોએ એ તત્ત્વને સમાધિ દ્વારા અતિશય સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી સમજવું જોઈએ.

યથા સુવર્ણં પુટપાકશોધિતં ત્યક્ત્વા મલં સ્વાત્મગુણં સમૃચ્છતિ ।

તથા મનઃ સત્ત્વરજસ્તમોમલં ધ્યાનેન સંત્યજ્ય સમેતિ તત્ત્વમ્ ॥ ૩૬૨ ॥

જેમ કેડિયામાં નાખી અગ્નિમાં શુદ્ધ કરેલું સોનું કચરો દૂર કરી પોતાના મૂળ ગુણને પામે છે, તેમ મન પણ ધ્યાન દ્વારા સત્ત્વ, રજ અને તમરૂપી મેલને તણ આત્મતત્ત્વને પામે છે.

નિરંતરાભ્યાસવશાત્તદિત્યં પક્કં મનો બ્રહ્મણિ લીયતે યદા ।

તદા સમાધિઃ સ વિકલ્પવર્જિતઃ સ્વતોઽદ્વયાનંદરસાનુભાવકઃ ॥ ૩૬૩ ॥

નિરંતરના અભ્યાસથી જ્યારે મન બ્રહ્મમાં જ લીન થાય છે, ત્યારે પોતાની મેળે જ બ્રહ્માનંદના રસનો અનુભવ કરાવનારી નિર્વિકલ્પ (ખીજ વિચારો વિનાની) સમાધિ સિદ્ધ થાય છે.

સમાધિનાઽનેન સમસ્તવાસનાગ્રંથેર્વિનાશોઽશ્વિલકર્મનાશઃ ।

અંતર્બાહિઃ સર્વતઃ એવ સર્વદા સ્વરૂપવિસ્ફૂર્તિરયત્નતઃ સ્યાત્ ॥ ૩૬૪ ॥

એ નિર્વિકલ્પ સમાધિથી સર્વ વાસનારૂપ ગાંઠ છૂટી જાય છે અને બધાં કમોનો નાશ થાય છે. પછી બહાર અને અંદર-બધે વિના પ્રયત્ને સર્વદા આત્મસ્વરૂપનો પ્રકાશ થાય છે.

શ્રુતેઃ શતગુણં વિદ્યાન્મનનં મનનાદપિ ।

નિદિધ્યાસં લક્ષગુણમનતં નિર્વિકલ્પકમ્ ॥ ૩૬૫ ॥

વેદાન્ત શાસ્ત્ર સાંભળવા કરતાં એનું મનન-ચિંતન સોગણું

ઉત્તમ છે; અને તેના કરતાં પણ નિદિધ્યાસન (આત્મભાવનાને ચિત્તમાં વારંવાર સ્થિર કરવી તે) લાખગણું ઉત્તમ છે; અને એનાથી પણ નિર્વિકલ્પ (કોઈ પણ જાતના વિચાર વિનાની) સમાધિ અનન્તગણી ઉત્તમ છે. (કારણ કે એ સમાધિ પ્રાપ્ત થતાં ચિત્ત કદી ચંચળ થતું નથી.)

નિર્વિકલ્પકસમાધિના સ્ફુટં બ્રહ્મતત્ત્વમવગમ્યતે ધ્રુવમ્ ।

નાન્યથા ચલતયા મનોગતેઃ પ્રત્યયાંતરવિમિશ્રિતં ભવેત્ ॥ ૩૬૬ ॥

નિર્વિકલ્પ સમાધિથી ચોક્કસ બ્રહ્મતત્ત્વનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન થાય છે; બીજી કોઈ રીતે એવું જ્ઞાન થતું નથી; કારણ કે સમાધિ સિવાય બીજી અવસ્થામાં ચિત્તની ગતિ ચંચળ રહેવાથી તે બીજી વિચારોથી મિશ્ર રહે છે.

અતઃ સમાધત્સ્વ યતેન્દ્રિયઃ સન્ નિરંતરં શાંતમનાઃ પ્રતીચિ ।

વિધ્વંસય ધ્વાંતમનાઘવિધયા કૃતં સદેકત્વવિલોકનેન ॥ ૩૬૭ ॥

માટે નિરંતર ઇન્દ્રિયોને વશ કરી, શાંત મનવાળો થઈ અંતરાત્મામાં ચિત્ત સ્થિર કર; અને બ્રહ્મમાં આત્માની એકતા જોઈને અનાદિ માયાથી ઊપજેલા અજ્ઞાનરૂપ અંધકારનો નાશ કર.

યોગનો પહેલો દરવાજો

યોગમ્ય પ્રથમં દ્વારં વાઙ્નિરોધોઽપરિગ્રહઃ ।

નિરાશા ચ નિરીહા ચ નિત્યમેકાંતશીલતા ॥ ૩૬૮ ॥

વાણીને નિયમમાં રાખવી, કોઈ વસ્તુનો સંગ્રહ ન કરવો, આશા રહિત થવું, સર્વ ઇચ્છાનો ત્યાગ કરવો અને હિંસા એકાંતમાં રહેવું—એ યોગનું પહેલું દ્વાર છે.

एकांतस्थितिरिन्द्रियोपरमणे हेतुर्दमश्चेतसः

સંરોધે કરણં શમેન વિલયં યાયાદહવાસના ।

તેનાનંદરસાનુભૂતિરચલા બ્રાહ્મી સદા યોગિન-

સ્તસંગચિત્તનિરોધ एव सततं कार्यः प्रयत्नोऽमुनः ॥ ૩૬૯

એકાંતમાં રહેવું, તે ઇંદ્રિયો વશ થવામાં કારણ છે; તે વશ થવાથી મન વશ થાય છે; મન વશ થવાથી અહંકારની વાસના નાશ પામે છે; અને વાસનાનો નાશ થતાં બ્રહ્માનંદના રસનો અચળ અનુભવ યોગીને સદા થાય છે; માટે મનનશીલ મનુષ્યે હ્રમેશાં ચિત્તને વશ કરવામાં જ પ્રયત્ન કરવો.

વાચં નિયચ્છાત્મનિ તં નિયચ્છ બુદ્ધૌ ધિયં ચચ્છ ચ બુદ્ધિસાક્ષિણિ ।
તં ચાપિ પૂર્ણાત્મનિ નિર્વિકલ્પે વિલાપ્ય શાંતિ પરમાં મજસ્વ ॥૩૭૦॥

તું વાણીને મનમાં, મનને બુદ્ધિમાં અને બુદ્ધિને તેના સાક્ષી આત્મામાં લીન કરી દે; અને પછી તેનો પણ નિર્વિકલ્પ બ્રહ્મમાં લય કરી પરમ શાંતિને પામ.

દેહપ્રાણેન્દ્રિયમનોબુદ્ધ્યાદિભિરુપાધિભિઃ ।

યૈર્યૈર્વૃત્તેઃ સમાયોગસ્તત્તદ્ભાવોઽસ્ય યોગિનઃ ॥ ૩૭૧ ॥

શરીર, પ્રાણ, ઇંદ્રિય, મન, બુદ્ધિ વગેરે જે જે ઉપાધિઓ સાથે ચિત્તની વૃત્તિ જોડાય છે, તે તે ભાવ યોગીને થાય છે. (તેથી આત્મસ્વરૂપનું વિસ્મરણ થાય છે.)

તન્નિવૃત્ત્યા મુનેઃ સમ્યક્સર્વોપરમણં સુખમ્ ।

સંદૃશ્યતે સદાનંદરસાનુભવવિપ્લવઃ ॥ ૩૭૨ ॥

માટે એ બધી ઉપાધિઓથી ચિત્તવૃત્તિને રોકવાથી જ યોગીને પૂર્ણ શાંતિનું સુખ બરાબર દેખાય છે અને સદા બ્રહ્માનંદના રસના અનુભવથી પોતે તરબોળ બને છે.

વૈરાગ્ય

અંતસ્ત્યાગો બહિસ્ત્યાગો વિરક્તસ્યૈવ યુજ્યતે ।

ત્યજત્યંતર્બહિઃસંગં વિરક્તસ્તુ મુમુક્ષયા ॥ ૩૭૩ ॥

જેને વૈરાગ્ય ઊપજ્યો હોય, તે જ અંદર-વિષયોની વાસનાઓનો અને બહારના શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ વગેરે વિષયોનો ત્યાગ કરી શકે છે; કારણ કે એવો વિરક્ત જ મુક્તિની

ઈચ્છાથી અંદરના તથા બહારના વિષયોનો સંગ તને છે.

बहिस्तु विषयैः संगं तथांतरहमादिभिः ।

વિરક્ત એવ શકનોતિ ત્યક્તું બ્રહ્મણિ નિષ્ઠિતઃ ॥ ૩૭૪ ॥

વળી બ્રહ્મમાં સ્થિર થયેલો વિરક્ત જ બહારના વિષયોનો અને અંદરના અહંકાર વગેરેનો સંગ તજવા સમર્થ થાય છે.

वैराग्यबोधौ पुरुषस्य पक्षिवत्पक्षौ विजानीहि विचक्षण त्वम् ।
विमुक्तिसौधाग्रतलाधिरोहणं ताभ्यां विना नान्यतरेण सिध्यति ॥ ૩૭૫ ॥

હે વિદ્વાન! જેમ પક્ષીને બે પાંખો હોય છે, તેમ માણસ-ને પણ વૈરાગ્ય અને જ્ઞાન બે પાંખો જેવાં તું બાણ; કારણ કે એ બે વિના બીજા કોઈ પણ સાધનથી મુક્તિરૂપી મહેલના છેક ઉપરના માળે ચઢવું બની શકતું નથી.

अत्यंतवैराग्यवतः समाधिः समाहितस्यैव दृढप्रबोधः ।

પ્રબુદ્ધતત્ત્વસ્ય હિ બંધમુક્તિર્મુક્તાત્મનો નિત્યસુખાનુભૂતિઃ ॥ ૩૭૬ ॥

જેનો વૈરાગ્ય દૃઢ-સ્થિર હોય, તેને જ સમાધિ થાય છે; જેને સમાધિ થતી હોય, તેને જ દૃઢ જ્ઞાન થાય છે; જેણે એ જ્ઞાનથી તત્ત્વ બાણ્યું હોય, તે જ સંસારરૂપ બંધનમાંથી છૂટે છે; અને જે એ બંધનમાંથી છૂટ્યો હોય, તેને જ નિત્યસુખનો અનુભવ થાય છે.

वैराग्यान्न परं सुखस्य जनकं पश्यामि वश्यात्मनः-

स्तच्चेच्छुद्धतरात्मबोधसहितं स्वराज्यसाम्राज्यधुक् ।

एतद् द्वारमजस्रमुक्तियुवतेर्यस्मात्त्वमस्मात्परं

सर्वत्रास्पृहया सदात्मनि सदा प्रज्ञां कुरु श्रेयसे ॥ ૩૭૭ ॥

જેણે મન શુદ્ધિ હોય, તેને વૈરાગ્યથી જીતી સુખકારક હું દેખતો નથી; અને તે પણ અતિ શુદ્ધ આત્મજ્ઞાનવાળું બે થયું હોય, તો સ્વર્ગના સામ્રાજ્યનું સુખ આપે છે. મુક્તિરૂપી યુવતીનું બારણું આ જ છે; માટે હે વત્સ! કલ્યાણ સારું તું બધે

નિઃસ્પૃહ થઈ સદા સત્-આત્મામાં જ બુદ્ધિ કર.

આશાં છિંધિ વિષોપમેષુ વિષયેષ્વેવૈવ મૃત્યોઃ સૃતિ-

સ્યક્ત્વા જાતિકુલાશ્રમેષ્વભિમતિં મુંચાતિદૂરાત્ક્રિયાઃ ।

દેહાદાવસતિ ત્યજાત્મધિષણાં પ્રજ્ઞાં કુરુષ્વાત્મનિ

ત્વં દ્રષ્ટાસ્યમલોઽસિ નિર્ઝયપરં બ્રહ્માસિ યદ્વસ્તુતઃ ॥ ૩૭૮ ॥

ઝેરના જેવા વિષયોની આશા તું છોડી દે; કારણ કે એ જ મૃત્યુનો માર્ગ છે; અને જાતિ, કુળ તથા આશ્રમ વગેરેનું અભિમાન છોડી દરેક ક્રિયાઓને અતિ દૂરથી જ તજી દે; દેહ વગેરે મિથ્યા પદાર્થો ઉપરની આત્મબુદ્ધિ દૂર કર અને આત્મામાં જ બુદ્ધિ કર; કારણ કે ખરી રીતે તું પોતે જ આ બધા પદાર્થોનો દ્રષ્ટા, નિર્માણ અને એક જ પરબ્રહ્મ છે.

ધ્યાનની રીત

લક્ષ્યે બ્રહ્મણિ માનસં દૃઢતરં સંસ્થાપ્ય વાહ્યેન્દ્રિયં

સ્વસ્થાને વિનિવેશ્ય નિશ્ચલતનુશ્ચોપેક્ષ્ય દેહસ્થિતિમ્ ।

બ્રહ્માત્મેક્યમુપેત્ય તન્મયતયા ચાલ્કંડવૃત્તાનિશં

બ્રહ્માનંદરસં પિવાત્મનિ મુદા શૂન્યૈઃ કિમન્યૈર્બ્રમેઃ ॥ ૩૭૯ ॥

ચિત્તને બ્રહ્મરૂપ લક્ષ્યમાં જ અતિ દૃઢ સ્થાપી, કર્મેન્દ્રિયોને તેના વિષયોથી ખેંચી લઈ, પોતપોતાને ઠેકાણે જ સ્થિર કર; શરીરને સ્થિર રાખી એની સ્થિતિ તરફ ધ્યાન ન દે; આમ બ્રહ્મ અને આત્માની એકતા પામીને નિરંતર તન્મય થઈ આત્મામાં જ અખંડ વૃત્તિ વડે આનંદથી બ્રહ્મનો આનંદરસ પી; બીજી નકામી બ્રમણાઓથી શું કળ છે ?

અનાત્મચિંતનં ભક્ત્વા કશ્મલં દુઃસ્વકારણમ્ ।

ચિંતયાત્માનમાનંદરૂપં યન્મુક્તિકારણમ્ ॥ ૩૮૦ ॥

જગતના વિષયોનું ચિંતન કરવું, એ જ દુઃખનું કારણ-
ભોડ છે; માટે તેને તજી આનંદસ્વરૂપ આત્માનું ધ્યાન કર;

કેમ કે એ જ મુક્તિનું કારણ બનશે.

एष स्वयंज्योतिरशेषसाक्षी विज्ञानकोशे विलसत्यजस्रम् ।

લક્ષ્યં વિધાયૈનમસદ્વિલક્ષણમખંડવૃત્યાત્મતયાનુભાવય ॥ ૩૮૧ ॥

આ સ્વયં પ્રકાશ અને સૌનો સાક્ષી આત્મા વિજ્ઞાનમય કોશમાં નિરંતર વિશેષ પ્રકાશે છે; તે અનિત્ય પદાર્થોથી જુદો છે; એને જ ધ્યાનનું લક્ષ્ય બનાવી અખંડ વૃત્તિથી આત્મારૂપે તું ચિંતવ.

एनमच्छिन्नया वृत्त्या प्रत्ययांतरशून्यया ।

उल्लेखयन्विजानीयात्स्વस्वरूपतया स्फुटम् ॥ ૩૮૨ ॥

બીજા બધા વિચારો વિનાની અખંડ વૃત્તિથી, એ એક જ આત્માનું ચિંતન કરતાં કરતાં, એને જ પોતાનું સ્પષ્ટ સ્વરૂપ સમજવું.

अत्रात्मत्वं दृढीकुर्वन्नहमादिषु संत्यजन् ।

उदासीनतया तेषु तिष्ठेद्घपटादिवत् ॥ ૩૮૩ ॥

અહંકાર વગેરે ઉપર આત્મબુદ્ધિ તજી દઈ, એ આત્મા ઉપર જ આત્મબુદ્ધિને સ્થિર કરી ઘડો, કપડાં વગેરે બીજા (જડ) પદાર્થોની જેમ એ અહંકાર વગેરે તરફ ઉદાસીનપણે રહેવું.

આત્મદર્શિ

विशुद्धमंतःकरणं स्वरूपे निवेश्य साक्षिण्यवबोधमात्रे ।

शनैः शनैर्निश्चलतामुपानयन् पूर्णं स्वमेवानुविलोकयेत्ततः ॥ ૩૮૪ ॥

સાક્ષી અને જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મામાં જ શુદ્ધ અંતઃકરણ લગાડી ને ધીરે ધીરે સ્થિર કરી, છેવટે પોતાને જ પૂર્ણ સ્વરૂપે જોવો. દેહદ્રિયપ્રાણમનોઽહમાદિભિઃ સ્વાજ્ઞાનકલ્પસૈરખિલૈરુપાધિભિઃ ।

વિમુક્તમાત્માનમખંડરૂપં પૂર્ણં મહાકાશમિવાવલોકયેત્ ॥ ૩૮૫ ॥

માત્ર અજ્ઞાનને લીધે જ જણાતા દેહ, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ, મન અને અહંકાર વગેરે બધી ઉપાધિઓથી રહિત, અખંડ અને પૂર્ણ આત્મતત્વને જ આકાશની પેઠે બધે રહેલું જોવું.

ઘટકલશકુસૂલસૂચિમુલ્યૈર્ગંગનમુપાધિશતૈર્વિમુક્તમેકમ્ ।

भवति न विविधं तथैव शुद्धं परमहमादिविमुक्तमेकमेव ॥ ૩૮૬ ॥

જેમ આકાશ લોટામાં, ઘડામાં, કોઠીમાં, સોયના નાકામાં વગેરે દરેક ઠેકાણે રહ્યું છે, છતાં તે તે ઉપાધિઓથી રહિત હોઈ એક જ છે-તે અનેક પ્રકારનું થતું નથી જ, તેમ અહંકાર, દેહ વગેરે ઉપાધિઓથી રહિત શુદ્ધ આત્મા એક જ છે-તે અનેક પ્રકારનો કદી થતો જ નથી.

ब्रह्मादिस्तंबपर्यंता नृबामात्रा उपाधयः ।

ततः पूर्णं स्वमात्मानं पश्येदेकात्मना स्थितम् ॥ ૩૮૭ ॥

બ્રહ્માથી માંડી ઘાસના થૂમડાં સુધીની દરેક ઉપાધિ ખોટી જ છે; માટે પોતાના આત્માને પૂર્ણ એક જ સ્વરૂપે રહેલો જોવો.

यत्र भ्रान्त्या कल्पितं तद्विवेके तत्तन्मात्रं नैव तस्माद्विभिन्नम् ।

भ्रान्तेर्नाशे भाति दृष्टाहितत्वं रज्जુस्तद्वદ्विश्वमात्मस्वरूपम् ॥ ૩૮૮ ॥

જે વસ્તુમાં ભ્રાંતિથી બીજું કલ્પિત વસ્તુ જણાઈ હોય, તે મૂળ વસ્તુનું જ્ઞાન થતાં પેલી ભ્રમથી ઊપજેલી કલ્પિત વસ્તુ તેથી જુદી હતી જ નહિ-માત્ર મૂળ વસ્તુ જ હતી, એમ સમજાય છે; જેમ ભ્રાંતિ નાશ પામ્યા પછી દોરડામાં દેખાયેલો સર્પ માત્ર દોરડીરૂપે જ દેખાય છે, તેમ અજ્ઞાન નાશ પામ્યા પછી આત્માની અંદર દેખાયલું કલ્પિત જગત માત્ર આત્મતત્ત્વરૂપે જ જણાય છે.

स्वयं ब्रह्मा स्वयं विष्णुः स्वयमिंद्रः स्वयं शिवः ।

स्वयं विश्वमिदं सर्वं स्वस्मादन्यन्न किंचन ॥ ૩૮૯ ॥

પોતે જ બ્રહ્મા છે, પોતે જ વિષ્ણુ છે, પોતે જ ઈંદ્ર છે, પોતે જ શિવ છે, પોતે જ આખું વિશ્વ છે; પોતાથી જુદું કંઈ છે જ નહિ.

અંતઃ સ્વયં ચાપિ બહિઃ સ્વયં ચ સ્વયં પુરસ્તાત્સ્વયમેવ પશ્યાત્ ।
સ્વયં હ્યવાચ્યાં સ્વયમપ્યુદીચ્યાં તથોપરિગ્રાત્સ્વયમપ્યધસ્તાત્ ॥૩૯૦॥

પોતે જ અંદર છે, પોતે જ બહાર છે, પોતે જ આગળ છે, પોતે જ પાછળ છે, પોતે જ જમણી તરફ છે, પોતે જ ડાબી તરફ છે, પોતે જ ઉપર છે અને પોતે જ નીચે છે.

તરંગફેનભ્રમબુદ્બુદાદિ સર્વં સ્વરૂપેણ જલં યથા તથા ।
ચિદેવ દેહાદ્યહમંતમેતત્સર્વં ચિદેવૈકરસં વિશુદ્ધમ્ ॥ ૩૯૧ ॥

જેમ પાણીનાં મોજાં, ફીણ, (તેમાં પડતી) ધૂમરી, પરપોટા વગેરે બધું સ્વરૂપે તે પાણી જ છે, તેમ દેહથી માંડી અહંકાર સુધીનું આ આખું જગત કેવળ ચેતનરૂપ રસવાણું શુદ્ધ ચેતન જ છે.

સદેવેદં સર્વં જગદવગતં વાઙ્મનસયોઃ

સતોઽન્યન્નાસ્ત્યેવ પ્રકૃતિપરસીમ્નિ સ્થિતવતઃ ।

પૃથક્ કિં મૃત્નાયાઃ કલશઘટકુંભાદ્યવગતં

વદત્યેષ આંતસ્ત્વમહમિતિ માયામદિરયા ॥ ૩૯૨ ॥

મન અને વાણીથી અનુભવાતું આ આખું જગત સત્-સ્વરૂપ જ છે. જે મનુષ્ય માયાથી પર રહેલા આત્માના સ્વરૂપમાં જ સ્થિત થયો હોય, તેની દૃષ્ટિએ સત્ સિવાય બીજું કંઈ છે જ નહિ. કલશ, ઘડો, કુંભ આદિ નામોથી જણાયેલું રૂપ માટીથી બુદ્ધું શું છે? કંઈ જ નથી. જે મનુષ્ય માયારૂપી મદિરાથી ભભી ગયો હોય, તે જ ‘હું’ અને ‘તું’ આવી (ભેદવાળી વાણી) બોલે છે.

ક્રિયાસમભિહારેણ યત્ર નાન્યદિતિ શ્રુતિઃ ।

બ્રવીતિ દ્વૈતરાહિત્યં મિથ્યાધ્યાસનિવૃત્તયે ॥ ૩૯૩ ॥

‘આ જગત’ અને ‘આ બ્રહ્મ’ એવો ભેદ છે જ નહિ-

એ બંને એક જ છે. આવી રીતે વેદ^૧ પોતે એ જોડો ભ્રમ દૂર કરવા માટે વારંવાર કહે છે.

આકાશવર્ત્તિર્મલનિર્વિકલ્પનિઃસીમનિષ્પંદનનિર્વિકારમ્ ।

અંતર્બહિઃશૂન્યમનન્યમદ્વયં સ્વયં પરં બ્રહ્મ કિમસ્તિ बोध्यम् ॥૩૯૪॥

આકાશ જેવું નિર્મળ, કોઈ પણ જાતના ભેદ વગરનું, સીમા વગરનું, અચળ, વિકાર વગરનું, અંદર અને બહાર એવા ભાગ વગરનું, સર્વાના આત્મારૂપ અને એક પોતે જ પ્રદ્ધ છે; એથી બીજું શું બાણવા જેવું છે? (કંઈ જ નથી.)

वक्तव्यं किमु विद्यतेऽत्र बहुधा ब्रह्मैव जीवः स्वयं

ब्रह्मैतज्जगदाततं नु सकलं ब्रह्माद्वितीयं श्रुतिः ।

ब्रह्मैवाहमिति प्रबुद्धमतयः संत्यक्तबाह्याः स्फुटं

ब्रह्मीभूय वसंति संततचिदानंदात्मनैव ध्रुवम् ॥ ૩૯૫ ॥

આ બાબતમાં વધારે શું કહેવાનું છે? જીવ પોતે પ્રદ્ધ જ છે, અને એ પ્રદ્ધ જ જગતરૂપે ફેલાયલું છે; કારણ કે વેદ પણ કહે છે, કે—“પ્રદ્ધ અદ્વિતીય છે”—પ્રદ્ધ સિવાય બીજું કંઈ છે જ નહિ. વળી આ ખુદ્ધું છે, કે “હું પ્રદ્ધ છું” એવા જ્ઞાનને પામેલી બુદ્ધિવાળા પુરુષો ઈદ્રિયોના વિષયોને તજી પ્રદ્ધરૂપ થઈને સદા સત્-ચિત્-આનંદસ્વરૂપે જ રહે છે.

जहि मलमयकोशेऽहंधियोत्थापिताशां

प्रसभमनिलकल्पे लिंगदेहेऽपि पश्चात् ।

निगमगदितकीर्ति नित्यमानंदमूर्ति०

स्वयमिति परिचीय ब्रह्मरूपेण तिष्ठ ॥ ૩૯૬ ॥

૧ “યત્ર નાન્યત્ પश्यति, નાન્યચ્છુળોતિ, નાન્યદ્વિજાનાતિ સ ભૂમા - જે બીજું જોતો નથી, બીજું સાંભળતો નથી અને બીજું જાણતો નથી, એ પરમાત્મા છે.” (છંદોગ્ય ૭-૨૮-૧)

કચરાથી ભરેલા આ સ્થૂલ શરીર ઉપર અહંબુદ્ધિથી ઊપજેલી આશાને તું છોડી દે; પછી લગલગ વાયુ જેવા સૂક્ષ્મ શરીર ઉપરની પણ આશા તું છોડી દે; તે પછી વેદ પણ જેની કીર્તિ ગાય છે, એવું આનંદસ્વરૂપ બ્રહ્મ “હું પોતે જ છું” એમ સમજી બ્રહ્મરૂપે રહે.

શવાકારં યાવદ્ભજતિ મનુજસ્તાવદશુચિઃ

પરેભ્યઃ સ્યાત્કેશો જનનમરણવ્યાધિનિલયઃ ।

યદાત્માનં શુદ્ધં કલયાતિ શિવાકારમચલં

તદા તેભ્યો મુક્તો ભવતિ હિ તદાહ શ્રુતિરપિ ॥ ૩૯૭ ॥

વેદ પણ એ જ કહે છે, કે “જ્યાં સુધી માણસ મુઠ્ઠાં જેવાં પોતાનાં શરીરને મારું માની વળગી રહ્યો છે, ત્યાં સુધી એ અપવિત્ર છે; અને ત્યાં સુધી જન્મ, મરણ તથા રોગોનું ધર બનેલા તેને બીજાઓથી દુઃખ થાય છે; પણ જ્યારે પોતાને કલ્યાણસ્વરૂપ, અચળ અને શુદ્ધ તરીકે ઓળખે છે, ત્યારે એ બધાંમાંથી છૂટે છે.”

સ્વાત્મન્યારોપિતાશેષાભાસવસ્તુનિરાસતઃ ।

સ્વયમેવ પરં બ્રહ્મ પૂર્ણમદ્વયમક્રિયમ્ ॥ ૩૯૮ ॥

પોતાના આત્મામાં માત્ર કલ્પનાથી જણાયેલા બધા આભાસરૂપ પદાર્થોને ત્યજવાથી જીવ પોતે જ એક, અક્રિય અને પરિપૂર્ણ બ્રહ્મ તરીકે રહે છે.

જગત છે જ નહિ

સમાહિતાયાં સતિ ચિત્તવૃત્તૌ પરાત્મનિ બ્રહ્મણિ નિર્વિકલ્પે ।

ન દૃશ્યતે કશ્ચિદયં વિકલ્પઃ પ્રજલ્પમાત્રઃ પરિશિષ્યતે તતઃ ॥ ૩૯૯ ॥

જો કોઈ જાતનો ભેદ છે જ નહિ એવા પરમાત્મા પરબ્રહ્મમાં ચિત્તની વૃત્તિ સ્થિર થાય, તો આ કલ્પનારૂપ-મિથ્યા

જગત દેખાતું જ નથી; અને પછી માત્ર બકવાદરૂપે જ બાકી રહે છે—ખોટું જણાય છે.

અસત્કલ્પો વિકલ્પોઽયં વિશ્વમિત્યેકવસ્તુનિ ।

નિર્વિકારે નિરાકારે નિર્વિશેષે મિદા કુતઃ ॥ ૪૦૦ ॥

માત્ર એક જ વસ્તુ પ્રદ્ધમાં આ આખું જગત મિથ્યા-કલ્પનારૂપ જ છે; કેમ કે વિકાર, આકાર તથા વિશેષણ વગરના પ્રદ્ધમાં જગતરૂપ ભેદ ક્યાંથી હોઈ શકે ?

દ્રષ્ટૃદર્શનદૃશ્યાદિભાવશૂન્યૈકવસ્તુનિ ।

નિર્વિકારે નિરાકારે નિર્વિશેષે મિદા કુતઃ ॥ ૪૦૧ ॥

પ્રદ્ધરૂપ એક જ વસ્તુ દ્રષ્ટા, દર્શન અને દૃશ્ય આદિ ભાવથી રહિત છે; તેમ જ વિકાર, આકાર અને વિશેષ ધર્મોથી પણ રહિત છે; તેા તેમાં જગતરૂપ ભેદ હોય જ ક્યાંથી ?

કલ્પાર્ણવ દ્વાત્યંતપરિપૂર્ણૈકવસ્તુનિ ।

નિર્વિકારે નિરાકારે નિર્વિશેષે મિદા કુતઃ ॥ ૪૦૨ ॥

પ્રલય-વખતનો સમુદ્ર જેમ છલોછલ ભરેલો હોય છે, તેમ અત્યંત પરિપૂર્ણ એક જ વસ્તુરૂપ વિકાર, આકાર અને વિશેષ ધર્મોથી રહિત પ્રદ્ધમાં જગતરૂપ ભેદ ક્યાંથી હોઈ શકે ?

તેજસીવ તમો યત્ર પ્રલીનં પ્રાંતિકારણમ્ ।

અદ્વિતીયે પરે તત્ત્વે નિર્વિશેષે મિદા કુતઃ ॥ ૪૦૩ ॥

જેમ તેજમાં અંધારું નાશ પામે છે, તેમ જ પ્રદ્ધમાં ક્ષમનું કારણ—અજ્ઞાન નાશ પામે છે; એ એક જ વિશેષ રહિત પ્રદ્ધમાં જગતરૂપ ભેદ ક્યાંથી હોય ?

કાત્મકે પરે તત્ત્વે ભેદવાર્તા કથં વસેત્ ।

સુષુપ્તૌ સુખમાત્રાયાં ભેદઃ કેનાલ્લોક્તિઃ ॥ ૪૦૪ ॥

વિશેષ રહિત એક જ પરમ તત્ત્વમાં ભેદની વાત જ કેમ

રહે? માત્ર સુખરૂપ સુષુપ્તિ અવસ્થામાં લેદ કોણે જોયો છે? (કોઈએ નહિ.)

ન હ્યસ્તિ વિશ્વં પરતત્ત્વબોધાત્સદાત્મનિ બ્રહ્મણિ નિર્વિકલ્પે ।
કાલત્રયે નાપ્યહિરીક્ષિતો ગુણે ન હ્યંબુવિંદુર્મૃગતૃણિકાયામ્ ॥૪૦૫॥

પરમ તત્ત્વનું જ્ઞાન થયા પછી સત્સ્વરૂપ અને નિર્વિકલ્પ-
લેદ રહિત પરબ્રહ્મમાં આ જગત છે જ નહિ. ભૂત, વર્તમાન
અને ભવિષ્ય-ત્રણે કાળે દોરડામાં કોઈએ સપ્ જોયો નથી; અને
ઝાંઝવાનાં જળમાં પાણીનું ટીપું પણ હોતું જ નથી.

માયામાત્રમિદં દ્વૈતમદ્વૈતં પરમાર્થતઃ ।

इति ब्रूते श्रुतिः साक्षात्सुषुप्तावनुभूयते ॥ ४०६ ॥

વેદ પણ કહે છે, કે આ દેખાતો જગતરૂપ લેદ માત્ર
માયા જ છે; ખરી રીતે અદ્વૈત-બ્રહ્મ જ છે. આ વસ્તુ સુષુપ્તિમાં
સાક્ષાત્ અનુભવાય છે.

अनन्यत्वमधिष्ठानादारोप्यस्य निरीक्षितम् ।

पंडितै रज्जुसर्पादौ विकल्पो भ्रांतिजीवनः ॥ ४०७ ॥

દોરડું અને સપ્ વગેરેમાં બુદ્ધિશાળી માણસોએ જોયું છે,
કે ભ્રાંતિથી દેખાયેલ સપ્ વગેરે દોરડાં વગેરેથી બુદ્ધ હોતા
નથી (આ જ રીતે બ્રહ્મમાં જણાતું જગત બ્રહ્મથી બુદ્ધ નથી જ).
લેદનું જીવન ભ્રાંતિ જ છે-બ્રમ વિના લેદ ઊપજતો જ નથી.

આત્માનું ચિંતન

चित्तमूलो विकल्पोऽयं चित्ताभावे न कश्चन ।

अतश्चित्तं समाधेहि प्रत्यग्रूपे परात्मनि ॥ ४०८ ॥

આ લેદ દેખાય છે, તે ચિત્તને કારણે જ છે. ચિત્ત ન
હોય તો કંઈ જ નથી; માટે પહેલાં ચિત્તને અંતરાત્મા બ્રહ્મમાં
સ્થિર કર.

કિમપિ સતતબોધં કેવલાનંદરૂપં
 નિરુપમમતિવેલં નિત્યમુક્તં નિરીહમ્ ।
 નિરવાધ ગગનાભં નિષ્કલં નિર્વિકલ્પં
 હૃદિ કલયતિ વિદ્વાન્બ્રહ્મ પૂર્ણં સમાધૌ ॥ ૪૦૯ ॥

વિદ્વાન માણસ નિત્ય જ્ઞાનસ્વરૂપ, કેવળ આનંદરૂપ, ઉપમા રહિત, કાળથી પણ નહિ મપાયેલ, સદા મુક્ત, ક્રિયા વગરનું, આકાશની પેઠે સીમા વિનાનું, અવયવ રહિત, વિશેષ (ભેદ) રહિત અને પરિપૂર્ણ બ્રહ્મને સમાધિમાં હૃદય વિષે અનુભવે છે.

પ્રકૃતિવિકૃતિશૂન્યં ભાવનાતીતભાવં
 સમરસમસમાનં માનસંબંધદૂરમ્ ।
 નિગમવચનસિદ્ધં નિત્યમસ્મત્પ્રસિદ્ધં
 હૃદિ કલયતિ વિદ્વાન્બ્રહ્મ પૂર્ણં સમાધૌ ॥ ૪૧૦ ॥

પ્રકૃતિના વિકારોથી રહિત, કલ્પનાથી રહિત સ્વભાવવાળા એકરસ, અખંડ, ઉપમા રહિત, પ્રમાણોના અવિષય વેદનાં વચનો-થી સાળિત થયેલ, નિત્ય અને “હું”રૂપે પ્રસિદ્ધ પરિપૂર્ણ બ્રહ્મને વિદ્વાન માણસ સમાધિમાં હૃદય વિષે અનુભવે છે.

અજરમમરમસ્તાભાસવસ્તુસ્વરૂપં
 સ્તિમિતસલિલરાશિપ્રલયમાખ્યાવિહીનમ્ ।
 શમિતગુણવિકારં શાશ્વતં શાંતમેકં
 હૃદિ કલયતિ વિદ્વાન્બ્રહ્મ પૂર્ણં સમાધૌ ॥ ૪૧૧ ॥

અજર(ઘડપણ વિનાનું), અમર(નાશ રહિત), આભાસ વસ્તુના જેવા સ્વરૂપ વિનાનું(સત્ય), અચળ સમુદ્ર જેવું, નામ-રૂપ વગરનું, ત્રણેય ગુણોના વિકાર વગરનું, નિત્ય, શાંત અને એક જ પૂર્ણ બ્રહ્મને વિદ્વાન મનુષ્ય સમાધિમાં હૃદય વિષે અનુભવે છે.

૧ પ્રમાણુ ચાર છે: પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન અને શબ્દ

સમાહિતાંતઃકરણઃ સ્વરૂપે વિલોકયાત્માનમખંડવૈભવમ્ ।

વિચ્છિન્ધિ વંધં ભવગંધગંધિતં યત્નેન પુંસ્ત્વં સફલીકુરુષ્વ ॥૪૧૨॥

પોતાના સ્વરૂપમાં અંતઃકરણને સ્થિર કરી અખંડ વૈભવવાળા આત્માનો તું અનુભવ કર; સંસારની ગંધથી ગંધાતા અંધનને કાપી નાખ; અને પ્રયત્ન કરી મનુષ્યજન્મને સફળ કર.

સર્વોપાધિવિનિર્મુક્તં સચ્ચિદાનંદમદ્વયમ્ ।

ભાવયાત્માનમાત્મસ્થં ન ભૂયઃ કલ્પસેઽધ્વને ॥ ૪૧૩ ॥

દરેક ઉપાધિથી રહિત, એક જ, સચ્ચિદાનંદરૂપ અને પોતાના અંતરમાં જ રહેલા આત્માનું તું ચિંતન કર; તેથી ફરી સંસારના માર્ગમાં તું નહિ આવે.

દશ્યનો ત્યાગ

છાંયંવ પુંસઃ પરિદૃશ્યમાનમાભાસરૂપેણ ફલાનુભૂત્યા ।

શરીરમારાછલ્લવવન્નિરસ્તં પુનર્ન સંધત્ત ઇદં મહાત્મા ॥ ૪૧૪ ॥

આ શરીર પોતાની છાયા જેવું માત્ર આભાસરૂપે જ દેખાય છે; મહાત્મા પુરુષ, મુડદાંની પેઠે એક વાર એને ત્યજીને ફરી તેનો વિચાર પણ કરતો નથી.

સતતવિમલબોધાનંદરૂપં સમેત્ય

ત્યજ જડમલરૂપોપાધિમેતં સુદૂરે ।

અથ પુનરપિ નૈવ સ્મર્યતાં વાંતવસ્તુ

સ્મરણવિષયભૂતં કલ્પતે કુત્સનાય ॥ ૪૧૫ ॥

નિરંતર નિર્ભળ જ્ઞાન અને આનંદસ્વરૂપ આત્માને સમજ્યા પછી મળરૂપ આ જડ ઉપાધિનો દૂરથી જ ત્યાગ કર અને ફરી એને યાદ પણ ન કર; કારણ કે એકી કાઢેલી વસ્તુ ફરી યાદ કરી હોય, તો તે નિંદાનું જ કારણ બને.

સમૂલમેતત્પરિદહ્ય વહ્નો સદાત્મનિ બ્રહ્મણિ નિર્વિકલ્પે ।

તતઃ સ્વયં નિત્યવિશુદ્ધબોધાનંદાત્મના તિષ્ઠતિ વિદ્વરિષ્ઠઃ ॥ ૪૧૬ ॥

વિદ્વાનોમાં શ્રેષ્ઠ ગણાતો પુરુષ આ જગતને એનાં મૂળ કારણ(માયા) સાથે નિર્વિકલ્પ સત્સ્વરૂપ બ્રહ્મરૂપ અગ્નિમાં બાળી નાખીને પછી પોતે નિત્ય અને વિશુદ્ધ જ્ઞાનાનંદરૂપે રહે છે.

પ્રારબ્ધસૂત્રગ્રથિતં શરીરં પ્રયાતુ વા તિષ્ઠતુ ગૌરિવ સ્તક્ ।
ન તત્પુનઃ પદ્યતિ તત્ત્વવેત્તાઽઽનંદાત્મનિ બ્રહ્મણિ લીનવૃત્તિઃ ॥૪૧૭॥

જેમ ગાય પોતાના ગળામાં પહેરાવેલી માળા રહે કે જાય તેના તરફ ધ્યાન દેતી નથી, તેમ આનંદરૂપ બ્રહ્મમાં મગ્ન વૃત્તિવાળો તત્ત્વજ્ઞાની પ્રારબ્ધકર્મરૂપી દોરીમાં પરોવાયેલું આ શરીર રહે કે પડી જાય, એની ચિંતા ફરી કરતો નથી.

અર્ચકાનંદમાત્માનં વિજ્ઞાય સ્વસ્વરૂપતઃ ।

કિમિચ્છન્કસ્ય વા હેતોર્દેહં પુષ્ણાતિ તત્ત્વચિત્ ॥ ૪૧૮ ॥

અખંડ આનંદરૂપ આત્માને એના મૂળ સ્વરૂપે સમજી લીધા પછી કઈ ઇચ્છાથી અથવા કયા કારણથી તત્ત્વજ્ઞાની શરીરનું પોષણ કરે ?

આત્મજ્ઞાનનું ફળ

સંસિદ્ધસ્ય ફલં ત્વેતજ્જીવન્મુક્તસ્ય યોગિનઃ ।

બહિરંતઃ સદાનંદરસાસ્વાદનમાત્મનિ ॥ ૪૧૯ ॥

જીવન્મુક્ત યોગીને સારી રીતે મળેલા આત્મજ્ઞાનનું ફળ આ છે, કે એ નિરંતર પોતાના આત્મામાં જ અંદર અને બહાર સદા આનંદરસનો સ્વાદ અનુભવ્યા કરે છે.

વૈરાગ્યસ્ય ફલં બોધો બોધસ્યોપરતિઃ ફલમ્ ।

સ્વાનંદાનુભવાચ્છાંતિરેષૈવોપરતેઃ ફલમ્ ॥ ૪૨૦ ॥

વૈરાગ્યનું ફળ જ્ઞાન છે; જ્ઞાનનું ફળ ઉપરતિ (વિષયોથી અટકવું તે) છે; અને ઉપરતિનું ફળ એ જ છે, કે આત્માનંદના અનુભવથી શાંતિ થાય.

યદુત્પન્નસ્તેષામભાવઃ પૂર્વપૂર્વે તુ નિષ્ફલમ્ ।

નિવૃત્તિઃ પરમા તૃપ્તિરાનંદોડનુપમઃ સ્વતઃ ॥ ૪૨૧ ॥

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે જે પછી પછીનું ન હોય, તે પૂર્વ પૂર્વનું નિષ્ફળ છે—(એટલે કે આત્મશાંતિ વિના ઉપરતિ, ઉપરતિ વિના જ્ઞાન અને જ્ઞાન વિના વૈરાગ્ય નિષ્ફળ છે.) વિષયોથી પોતે અટકવું એ જ પરમ તૃપ્તિ છે અને એ જ અનુપમ આનંદ છે.

દુષ્ટદુઃખેષ્વનુદ્વેગો વિદ્યાયાઃ પ્રસ્તુતં ફલમ્ ।

યત્કૃતં ભ્રાંતિવેલાયાં નાનાકર્મ જુગુપ્સિતમ્ ।

પશ્ચાન્નરો વિવેકેન તત્કથં કર્તુમર્હતિ ॥ ૪૨૨ ॥

(પ્રારબ્ધકર્મથી આવી પડેલાં) દુષ્ટ દુઃખોથી હારી ન જવું, એ જ આત્મજ્ઞાનનું ચાલુ ફળ છે; કારણ કે ભ્રાંતિના સમયે જે અનેક પ્રકારનાં નિંદક કર્મો કર્યાં હતાં; તેને જ્ઞાન થયા પછી પણ મનુષ્ય કરે, તે શું યોગ્ય છે ?

વિદ્યાફલં સ્યાદસતો નિવૃત્તિઃ પ્રવૃત્તિરજ્ઞાનફલં તદીક્ષિતમ્ ।

તજ્ઞાજ્ઞયોર્યન્મૃગતૃષ્ણિકાદૌ નો ચેદ્વિદો દૃષ્ટફલં કિમસ્માત્ ॥ ૪૨૩ ॥

અસત્—મિથ્યા પદાર્થોથી અટકવું, એ જ જ્ઞાનનું ફળ છે અને મિથ્યા પદાર્થો માટે પ્રવૃત્તિ કરવી, એ જ અજ્ઞાનનું ફળ છે. એ બંનેનાં ફળ જ્ઞાની અને અજ્ઞાનીને મળતાં સૌએ જોયાં છે: ઝાંઝવાનાં પાણીમાં જ્ઞાની ફસાતો નથી અને અજ્ઞાની ફસાય છે; એમ ઉપર કહેલું જ્ઞાનનું ફળ જે ન મળ્યું હોય, તે જ્ઞાનીને તેનું બીજું પ્રત્યક્ષ ફળ શું મળવાનું છે ? (સંસારનિવૃત્તિ વિના બીજું જ્ઞાનનું કંઈ ફળ જ નથી.)

અજ્ઞાનહૃદયપ્રશેર્લેલાસો યદ્યશેષતઃ ।

અનિચ્છોર્વિષયઃ કિંનુ પ્રવૃત્તેઃ કારણં સ્વતઃ ॥ ૪૨૪ ॥

હૃદયની અજ્ઞાનરૂપી ગાંઠનો જે સંપૂર્ણ નાશ થયો હોય, તો વિષયોને નહિ ઇચ્છનાર એ માણસને વિષયો પોતે જ પોતામાં પ્રવૃત્તિ કરાવવાનું કારણ શું થાય? (ન જ થાય.)

વાસનાનુદયો ભોગ્યે વૈરાગ્યસ્ય પરોઽવધિઃ ।

અહંભાવોદયાભાવો બોધસ્ય પરમોઽવધિઃ ।

લીનવૃત્તેરનુત્પત્તિર્મર્યાદોપરતેસ્તુ સા ॥ ૪૨૫ ॥

ભોગવવા જેવી વસ્તુને ભોગવવા માટે વાસના પણ ન થાય, એ વૈરાગ્યની છેલ્લી હદ છે; અહંકારની જરા પણ અસર ન રહે, એ જ્ઞાનની છેલ્લી હદ છે; અને નાશ પામેલી ચિત્તની વૃત્તિઓ ફરી જન્મે નહિ, એ ઉપરતિની છેલ્લી હદ છે.

ધન્ય એ પુરુષને !

બ્રહ્માકારતયા સદા સ્થિતતયા નિર્મુક્તવાહ્યાર્થધી-

રન્યાવેદિતભોગ્યભોગકલનો નિદ્રાલુવદ્બાલવત્ ।

સ્વમાલોકિતલોકવજ્રગદિદં પશ્યન્કચિલ્લધધી-

રાસ્તે કશ્ચિદનંતપુણ્યફલભુગ્ધન્યઃ સ માન્યો ભુવિ ॥ ૪૨૬ ॥

હમેશાં બ્રહ્મરૂપે જ રહેવાને લીધે જેની બુદ્ધિએ સંસારના વિષયો છોડ્યા હોય, અને જે ઊંઘતા માણસની જેમ અથવા બાળકની જેમ બીજાએ આપેલી ચીજોનો જ ઉપભોગ કરે, અને કોઈ વેળા બુદ્ધિ વિષય તરફ વળે, ત્યારે જે આ સંસારને સ્વપ્નમાં જોયેલા લોક જેવો જ જોતો રહે, એવો અનંત પુણ્યોનાં ફળને ભોગવનાર કોઈ જ્ઞાની ધન્ય છે; અને તે જ પૃથ્વી પર માન આપવા યોગ્ય છે.

સ્થિતપ્રજ્ઞ કોણ ?

સ્થિતપ્રજ્ઞો યતિરયં યઃ સદાનંદમશ્નુતે ।

બ્રહ્મણ્યેવ વિલીનાત્મા નિર્વિકારો વિનિષ્ક્રિયઃ ॥ ૪૨૭ ॥

જે યોગી પરબ્રહ્મમાં ચિત્તને લગાડી દઈ વિકાર તથા

કર્મોથી રહિત થઈને સદા આનંદ અનુભવે છે, એ “સ્થિતપ્રજ્ઞ” કહેવાય છે.

ब्रह्मात्मनोः शोधितयोरेकभाववगाहिनी ।

निर्विकल्पा च चिन्मात्रा वृत्तिः प्रज्ञेति कथ्यते ।

सा सर्वदा भवेद्यस्य स्थितप्रज्ञः स उच्यते ॥ ૪૨૮ ॥

સારી રીતે બાણેલા પ્રજ્ઞા અને આત્માના એકપણાને સમજનારી, તર્ક-વિતર્ક વગરની અને માત્ર ચૈતન્યરૂપ બનેલી વૃત્તિને “પ્રજ્ઞા” કહેવાય છે; અને જેનામાં એ પ્રજ્ઞા સર્વ કાળે રહી હોય, એ સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવાય છે.

જીવન્મુક્ત કોણ ?

यस्य स्थिता भवेत्प्रज्ञा यस्यानंदो निरंतरः ।

प्रपंचो विस्मृतप्रायः स जीवन्मुक्त इष्यते ॥ ૪૨૯ ॥

જેની પ્રજ્ઞા સ્થિર હોય, જેને હમેશાં આત્માનંદનો અનુભવ હોય, અને આ જગતરૂપ પ્રપંચ જેને લગભગ ભુલાઈ ગયો હોય, એ ‘જીવન્મુક્ત’ કહેવાય છે.

लीनधीरपि जागर्ति यो जाग्रद्धर्मवर्जितः ।

बोधो निर्वासनो यस्य स जीवन्मुक्त इष्यते ॥ ૪૩૦ ॥

જેની બુદ્ધિ પ્રજ્ઞામાં જ લીન હોય, છતાં જે જાગે છે—જાગતાની પેઠે બધું સમજે છે, પણ જાગ્રત અવસ્થાના ધર્મોથી રહિત હોય છે; અને જેનું જ્ઞાન વાસના વગરનું હોય છે, એ ‘જીવન્મુક્ત’ કહેવાય છે.

शान्तसंसारकलनः कलावानपि निष्कलः ।

यस्य चित्तं विनिश्चिन्तं स जीवन्मुक्त इष्यते ॥ ૪૩૧ ॥

જેની સંસારની વાસના શમી ગઈ હોય, જે વ્યવહારમાં હોવાથી વિકારવાળો દેખાય, છતાં જેનામાં વિકાર નથી; અને જેનું ચિત્ત ચિંતા વિનાનું થયું હોય, એ ‘જીવન્મુક્ત’ મનાય છે.

વર્તમાનેऽપિ દેહેઽસ્મિઞ્છાયાવદનુવર્તિનિ ।

અહંતામમતાભાવો જીવન્મુક્તસ્ય લક્ષણમ્ ॥ ૪૩૨ ॥

(પ્રારબ્ધકર્મ હોય ત્યાં સુધી) છાયાની જેમ પોતાની સાથે જ રહેતું શરીર હયાત છતાં જેને એના પર “હું અને મારું” એવી ભાવના ન હોય, એ જીવન્મુક્તનું લક્ષણ છે.

અતીતાનનુસંધાનં ભવિષ્યદવિચારણમ્ ।

ઔદાસીન્યમપિ પ્રાપ્તે જીવન્મુક્તસ્ય લક્ષણમ્ ॥ ૪૩૩ ॥

જે થઈ ગયું હોય એને યાદ ન કરવું, જે થવાનું હોય એની ચિંતા ન કરવી અને (ચાહું) જે આવી મળ્યું હોય તે તરફ પણ ઉદાસીન રહેવું, એ જીવન્મુક્તનું લક્ષણ છે.

ગુણદોષવિશિષ્ટેઽસ્મિન્સ્વભાવેન વિલક્ષણે ।

સર્વત્ર સમદર્શિત્વં જીવન્મુક્તસ્ય લક્ષણમ્ ॥ ૪૩૪ ॥

ગુણ-દોષવાળા અને સ્વભાવથી જ વિલક્ષણ આ સંસારમાં સૌ ઉપર સમાન દૃષ્ટિ રાખવી, એ જીવન્મુક્તનું લક્ષણ છે.

દૃષ્ટાનિષ્ઠાર્થસંપ્રાપ્તૌ સમદર્શિતયાઽઽત્મનિ ।

ઉભયત્રાવિકારિત્વં જીવન્મુક્તસ્ય લક્ષણમ્ ॥ ૪૩૫ ॥

પોતાને ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ વસ્તુ મળે, તેા પણ એ બંને ઉપર મનમાં સમાન ભાવ હોવાથી જેને વિકાર ન થાય, એ જીવન્મુક્તનું લક્ષણ છે.

બ્રહ્માનંદરસાસ્વાદાસક્તચિત્તતયા યતેઃ ।

અંતર્બહિરવિજ્ઞાનં જીવન્મુક્તસ્ય લક્ષણમ્ ॥ ૪૩૬ ॥

પ્રદાના આનંદરસનો સ્વાદ લેવામાં જ ચિત્ત લાગેલું હોવાથી મનમાં કે બહાર કોઈ પણ વસ્તુ પર ધ્યાન ન જાય, એ જિતેન્દ્રિય જીવન્મુક્તનું લક્ષણ છે.

દેહેન્દ્રિયાલ્લૈ કર્તવ્યે મમાહંભાવવર્જિતઃ ।

ઔદાસીન્યેન યસ્તિષ્ઠેત્સ જીવન્મુક્તલક્ષણઃ ॥ ૪૩૭ ॥

દેહ, ઇન્દ્રિયો વગેરે અને કરવાનાં કામકાજ ઉપર મમતા અને અહંકાર વિનાનો જે ઉદાસીન ભાવે જ રહે, એ જીવન્મુક્ત કહેવાય છે.

વિજ્ઞાત આત્મના यस્ય બ્રહ્મભાવઃ શ્રુતેર્થલાત્ ।

ભવબંધવિનિર્મુક્તઃ સ જીવન્મુક્તલક્ષણઃ ॥ ૪૨૮ ॥

જેણે વેદનાં બળથી “પોતાનો આત્મા પ્રદ્ધ જ છે” એમ સમજી લીધું હોય અને જે સંસારરૂપ બંધનમાંથી છૂટી ગયો હોય, એ જીવન્મુક્ત છે.

દેહેન્દ્રિયેષ્વહંભાવ દ્વદંભાવસ્તદન્યકે ।

યસ્ય નો ભવતઃ ક્વાપિ સ જીવન્મુક્ત ઇષ્યતે ॥ ૪૨૯ ॥

જેને દેહ તથા ઇન્દ્રિયો ઉપર “હું”પણું હોતું નથી; તેમ જ દુનિયાના પદાર્થો પર જેને ‘આ’પણું હોતું નથી, એ જીવન્મુક્ત મનાય છે.

ન પ્રત્યગ્રબ્રહ્મણોર્ભેદં કદાપિ બ્રહ્મસર્ગયોઃ ।

પ્રજ્ઞયા યો વિજાનાતિ સ જીવન્મુક્તલક્ષણઃ ॥ ૪૪૦ ॥

જે પોતાના આત્મામાં અને પ્રદ્ધમાં તથા પ્રદ્ધમાં અને સંસારમાં બુદ્ધિથી કદી ભેદ જાણતો નથી, એ જીવન્મુક્ત છે.

સાધુભિઃ પૂજ્યમાનેઽસ્મિન્પીડ્યમાનેઽપિ દુર્જનૈઃ ।

સમભાવો ભવેદ્યસ્ય સ જીવન્મુક્તલક્ષણઃ ॥ ૪૪૧ ॥

આ શરીરનો સારા માણસો સત્કાર કરે, અથવા દુર્જનો તેને દુઃખ દે, તો પણ જેને સૌ ઉપર સમાન ભાવ રહે, એ જીવન્મુક્ત મનાય છે.

યન્ન પ્રવિષ્ઠા વિષયાઃ પરેરિતા નદીપ્રવાહા इव वारिराशौ ।

લીયંતિ સન્માત્રતયા ન વિક્રિયામુત્પાદયંત્યેષ યતિર્વિમુક્તઃ ॥ ૪૪૨ ॥

જેમ નદીના પ્રવાહો સમુદ્રમાં બળીને તે રૂપ બની જાય છે, તેમ જેમાં બીજા માણસો દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલા વિષયો પ્રદ્ધરૂપે જ

લીન થઈ જાય છે, પણ વિકાર ઉત્પન્ન કરતા નથી, તે જિતેન્દ્રિય પુરુષ જીવ-મુક્ત છે.

વિજ્ઞાતબ્રહ્મતત્ત્વસ્ય યથાપૂર્વે ન સંસૃતિઃ ।

અસ્તિ ચેન્ન સ વિજ્ઞાતબ્રહ્મભાવો બહિર્મુખઃ ॥ ૪૪૩ ॥

જેણે પ્રજ્ઞાનું તત્ત્વ ખરાખર જાણ્યું હોય, તેની દૃષ્ટિએ સંસાર પહેલાંના જેવો રહેતો જ નથી, છતાં જો એવો ને એવો રહે તો સમજવું, કે એ સંસારી જ છે-એણે પ્રજ્ઞાતત્ત્વ જાણ્યું જ નથી.

પ્રાચીનવાસનાવેગાદસૌ સંસરતીતિ ચેત્ ।

ન સદેકત્વવિજ્ઞાનાન્મંદીભવતિ વાસના ॥ ૪૪૪ ॥

કદાચ કોઈ કહે, કે પૂર્વની વાસનાના વેગથી એ સંસારના કામોમાં વર્તે છે, તો એ ખોટું છે; કારણ કે એક પ્રજ્ઞા જ સત્ય છે, એવું જ્ઞાન થયા પછી વાસના ઓછી થઈ જાય છે.

અત્યંતકામુકસ્યાપિ વૃત્તિઃ કુંઠતિ માતરિ ।

તથૈવ બ્રહ્મણિ જ્ઞાતે પૂર્ણાનંદે મનીષિણઃ ॥ ૪૪૫ ॥

પુરુષ ઘણો જ કામી હોય, છતાં તેની વૃત્તિ માતામાં (વિષયભોગ માટે) અટકે છે; તે જ પ્રમાણે પૂર્ણ આનંદસ્વરૂપ પ્રજ્ઞાનું જ્ઞાન થયા પછી જ્ઞાનીની વૃત્તિ સંસારથી અટકે છે.

પ્રારબ્ધ

નિદિધ્યાસનશીલસ્ય બાહ્યપ્રત્યય ઈક્ષ્યતે ।

બ્રવીતિ શ્રુતિરેતસ્ય પ્રારબ્ધં ફલદર્શનાત્ ॥ ૪૪૬ ॥

જે હમેશાં આત્માના ચિંતનમાં જ લાગ્યો રહે છે, તેને પણ (ક્યારેક) બહારના (જગતના) પદાર્થોનું જ્ઞાન થાય છે; એ રૂપી ક્ષણ દેખવાથી વેદ કહે છે, કે “એ એનું પ્રારબ્ધ છે.”

સુખાદ્યનુભવો યાવન્નાવત્પ્રારબ્ધમિષ્યતે ।

ફલોદયઃ ક્રિયાપૂર્વો નિષ્ક્રિયો ન હિ કુત્રચિત્ ॥ ૪૪૭ ॥

જ્યાં સુધી સુખ-દુઃખનો અનુભવ થાય છે, ત્યાં સુધી પ્રારબ્ધ માનવું પડે છે; કારણ કે હરકોઈ ફળની પ્રાપ્તિ પૂર્વનાં કર્મને લીધે જ થાય છે. કર્મ વગર ક્યાંય ફળ ઉપજે નહિ.

अहं ब्रह्मेति विज्ञानात्कल्पकोटिशतार्जितम् ।

संचितं विलयं याति प्रबोधात्स्वप्रकर्मवत् ॥ ૪૪૮ ॥

ઊંઘમાંથી જાગ્યા પછી સ્વપ્નની ક્રિયા જેમ નાશ પામે છે, તેમ “હું બ્રહ્મ છું” એવું જ્ઞાન થવાથી કરોડો કલ્પોનાં સંચિત કર્મો નાશ પામે છે. ૪૪૮

यत्कृतं स्वप्नवेलायां पुण्यं वा पापमुल्बणम् ।

सुप्तोत्थितस्य किं तत्स्यात्स्वर्गाय नरकाय वा ॥ ૪૪૯ ॥

સ્વપ્ન-વખતે જે મોટામાં મોટાં પુણ્ય કે પાપ કર્યાં હોય, તેનું ફળ (જાગ્યા પછી) સ્વર્ગ કે નરકરૂપે શું મળે છે? (નથી જ મળતું; એવી જ રીતે અજ્ઞાન અવસ્થામાં કરેલાં કર્મોનું ફળ જ્ઞાન થયા પછી લોગવવું પડતું નથી.)

स्वप्नसंगमुदासीनं परिज्ञाय नमो यथा ।

न श्लिष्यते यतिः किंचित्कदाचिद्भाविकर्मभिः ॥ ૪૫૦ ॥

પોતાના આત્માને આકાશની જેમ સંગ વગરનો તથા સૌથી અળગો જાણીને જીતેન્દ્રિય મનુષ્ય, ભવિષ્યનાં કર્મથી જરા પણ કદી લેપાતો નથી.

न नमो घटयोगेन सुरागंधेन लिप्यते ।

तथात्मोपाधियोगेन तद्धर्मैर्नैव लिप्यते ॥ ૪૫૧ ॥

જેમ આકાશ ઘડાથી કે ઘડામાં રહેલા દાડના ગંધથી લેપાતું નથી, તેમ આત્મા ઉપાધિનો સંબંધ હોય, છતાં તેના ધર્મોથી લેપાતો જ નથી.

જ્ઞાનોદયાત્પુરારબ્ધં કર્મ જ્ઞાનાન્ન નશ્યતિ ।

અદત્ત્વા સ્વફલં લક્ષ્યમુદ્દિશ્યોત્સૃષ્ટ્વાણવત્ ॥ ૪૫૨ ॥

વ્યાઘ્રબુદ્ધ્યા વિનિર્મુક્તો બાણઃ પશ્ચાન્તુ ગોમતૌ ।

ન તિષ્ઠતિ છિન્નત્યેવ લક્ષ્યં વેગેન નિર્ભરમ્ ॥ ૪૫૩ ॥

જ્ઞાન થયા પહેલાં કરેલાં (પ્રારબ્ધ)કર્મ જ્ઞાન થયા પછી
પણ નાશ પામતાં નથી.

જેમ નિશાન તરફ બરાબર ફેંકેલું બાણ નિશાન વીંધ્યા
વિના રહેતું નથી, તેમ એ પ્રારબ્ધકર્મ પણ ફળ આપ્યા વિના
રહેતાં નથી. જેમ સામે વાઘ ઊભો છે, એમ ધારીને છોડેલું
બાણ તેને છોડ્યા પછી ‘એ તો ગાય છે’ એમ પાછળથી જણાયા
છતાં અટકતું નથી; પણ વેગથી નિશાનને સંપૂર્ણ વીંધે જ છે
(તેમ પ્રારબ્ધકર્મ પણ જ્ઞાન થયા છતાં ફળ આપે જ છે).

પ્રારબ્ધં બલવત્તરં ચ્છલુ વિદાં ભોગેન તસ્ય ક્ષયઃ

સમ્યગ્જ્ઞાનહુતાશનેન વિલયઃ પ્રાક્સંચિતાગામિનાન્ ।

બ્રહ્માત્મૈક્યમવેક્ષ્ય તન્મયતયા યે સર્વદા સંસ્થિતા-

સ્તેષાં તત્ત્રિતયં નહિ ક્વચિદપિ બ્રહ્મૈવ તે નિર્ગુણમ્ ॥ ૪૫૪ ॥

જ્ઞાનીઓનાં પ્રારબ્ધકર્મ વધારે બળવાન હોય છે; એનાં
ફળ ભોગવ્યાથી જ એનો નાશ થાય છે; પણ પૂર્વનાં સંચિત
કર્મો અને ભવિષ્યનાં કર્મોનો તો તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ અગ્નિથી સંપૂર્ણ
નાશ થાય જ છે. જેઓ બ્રહ્મ અને આત્મા એક જ છે એમ
સમજીને બ્રહ્મરૂપે જ રહે છે, તેઓની દૃષ્ટિએ તો (પ્રારબ્ધ,
સંચિત અને ભવિષ્યનાં) ત્રણેય પ્રકારનાં કર્મ કદી છે જ નહિ;
તેઓ તો નિર્ગુણ (માયાના ગુણ રહિત) બ્રહ્મ જ થયા છે.

ઉપાધિતાદાત્મ્યવિહીનકેવલબ્રહ્માત્મનૈવાત્મનિ તિષ્ઠતો મુનેઃ ।

પ્રારબ્ધસંજ્ઞાવકથા ન યુક્તા સ્વમાર્થસંબંધકથેવ જાગ્રતઃ ॥ ૪૫૫ ॥

જે મનનશીલ પુરુષ ઉપાધિમાં આત્મબુદ્ધિ ત્યજીને કેવળ પ્રદ્ધસ્વરૂપે આત્મામાં જ સ્થિર થયો હોય, તેને માટે સ્વપ્નમાં જોયેલા પદાર્થના સંબંધની વાત જેમ જાગતા માણસને ઘટે નહિ, તેમ પ્રારબ્ધકર્મની હયાતીની વાત (પણ) ઘટતી જ નથી.

नहि प्रबुद्धः प्रतिभासंदेहे देहोपयोगिन्यपि च प्रपंचे ।

કરોત્યહંતાં મમતામિદંતાં કિંતુ સ્વયં તિષ્ઠતિ જાગરેણ ॥ ૪૫૬ ॥

જાંઘમાંથી જાગેલો માણસ સ્વપ્નમાં જોયેલા ખોટાં શરીર ઉપર તથા દેહને ઉપયોગી બીજા પદાર્થો ઉપર અહંતા-મમતા (શરીર ઉપર “હું”પણું અને બીજા ચીજો ઉપર “મારા”પણું) કરતો નથી, પણ (જે બધું મિથ્યા માની) જાગ્રત અવસ્થામાં જ રહે છે.

न तस्य मिथ्यार्थसमर्थनेच्छा न संग्रहस्तज्जगतोऽपि दृष्टः ।

તત્રાનુવૃત્તિર્યદિ ચેન્મૃષાર્થે ન નિદ્રયા મુક્ત ઇતીપ્યતે ધ્રુવમ્ ॥૪૫૭॥

જાગેલા તેને સ્વપ્નાની બાધી ચીજો ખોટી હતી, એમ સાબિત કરવાની ઇચ્છા પણ થતી નથી. (કારણ કે એ મિથ્યા જ છે; એને સાબિત કરવાની જરૂર જ ક્યાં છે ?) વળી સ્વપ્નામાં જોયેલા મિથ્યા જગતનો સંગ્રહ પણ એની પાસે દેખાતો નથી; છતાં એ મિથ્યા પદાર્થો ઉપર એનો મોહ હજી રહ્યો હોય, તો જરૂર સમજવું કે હજી એની જાંઘ બરાબર ઊડી નથી.

तद्वत्परે ब्रह्मणि वर्तमानः सदात्मना तिष्ठति नान्यदीक्षते ।

સ્મૃતિર્યથા સ્વપ્નવિલોકિતાર્થે તથા ચિદઃ પ્રાશનમોચનાદૌ ॥૪૫૮॥

એવી જ રીતે સદા પરબ્રહ્મમાં રહેતો પુરુષ સદા આત્મા-રૂપે જ રહે છે; તે બીજું જોતો નથી. જેમ સ્વપ્નામાં જોયેલા પદાર્થોનું સ્મરણ રહે છે, તેમ બ્રહ્મજ્ઞાનીને પણ આવા-પીવાની અને લેવા-મૂકવાની ક્રિયાઓનું સ્મરણ તો રહે જ છે.

કર્મણા નિર્મિતો દેહઃ પ્રારબ્ધં તસ્ય કલ્પ્યતામ્ ।

નાનાદેરાત્મનો યુક્તં નૈવાત્મા કર્મનિર્મિતઃ ॥ ૪૫૯ ॥

દેહ કર્મને કારણે જ બન્યો છે, માટે પ્રારબ્ધ પણ એનું જ સમજવું જોઈએ, પણ અનાદિ આત્માનું માનવું તે ઠીક નથી; કારણ કે આત્મા કર્મોથી બનેલો નથી.

અજો નિત્યઃ શાશ્વત્ત્વમિતિ વ્રૂતે શ્રુતિરમોઘવાક્ ।

તદાત્મના તિષ્ઠતોઽસ્ય કુતઃ પ્રારબ્ધકલ્પના ॥ ૪૬૦ ॥

“અજો નિત્યઃ શાશ્વતઃ—આત્મા જન્મતો નથી; એ તો અનાદિ અને નિત્ય છે” એમ સત્ય વાણીવાળો કહે છે; માટે આત્મસ્વરૂપે જ રહેનાર એ માણસનું પ્રારબ્ધકર્મ બાકી હોય, એમ કલ્પના પણ ક્યાંથી થાય ?

પ્રારબ્ધં સિધ્યતિ તદા યદા દેહાત્મના સ્થિતિઃ ।

દેહાત્મભાવો નૈવેષ્ટઃ પ્રારબ્ધં ત્યજ્યતામતઃ ॥ ૪૬૧ ॥

જો દેહરૂપે સ્થિતિ હોય, તો જ પ્રારબ્ધકર્મ સિદ્ધ થાય; પણ દેહને આત્મા માનવો, એ જ્ઞાનીને તો ઇષ્ટ જ નથી; માટે પ્રારબ્ધનું અસ્તિત્વ છોડવું જ જોઈએ.

શરીરસ્યાપિ પ્રારબ્ધકલ્પના ભ્રાંતિરેવ હિ ।

અધ્યસ્તસ્ય કુતઃ સત્ત્વમસત્ત્વસ્ય કુતો જનિઃ ।

અજાતસ્ય કુતો નાશઃ પ્રારબ્ધમસતઃ કુતઃ ॥ ૪૬૨ ॥

ખરી રીતે દેહનાં પ્રારબ્ધકર્મો માનવાં એ પણ ભ્રમ જ છે; કારણ કે દેહ પોતે જ ભ્રમથી કલ્પાયેલો છે, તો તેની હયાતી જ ક્યાં છે ? અને જેની હયાતી જ નથી, એનો જન્મ પણ ક્યાંથી હોય ? અને જે જન્મ્યો જ નથી, એનો નાશ પણ કેવી રીતે થાય ? આમ દેહ છે જ નહિ; તેથી એનું પ્રારબ્ધ પણ ક્યાંથી હોય ?

જ્ઞાનેનાજ્ઞાનકાર્યસ્ય સમૂલસ્ય લયો યદિ ।
તિષ્ઠત્યયં કથં દેહ ઇતિ શંકાવતો જડાન્ ।
સમાધાતું વાહ્યદૃષ્ટ્યા પ્રારબ્ધં વદતિ શ્રુતિઃ ॥ ૪૬૨ ॥
ન તુ દેહાદિસત્યત્વબોધનાય વિપશ્ચિંતામ્ ।
યતઃ શ્રુતેરભિપ્રાયઃ પરમાર્થૈકગોચરઃ ॥ ૪૬૪ ॥

કેઈ જડ માણસોને એવી શંકા થાય, કે “જે જ્ઞાનથી અજ્ઞાન અને તેના કાર્યનો સમૂળગો નાશ થતો હોય, તો માણસને જ્ઞાન ઉપજ્યા પછી અજ્ઞાનનું કાર્ય આ દેહ કેમ રહે છે?” આવી શંકા કરનારાઓનું સમાધાન કરવા માટે વેદ “પ્રારબ્ધ દેહનું કારણ છે” એમ ઉપલક્ષ દૃષ્ટિથી બતાવે છે, પણ સમજી માણસોને “દેહ વગેરે સત્ય છે” એમ જણાવવા વેદે એવું કહ્યું નથી; કારણ કે સત્ય એક પરબ્રહ્મનું જ વર્ણન કરવાનો વેદનો અભિપ્રાય છે.

ભેદનો નિષેધ

परिपूर्णमनाद्यंतमप्रमेयमविक्रियम् ।

एकमेवाद्वयं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन ॥ ૪૬૫ ॥

વેદ કહે છે, કે “દરેક ઠેકાણે પરિપૂર્ણ, અનાદિ, અંત વગરનું, સમજી ન શકાય એવું અને વિકાર વગરનું એક જ અદ્વૈત બ્રહ્મ છે; એ બ્રહ્મમાં જુદું જુદું કંઈ છે જ નહિ.”

सद्घनं चिद्घनं नित्यमानंदघनमक्रियम् ।

एकमेवाद्वयं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन ॥ ૪૬૬ ॥

જે કેવળ સત્, ચિત્ અને આનંદમય છે, એ નિત્ય, ક્રિયા વગરનું અને એક જ બ્રહ્મ છે; એ બ્રહ્મમાં જુદું જુદું કંઈ છે જ નહિ.

प्रत्यगेकरसं पूर्णमनंतं सर्वतोमुखम् ।

एकमेवाद्वयं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन ॥ ૪૬૭ ॥

જે અંતરાત્મા એકરસ, પરિપૂર્ણ, અનન્ત અને સર્વવ્યાપક છે, તે એક જ અદ્વૈત પ્રદ્ધ છે; એમાં બુદ્ધ બુદ્ધ કંઈ છે જ નહિ.

અહેયમનુપાદેયમનાદેયમનાશ્રયમ્ ।

एकमेवाद्वयं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन ॥ ४६८ ॥

જે તથા શકાય કે લઈ શકાય એવું નથી, જે પ્રહણ કરાતું નથી અને આશ્રય વિનાનું છે, તે એક જ અદ્વૈત પ્રદ્ધ છે; એમાં બુદ્ધ બુદ્ધ કંઈ છે જ નહિ.

निर्गुणं निष्कलं सूक्ष्मं निर्विकल्पं निरंजनम् ।

एकमेवाद्वयं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन ॥ ४६९ ॥

જે ગુણ અને વિભાગ વગરનું છે, સૂક્ષ્મ (ઝીણામાં ઝીણું), નિર્વિકલ્પ (ભેદ વગરનું) તથા નિર્મળ છે, એવું એક જ અદ્વૈત પ્રદ્ધ છે; એમાં બુદ્ધ બુદ્ધ કંઈ છે જ નહિ.

अनिरूप्यस्वरूपं यन्मनोवाचामगोचरम् ।

एकमेवाद्वयं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन ॥ ४७० ॥

જેના સ્વરૂપનું વર્ણન થઈ શકતું નથી, જેને મન અને વાણી પહોંચી શકતાં નથી, એવું એક જ અદ્વૈત પ્રદ્ધ છે; એમાં બુદ્ધ બુદ્ધ કંઈ છે જ નહિ.

सत्समृद्धं स्वतःसिद्धं शुद्धं बुद्धमनीदृशम् ।

एकमेवाद्वयं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन ॥ ४७१ ॥

જે સત્ય, વૈભવવાળું, પોતાની મેળે જ સિદ્ધ, શુદ્ધ, જ્ઞાન-સ્વરૂપ તથા ઉપમા વિનાનું છે, તે એક જ અદ્વૈત પ્રદ્ધ છે; એમાં બુદ્ધ બુદ્ધ કંઈ છે જ નહિ.

આત્મજ્ઞાનથી શાંતિ

निरस्तरागा विनिरस्तभोगाः शान्ताः सुदांता यतयो महांतः ।

विज्ञाय तत्त्वं परमेतदंते प्राप्ताः परां निर्वृतिमात्मयोगात् ॥ ४७२ ॥

જે મહાન યોગીઓ મોહ અને ભોગો તથા શાંત અને

જિતેન્દ્રિય થયા હોય છે, તેઓ છેવટે આત્મા સાથેના સંબંધ-
થી જ એ પરમ તત્ત્વને જાણી પરમ શાંતિ પામ્યા છે.

આત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ

ભવાનપીદં પરતત્ત્વમાત્મનઃ સ્વરૂપમાનંદઘનં વિચાર્ય ।

વિધૂય મોહં સ્વમનઃપ્રકલ્પિતં મુક્તઃ કૃતાર્થો ભવતુ પ્રબુદ્ધઃ ॥૪૭૩॥

માટે તું પણ આત્માના સ્વરૂપને પરમ તત્ત્વરૂપ અને
આનંદપૂર્ણ વિચારીને પોતાના મનથી કલ્પેલો મોહ છોડી દઈ
મુક્ત થા અને ઉત્તમ પ્રકારે જોધ પામી કૃતાર્થ થા.

સમાધિના સાધુ વિનિશ્ચલાત્મના પદ્યાત્મતત્ત્વં સ્ફુટબોધચક્ષુષા ।

નિઃસંશયં સમ્યગ્વેક્ષિતશ્ચેચ્છ્રુતઃ પદાર્થો ન પુનર્વિકલ્પતે ॥ ૪૭૪ ॥

સમાધિથી ચિત્તને સારી રીતે સ્થિર કરી સ્પષ્ટ જ્ઞાન-
ચક્ષુથી આત્મતત્ત્વને જો; કારણ કે સાંભળેલી વસ્તુને સારી
રીતે શંકા વગર નજરે જોઈ હોય, તો જ ફરી એમાં સંદેહ
થતો નથી.

સ્વસ્યાવિદ્યાવંધસંવંધમોક્ષાત્સત્યજ્ઞાનાનંદરૂપાત્મલઙ્ઘ્યૌ ।

શાસ્ત્રં યુક્તિર્દેશિકોક્તિઃ પ્રમાણં ચાંતઃસિદ્ધા સ્વાનુભૂતિઃ પ્રમાણમ્ ॥ ૪૭૫ ॥

પોતાના અજ્ઞાનરૂપ બંધનનો સંબંધ છૂટી જવાથી સત્-
ચિત્-આનંદરૂપ આત્માની પ્રાપ્તિ થાય છે; તેમાં શાસ્ત્ર, યુક્તિ
અને ગુરુનું વાક્ય પ્રમાણ છે; તેમ જ અંતરથી નક્કી કરેલો
પોતાનો અનુભવ પ્રમાણ છે.

વંધો મોક્ષશ્ચ તૃપ્તિશ્ચ ચિંતારોગ્યધુધાદયઃ ।

સ્વેનૈવ વેદ્યા યજ્ઞજ્ઞાનં પરેષામાનુમાનિકમ્ ॥ ૪૭૬ ॥

બંધન, મોક્ષ, સંતોષ, ચિંતા, તંદુરસ્તી, જૂળ અને તરસ
વગેરેને પોતે જ જાણી શકે છે; બીજાને તો અનુમાનથી જ તેની
ખબર પડે છે.

તટસ્થિતા બોધયંતિ ગુરવઃ શ્રુતયો યથા ।

પ્રજ્ઞયૈવ તરેદ્વિદ્વાનીશ્વરાનુગૃહીતયા ॥ ૪૭૭ ॥

વેદની જેમ ગુરુઓ પણ માત્ર તટસ્થ રહીને જ જ્ઞાન આપે છે; માટે સમજી માણસે ઈશ્વરે કૃપા કરેલી બુદ્ધિથી જ (આત્મ-તત્ત્વનો અનુભવ કરી) સંસારસાગર તરી જવો.

સ્વાનુભૂત્યા સ્વયં જ્ઞાત્વા સ્વમાત્માનમર્થંહિતમ્ ।

સંસિદ્ધઃ સંમુખં તિષ્ઠન્નિર્વિકલ્પાત્મનાત્મનિ ॥ ૪૭૮ ॥

પોતાના અનુભવથી પોતાની મેળે જ પોતાને અખંડ આત્મ-સ્વરૂપ સમજી પૂર્ણતા પામેલો માણસ નિઃસંશય સ્વરૂપે આત્મા-માં જ સ્થિતિ કરે.

વેદાંતસિદ્ધાંતનિરુક્તિરેષા બ્રહ્મૈવ જીવઃ સકલં જગદ્ધ ॥

અર્થાંડરૂપસ્થિતિરેવ મોક્ષો બ્રહ્માદિતીયં શ્રુતયઃ પ્રમાણમ્ ॥ ૪૭૯ ॥

વેદાંતનું સિદ્ધાંતરૂપે કહેવું આ છે, કે “જીવ અને આ આખું જગત પ્રદ્ધ જ છે; અને પ્રદ્ધમાં અખંડ-એકરૂપે રહેવું એ જ મોક્ષ છે.” પ્રદ્ધ એક જ છે, એ બાબતમાં વેદના મંત્રો પ્રમાણ છે.

જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ

इति गुरुवचनाच्छ्रुतिप्रमाणात्परमवगम्य सतत्त्वमात्मयुक्त्या ।

प्रशमितकरणः समाहितात्मा क्वचिदचलाकृतिरात्मनिष्ठितोऽभूत् ॥

એ પ્રમાણે વેદના પ્રમાણવાળાં ગુરુનાં વચનથી અને પોતાના અનુભવથી પરમાત્મતત્ત્વને સમજીને એ શિષ્ય, ચિત્તને એકાગ્ર અને ઇન્દ્રિયોને શાંત કરી કેઈ સ્થળે સ્થિર વૃત્તિથી (રહી) આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિરતાવાળો થયો.

कंचित्कालं समाधाय परे ब्रह्मणि मानसम् ।

उत्थाय परमानंदादिदं वचनमब्रवीत् ॥ ૪૮૧ ॥

એમ કેટલાક કાળ સુધી પરબ્રહ્મમાં ચિત્તને એકાગ્ર કર્યા પછી

લેવા જેવી અને કંઈ છોડવા જેવી છે? કંઈ ચીજ જુદી છે અને કંઈ જુદા લક્ષણવાળી છે? (કોઈ જ નહિ.)

न किंचिदत्र पश्यामि न शृणोमि न वेदम्यहम् ।

स्वात्मनैव सदानंदरूपेणास्मि विलक्षणः ॥ ૪૮૬ ॥

અહીં બ્રહ્મ સિવાય હું કંઈ જોતો નથી, સાંભળતો નથી, કે જાણતો નથી. હું તો પોતાના આત્મારૂપે જ નિત્ય-આનંદ-સ્વરૂપ બની પહેલાં કરતાં જુદો જ બની ગયો છું.

नमो नमस्ते गुरवे महात्मने विमुक्तसंगाय सद्गुत्तमाय ।

नित्याद्वयानंदरसस्वरूपिणे भूमे सदाऽपारदयांबुधानે ॥ ૪૮૭ ॥

यत्कटाक्षशशिसांद्रचंद्रिकापातधूतभवतापजश्रमः ।

प्राप्तवानहमखंडवैभवानंदमात्मपदमक्षयं क्षणात् ॥ ૪૮૮ ॥

જેમના કટાક્ષરૂપી ઘાટી આંદની પડતાં જ સંસારનો બધો સંતાપ દૂર થવાથી મને ક્ષણ વારમાં અજાંડ સંપત્તિ અને આનંદ-રૂપ અવિનાશી આત્મપદ મળ્યું છે, એ સંગ રહિત, સંતોમાં ઉત્તમ, નિત્ય, એક જ, આનંદરસ-સ્વરૂપ, અતિ મોટા તથા સદા અપાર દયાના સાગર મહાત્મા ગુરુદેવને વારંવાર નમસ્કાર હો !

धन्योऽहं कृतकृत्योऽहं विमुक्तोऽहं भवग्रहात् ।

नित्यानंदस्वरूपोऽहं पूर्णोऽहं तदनुग्रहात् ॥ ૪૮૯ ॥

મને ધન્ય છે; મારાં દરેક શ્રમ પૂરાં થયાં છે; એ શ્રી ગુરુદેવની કૃપાથી સંસારરૂપ કેદખાનામાંથી હું છૂટ્યો છું; અને નિત્ય આનંદસ્વરૂપ તથા પરિપૂર્ણ થયો છું.

असंगोऽहमनंगोऽहमलिंगोऽहमभंगुरः ।

प्रशांतोऽहमनंतोऽहममलोऽहं चिरंतनः ॥ ૪૯૦ ॥

હું સંગ વગરનો, શરીર વગરનો, ચિહ્ન વિનાનો, અવિનાશી, અત્યંત શાંત, અનંત(અંત વગરનો), ક્રિયા વિનાનો તથા નિર્વિંકાર છું.

અકર્તાહમ્બોક્તાહમવિકારોઽહમક્રિયઃ ।

શુદ્ધબોધસ્વરૂપોઽહં કેવલોઽહં સદાશિવઃ ॥ ૪૯૧ ॥

હું અકર્તા (કોઈ પણ કાર્ય નહિ કરનારો) છું; અલોકતા (કોઈ પણ જાતના ભોગ ભોગવનારો) નથી; અવિકારી-વિકાર વિનાનો, ક્રિયા વગરનો, શુદ્ધ જ્ઞાનસ્વરૂપ, એક જ અને સદા કલ્યાણરૂપ છું.

દ્રણ્દુઃ શ્રોતુર્વક્તુઃ કર્તુર્ભોક્તુર્વિભિન્ન ઇવાહમ્ ।

નિત્યનિરંતરનિષ્ક્રિયનિઃસીમાસંગપૂર્ણવૌધાત્મા ॥ ૪૯૨ ॥

જેનાર, સાંભળનાર, બોલનાર, કરનાર અને ભોગવનાર-એ બધાથી હું જુદો જ છું. હું તો નિત્ય, અંતર વિનાનો, ક્રિયા વિનાનો, હદ વગરનો, સંગ વિનાનો અને પૂર્ણ જ્ઞાનરૂપ છું.

નાહમિદં નાહમદોઽપ્યુભયોરવભાસકં પરં શુદ્ધમ્ ।

વાહ્યાભ્યંતરશૂન્યં પૂર્ણં બ્રહ્માદ્વિતીયમેવાહમ્ ॥ ૪૯૩ ॥

હું આ નથી કે પેલું નથી; પણ એ બંને (સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ)ને પ્રકાશ આપનાર, અંદર અને બહાર એવા ભેદ વિનાનો, પૂર્ણ, એક જ અને શુદ્ધ પરબ્રહ્મ છું.

નિરુપમમનાદિતત્ત્વં ત્વમહમિદમદ્દ્વિતિ કલ્પનાદૂરમ્ ।

નિત્યાનંદૈકરસં સત્યં બ્રહ્માદ્વિતીયમેવાહમ્ ॥ ૪૯૪ ॥

ઉપમા રહિત જે અનાદિ તત્ત્વ છે, અને જે “તું, હું, આ, તે” વગેરે કલ્પનાથી દૂર, નિત્ય આનંદના જ રસરૂપ, સત્ય અને એક જ છે, તે બ્રહ્મ હું છું.

નારાયણોઽહં નરકાંતકોઽહં પુરાંતકોઽહં પુરુષોઽહમ્બીશઃ ।

અલંકારબોધોઽહમશોષસાક્ષી નિરીશ્વરોઽહં નિરહં ચ નિર્મમઃ ॥ ૪૯૫ ॥

નરકાસુરને મારનાર નારાયણ હું છું; ત્રિપુરાસુરનો નાશ કરનાર શંકર હું છું; હું પરમ પુરુષ છું અને હું જ ઈશ્વર છું. હું અખંડ જ્ઞાનસ્વરૂપ, સૌનો સાક્ષી, સ્વતાંત્ર અને અહંતા-મમતા વગરનો છું.

सर्वेषु भूतेष्वहमेव संस्थितो ज्ञानात्मनांतर्बहिराश्रयः सन् ।

भोक्ता च भोग्यं स्वयमेव सर्वं यद्यत्पृथग्दृष्टमिदं तथा पुरा ॥ ४९६ ॥

હું જ આશ્રયરૂપ હોઈ દરેક પ્રાણીમાં અંદર અને બહાર રહેલો છું; પહેલાં જે જે પદાર્થો જુદા જુદા રૂપે દેખાતા હતા, એ સર્વરૂપે હું પોતે જ છું. હું જ ભોગવનાર અને ભોગવવાના પદાર્થરૂપ છું.

मय्यखंडसुखांभोधौ बहुधा विश्ववीचयः ।

उत्पद्यंते विलीयंते मायामारुतविभ्रमात् ॥ ४९७ ॥

અખંડ સુખના સમુદ્ર મારામાં માયારૂપી વાયુના લમવાથી જગતરૂપી અનેક જાતના તરંગો ઊછળે છે અને શમે છે.

स्थूलादिभावा मयि कल्पिता भ्रमादारोपिता नु स्फुरणेन लोकैः ।

काले यथा कल्पकवत्सरायनन्त्वादयो निष्कलनिर्विकल्पे ॥ ४९८ ॥

જેમ અવયવો અને કલ્પના વગરના કાળમાં ખરી રીતે કલ્પ, વર્ષ, અયન, ઋતુ, માસ, દિવસ વગેરે વિલાગની કલ્પના સાચી નથી, એમ મારામાં માણસોએ માત્ર ભ્રમને કારણે જ સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ વગેરે ભાવો માત્ર આભાસરૂપે જ કલ્પેલા છે.

आरोपितं नाश्रयदूषकं भवेत्कदापि मूढैर्मतिदोषदूषितैः ।

नाद्रीकरोत्यृषरभूमिभागं मरीचिकाचारिमहाप्रवाहः ॥ ४९९ ॥

બુદ્ધિના દોષથી દૂષિત અજ્ઞાની માણસોએ કોઈ વસ્તુમાં કોઈ વસ્તુનો આરોપ કર્યો હોય (માત્ર માની જ લીધી હોય), તે તેથી તે મૂળ વસ્તુ દોષિત ઠરતી નથી-જેમ ઝાંઝવાનાં પાણીનો ઓટો પ્રવાહ, ત્યાંની ખારી જમીનના ભાગને ભીની કરતો નથી.

आकाशवल्ग्वपविदूरगोऽहमादित्यवद्भास्यविलक्षणोऽहम् ।

अहार्यवन्नित्यविनिश्चलोऽहमंभोधिवत्पारविर्जितोऽहम् ॥ ५०० ॥

હું આકાશની જેમ નિર્લેપ છું; સૂર્યની જેમ પ્રકાશ કરાતી

વસ્તુઓથી જુદો છું; પર્વતની જેમ સદા અચળ છું; અને સમુદ્રની જેમ પાર વગરનો છું.

● ન મેં દેહેન સંવંધો મેંધેનેવ વિહાયસઃ ।

અતઃ કુતો મે તદ્ધર્મા જાગ્રત્સ્વપ્નસુષુપ્તયઃ ॥ ૫૦૧ ॥

જેમ આકાશને વાદળાંનો સંબંધ નથી; તેમ મારે શરીર સાથે સંબંધ નથી; આથી એ શરીરના જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ વગેરે ધર્મો મારામાં ક્યાંથી હોય ?

उपाधिरायाति स एव गच्छति स एव कर्माणि करोति भुंक्ते ।
स एव जीर्यन्म्रियते सदाहं कुलाद्रिवन्निश्चल एव संस्थितः ॥ ૫૦૨ ॥

ઉપાધિ જ આવે છે અને જાય છે; તેમ જ કર્મો કરે છે અને તેનાં ફળ પણ એ જ લોગવે છે; વળી એ જ ઘડપણ આવતાં મરે છે. હું તો મોટા પર્વતની જેમ સદા અચળ જ રહું છું.

न मे प्रवृत्तिर्न च मे निवृत्तिः सदैकरूपस्य निरंशकस्य ।
एकात्मको यो निबिडो निरंतरो व्योमेव पूर्णः सकथं नु चेष्टते ॥ ૫૦૩ ॥

હું તો સદા એકરસ અને અવ્યયો વિનાનો છું, તેથી હું કોઈ કામ શરૂ કરતો નથી કે છોડી દેતો નથી. અરે! જે હમેશાં એક જ, વ્યાપક અને આકાશની જેમ દરેક ઠેકાણે ખીચાખીચ ભરેલો છે, તે કોઈ જાતની ક્રિયા કેવી રીતે કરે ?

पुण्यानि पापानि निरिन्द्रियस्य निश्चेतसो निर्विकृतनिराकृतेः ।
कुतो ममाखंडसुखानुभूतेर्बृते ह्यनन्वागतमित्यपि श्रुतिः ॥ ૫૦૪ ॥

હું તો ઈન્દ્રિય, ચિત્ત, વિકાર અને આકાર વગરનો છું; તેમ જ મારું સ્વરૂપ અખંડ આનંદરૂપ છે; તો મને પાપ અને પુણ્ય કેમ હોઈ શકે ? વેદ પણ 'આત્માને પુણ્ય કે પાપ સાથે સંબંધ નથી' જ કહે છે.^૧

૧ અનન્વાગતં પુણ્યનાનન્વાગતં પાપેત । (બૃહ• ૪૩.૨૨)

છાયયા સ્પૃષ્મણ્ણં વા શીતં વા સુષ્કં દુષ્કં વા ।

ન સ્પૃશત્યેવ ચત્કિચિત્પુરુષં તદ્વિલક્ષણમ્ ॥ ૫૦૫ ॥

ન સાક્ષિણં સાક્ષ્યધર્માઃ સંસ્પૃશંતિ વિલક્ષણમ્ ।

અવિકારમુદાસીનં ગૃહધર્માઃ પ્રદીપવત્ ।

દેહેન્દ્રિયમનોધર્મા નૈવાત્માનં સ્પૃશન્ત્યહો ॥ ૫૦૬ ॥

માણુસને પડછાયો ઊની-ટાઢી, સારી-નરસી કોઈ પણ ચીજને અડી જાય, તેથી માણુસને પોતાને તેનો જરા પણ સ્પર્શ થતો નથી; કારણ કે માણુસ પોતે પડછાયાથી જુદો જ છે અને વિલક્ષણ સાક્ષીને સાક્ષ્ય દેહાદિના ધર્મો સ્પર્શ કરતા નથી. જેમ ઘરના ધર્મો દીવાને અડતા નથી, તેમ શરીર, ઈન્દ્રિયો અને મનના ધર્મો, આત્માને અડતા નથી; કારણ કે આત્મા એ પદાર્થોથી અલગ અને વિકાર વગરનો છે.

રવેર્યથા કર્મણિ સાક્ષિભાવો વહેર્યથા દાહનિયામકત્વમ્ ।

રજ્જોર્યથારોપિતવસ્તુસંગસ્તથૈવ કૂટસ્થચિદાત્માનો મે ॥ ૫૦૭ ॥

જેમ સૂર્ય કર્મને સાક્ષી છે, લોઢામાં અગ્નિનું જ દાહક-પણું છે અને દોરીને કલ્પિત સાપ વગેરેનો જેવો સંબંધ છે; તેમ જ મારા અવિકારી ચેતન આત્માનો વિષયો સાથે કલ્પિત સંબંધ છે.

કર્તાપિ વા કારયિતાપિ નાહં ભોક્તાપિ વા ભોજયિતાપિ નાહમ્ ।

દ્રષ્ટાપિ વા દર્શયિતાપિ નાહં સોઽહં સ્વયંજ્યોતિરનીદ્રગાત્મા । ૫૦૮ ॥

હું કામ કરનાર કે કરાવનાર નથી, ભોગવનાર કે ભોગ-વાવનાર પણ નથી અને જોનાર કે બતાવનાર પણ નથી. હું તો તેવા ધર્મોથી રહિત સ્વયંપ્રકાશ આત્મા છું.

ચલત્યુપાધૌ પ્રતિબિંબલૌલ્યમૌપાધિકં મૂઢધિયો નયંતિ ।

સ્વર્વિંબભૂતં રવિવદ્વિનિષ્ક્રિયં કર્તાસ્મિ ભોક્તાસ્મિ હતોઽસ્મિ હેતિ ॥ ૫૦૯ ॥

જેવી રીતે પાણી વગેરેના ચાલવા કે ધ્રુજવાથી તેમાં પડેલું

સૂર્ય વગેરેનું બિમ્બ (ઓછાચો) પણ ચાલે છે, તેથી મૂઢ બુદ્ધિ-વાળાઓ માને છે, કે સૂર્ય વગેરે ચાલે છે કે ધ્રુવે છે, એ રીતે સૂર્યની પેઠે ક્રિયા વગરના આત્માને “હું કરનાર છું, હું ભોગવનાર છું; અરે! હું મરી જાઉં છું” એમ અજ્ઞાનીઓ જ માને છે.

જલે વાપિ સ્થલે વાપિ લુઠત્વેષ જડાત્મકઃ ।

નાહં વિલિપ્યે તદ્ધર્મેઽર્ધટધર્મેનમો યથા ॥ ૫૧૦ ॥

જેમ ઘડાના ધર્મથી આકાશ લેપાતું નથી, તેમ આ જડ દેહ પાણીમાં કે જમીન ઉપર ગમે ત્યાં આળોટે, તો પણ હું તેના ધર્મથી લેપાતો નથી.

કર્તૃત્વમોક્તૃત્વસ્વલત્વમત્તાજડત્વબદ્ધત્વવિમુક્તાદયઃ ।

વુદ્ધેર્વિકલ્પા ન તુ સંતિ વસ્તુતઃ સ્વસ્મિન્પરે બ્રહ્મણિ કેવલેઽદ્યે ૫૧૧

કર્તાપણું, ભોક્તાપણું, દુષ્ટતા, ગાંડપણ, મૂર્ખતા, બંધન, મોક્ષ વગેરે બુદ્ધિની જ કલ્પનાઓ છે-ખરી રીતે માયાથી રહિત આત્મામાં એ કંઈ છે જ નહિ; કારણ કે એ તો એક જ માત્ર પ્રહ્લસ્વરૂપ જ છે.

સંતુ વિકારાઃ પ્રકૃતેર્દશઘા શતઘા સહસ્રઘા વાપિ ।

કિં મેઽસંગચિતેસ્તૈર્ન ઘનઃ કચિદંબરં સ્પૃશતિ ॥ ૫૧૨ ॥

માયાના દસ જાતના, સો જાતના કે હજાર જાતના વિકારો ભલે થાય; પણ મને-અસંગ ચેતન આત્માને એનો શો સંબંધ છે? વાદળાં આકાશને ક્યાંય અડી શકતાં નથી.

અવ્યક્તાદિ સ્થૂલપર્યંતમેતદ્વિશ્વં યત્રાભાસમાત્રં પ્રતીતમ્ ।

વ્યોમપ્રચ્ચં સૂક્ષ્મમાદ્યંતહીનં બ્રહ્માદ્વૈતં યત્તદેવાહમસિ ॥ ૫૧૩ ॥

માયાથી માંડી સ્થૂલ દેહ સુધીનું આ આખું જગત જેની અંદર માત્ર ખોટા દેખાવરૂપે જ લાસે છે, એ આકાશ જેવું સૂક્ષ્મ તથા આદિ-અંત વગરનું જે પ્રહ્લ છે, તે જ હું છું.

સર્વાધારં સર્વવસ્તુપ્રકાશં સર્વાકારં સર્વગં સર્વશૂન્યમ્ ।

નિત્યં શુદ્ધં નિશ્ચલં નિર્વિકલ્પં બ્રહ્માદ્વૈતં યત્તદેવાહમસ્મિ ॥ ૫૧૪ ॥

સૌનો આધાર, દરેક વસ્તુને પ્રકાશ આપનાર, સર્વરૂપ
ખેડે ઠેકાણે રહેનાર, દરેક વસ્તુથી અળગું, નિત્ય, શુદ્ધ, અચળ
અને ભેદ વગરનું જે એક જ પ્રદ્ધ છે, તે જ હું છું.

યત્પ્રત્યસ્તાશેષમાયાવિશેષં પ્રત્યગ્રૂપં પ્રત્યયાગમ્યમાનમ્ ।

સત્યપ્રાપ્તાવંતમાનંદરૂપં બ્રહ્માદ્વૈતં યત્તદેવાહમસ્મિ ॥ ૫૧૫ ॥

જેમાંથી માયાના દરેક ભેદો દૂર થાય છે, જે અંતરાત્મા-
રૂપ બુદ્ધિથી સમજી ન શકાય એવું, સત્યસ્વરૂપ, અનંત, એક
અને આનંદરૂપ છે, તે જ પ્રદ્ધ હું છું.

નિષ્ક્રિયોઽસ્મ્યવિકારોઽસ્મિ નિષ્કલોઽસ્મિ નિરાકૃતિઃ ।

નિર્વિકલ્પોઽસ્મિ નિત્યોઽસ્મિ નિરાલંબોઽસ્મિ નિર્દ્વયઃ ॥ ૫૧૬ ॥

હું ક્રિયા વગરનો, વિકાર વિનાનો, વિભાગ વગરનો, આકાર
વિનાનો, ભેદ વગરનો, નિત્ય, આશ્રય વિનાનો અને એક જ છું.

સર્વાત્મકોઽહં સર્વોઽહં સર્વાતીતોઽહમદ્વયઃ ।

કેવલાલંકારોઽહમહમાનંદોઽહં નિરંતરઃ ॥ ૫૧૭ ॥

હું સૌનો આત્મા, સર્વરૂપ, સૌથી જુદો અને એક જ
છું; તેમ જ હું માત્ર અખંડ જ્ઞાનરૂપ, સદા આનંદરૂપ અને
અંતર વિનાનો છું.

સ્વારાજ્યસામ્રાજ્યવિભૂતિરેષા ભવત્કૃપાશ્રીમહિમપ્રસાદાત્ ।

પ્રાપ્તા મયા શ્રીગુરવે મહાત્મને નમો નમસ્તેઽસ્તુ પુનર્નમોઽસ્તુ ॥ ૫૧૮ ॥

હે ગુરુદેવ ! આપની તથા ઈશ્વરની કૃપાથી મને આ
સ્વારાજ્ય અને સામ્રાજ્યની સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ છે. આપ મહાત્મા-
ને મારા વારંવાર નમસ્કાર હો !

મહાસ્વપ્ને માયાકૃતજનિજરામૃત્યુગહને

બ્રમંતં ક્લિષ્ણંતં બહુલતરતાપૈરનુદિનમ્ ।

અહંકારવ્યાગ્રવ્યથિતમિમમત્યંતકૃપયા

પ્રવોઘ્ય પ્રસ્થાપાત્પ્રહિતવાન્મામસિ ગુરો ॥ ૫૧૯ ॥

હું માયાએ કરેલાં જન્મ, ઘડપણ અને મરણથી અત્યંત બિહામણા મોટાં સ્વપ્નમાં ભટકીને અનેક પ્રકારનાં દુઃખથી હમેશાં હેરાન થતો હતો તથા અહંકારરૂપી વાઘથી બહુ જ ત્રાસ પામ્યો હતો; હે ગુરુદેવ ! આપે મને-દીનને મોટી ઊંઘમાંથી જગાડી સારી રીતે બચાવ્યો છે.

નમસ્તસ્મૈ સદેકસ્મૈ કસ્મૈચિન્મહસે નમઃ ।

યદેતદ્વિશ્વરૂપેણ રાજતે ગુરુરાજ તે ॥ ૫૨૦ ॥

હે ગુરુરાજ ! આપનાં એ અવરૂપ તેજને હું નમસ્કાર કરું છું, જે સત્‌રૂપ તથા એક જ છે; છતાં આ વિશ્વરૂપે શોભી રહ્યું છે.

રૂપરત્નો ઉપદેશ

इति नतमवलोक्य शिष्यवर्यं समधिगतात्मसुखं प्रबुद्धतत्त्वम् ।

प्रमुदितहृदयः स देशिकेन्द्रः पुनरिदमाहं वचः परं महात्मा ॥ ૫૨૧ ॥

એમ આત્માનું સુખ તથા તત્ત્વનું જ્ઞાન પામેલા એ ઉત્તમ શિષ્યને પ્રણામ કરતો જોઈ તે મહાત્મા ગુરુદેવે અત્યંત હર્ષિત હૃદયથી ફરી આ શ્રેષ્ઠ વચન કહ્યું:—

ब्रह्मप्रत्ययसंततिर्जगदतो ब्रह्मैव सत्सर्वतः

पश्याध्यात्मदृशा प्रशान्तमनसा सर्वास्ववस्थास्वपि ।

रूपादन्यदवेक्षितं किमभितश्चक्षुष्मतां दृश्यते

तद्ब्रह्मविदः सतः किमपरं बुद्धेर्विहारાસ્પદમ્ ॥ ૫૨૨ ॥

તું આત્મા ઉપર જ દષ્ટિ રાખી અત્યંત શાંત મનથી ઢરેક અવસ્થામાં સંસારને માત્ર બ્રહ્મજ્ઞાનનો જ પ્રવાહ માન; અને બધું સત્યરૂપ બ્રહ્મમાં જ છે, એમ જો આંખવાળાઓને રૂપ સિવાય બીજી કંઈ વસ્તુ જોયેલી દેખાય છે? એવી જ રીતે બ્રહ્મજ્ઞાનીની બુદ્ધિને બ્રહ્મ સિવાય બીજી કંઈ વસ્તુ વિહારનું સ્થાન છે ?

કસ્તાં પરાનંદરસાનુભૂતિમુત્સૃજ્ય શૂન્યેષુ રમેત વિદ્વાન ।

ચંદ્રે મહાહ્લાદિનિ દીપ્યમાને ચિત્રેંદુમાલોકયિતું ક ઇચ્છેન્ ॥૫૨૩॥

એ પરમ આનંદરસના અનુભવને તજી કયો સમજી માણસ બીજી શૂન્ય વસ્તુઓમાં આનંદ પામે ? અત્યંત આનંદ દેનાર ચંદ્ર પ્રકાશતો હોય, ત્યારે કયો માણસ ચિત્રમાં ચીતરેલા ચંદ્રને જોવા ઇચ્છે ?

અસત્પદાર્થાનુભવેન કિંચિન્ન હાસ્તિ તૃપ્તિર્ન ચ દુઃખહાનિઃ ।

તદ્વચ્ચાનંદરસાનુભૂત્યા તૃપ્તઃ સુખં તિષ્ઠ સદાત્મનિષ્ઠયા ॥ ૫૨૪ ॥

અસત્-મિથ્યા પદાર્થોના અનુભવ વડે જરા પણ તૃપ્તિ થતી નથી અને દુઃખનો નાશ પણ થતો નથી; માટે તું એ એક જ બ્રહ્માના આનંદરસનો અનુભવ કરી તૃપ્ત થઈને સદા આત્મામાં જ સ્થિતિ કરી સુખી રહે.

સ્વમેવ સર્વથા પર્યન્મન્યમાનઃ સ્વમદ્વયમ્ ।

સ્વાનંદમનુભુંજાનઃ કાલં નય મહામતે ॥ ૫૨૫ ॥

હે મહા બુદ્ધિમાન ! ચારેય તરફ તું પોતાને જ જોતો, પોતાને એક જ માનતો અને પોતાના જ આનંદને ભોગવતો સમય વીતાવ.

અસ્તંડબોધાત્મનિ નિર્વિકલ્પે વિકલ્પનં વ્યોમ્નિ પુરઃ પ્રકલ્પનમ્ ।

તદ્વચ્ચાનંદમયાત્મના સદા શાંતિં પરામેત્ય ભજસ્વ મૌનમ્ ॥૫૨૬॥

અજાંડ જ્ઞાનરૂપ અને ભેદ વિનાના આત્મામાં કોઈ પણ જાતનો ભેદ કલ્પવો એ આકાશમાં શહેરની કલ્પના કરવા જેવી વાત છે. માટે એક આનંદમય આત્મા વડે સદા પરમ શાંતિ પામીને મૌન સેવ.

તૂળ્ણીમવસ્થા પરમોપશાંતિર્વુદ્ધેરસત્કલ્પવિકલ્પહેતોઃ ।

બ્રહ્માત્મના બ્રહ્મવિદો મહાત્મનો યત્નાદ્વચાનંદસુખં નિરંતરમ્ ॥૫૨૭॥

જૂઠા તક-વિતક કરનાર બુદ્ધિની જે મૌન સ્થિતિ એ

પરમ શાંતિ છે; જેમાં પ્રહ્લ્લશાની મહાત્માને નિરંતર પ્રહ્લ્લરૂપે અદ્વૈત-આનંદસુખનો અનુભવ થાય છે.

નાસ્તિ નિર્વાસનાન્મૌનાત્પરં સુખકૃદુત્તમમ્ ।

વિજ્ઞાતાત્મસ્વરૂપસ્ય સ્વાનંદરસપાયિનઃ ॥ ૫૨૮ ॥

જેણે આત્માનું સ્વરૂપ જાણ્યું છે અને આત્માનંદનો રસ અનુભવ્યો છે, તેને માટે વાસના રહિત મૌનાવસ્થા સિવાય બીજું કંઈ પણ સુખકારક અને ઉત્તમ નથી.

ગચ્છંસ્તિષ્ઠન્નુપવિશચ્છયાનો વાન્યથાપિ વા ।

યથેચ્છ ચ વસેદ્વિદ્વાનાત્મારામઃ સદા મુનિઃ ॥ ૫૨૯ ॥

વિચારશીલ વિદ્વાને આલતાં-કરતાં, બેસતાં-ઊઠતાં, સૂતાં કે જાગતાં, ઈચ્છા પ્રમાણે સદા આત્મામાં રમણ કરતા રહેવું.

ન દેશકાલાસનદિગ્યમાદિલક્ષ્યાચપેક્ષા પ્રતિવજ્રવૃત્તેઃ ।

સસિદ્ધતત્ત્વસ્ય મહાત્મનોઽસ્તિ સ્વવેદને કા નિયમાચપેક્ષા ॥ ૫૩૦ ॥

જેની વૃત્તિ હમેશાં આત્મસ્વરૂપમાં જ લાગી રહેતી હોય અને જેણે આત્મતત્ત્વ બરાબર સમજી લીધું હોય, એવા મહા-પુરુષને દેશ, કાળ, આસન, દિશા, યમ, નિયમ વગેરે અથવા કોઈ લક્ષ્ય વગેરેની જરૂર નથી; કારણ કે આત્મસ્વરૂપને સમજી લીધા પછી નિયમ વગેરેની શી જરૂર છે?

ઘટોઽયમિતિ વિજ્ઞાતું નિયમઃ કોઽન્વપેક્ષ્યતે ।

વિના પ્રમાણસુષ્ટુત્વં યસ્મિન્સતિ પદાર્થધીઃ ॥ ૫૩૧ ॥

આ ઘટો છે એમ સમજવા માટે જેનાથી પદાર્થનું જ્ઞાન થાય છે, એવાં ઉત્તમ પ્રમાણ સિવાય કયા નિયમની જરૂર રહે છે?

અયમાત્મા નિત્યસિદ્ધઃ પ્રમાણે સતિ ભાસતે ।

ન દેશં નાપિ વા કાલં ન શુદ્ધિં વાઽપ્યપેક્ષતે ॥ ૫૩૨ ॥

એ રીતે પ્રમાણ હોય, તો આ નિત્યસિદ્ધ આત્મા જાણી શકાય છે. તે દેશ, કાળ કે શુદ્ધિની જરૂર ધરાવતો નથી.

દેવદત્તોઽહમિત્યેતદ્વિજ્ઞાનં નિરપેક્ષકમ્ ।

તદ્બ્રહ્મવિદોઽપ્યસ્ય બ્રહ્માહમિતિ વેદનમ્ ॥ ૫૨૩ ॥

જેમ ‘હું દેવદત્ત છું’ એમ સમજવા માટે કોઈની જરૂર નથી, તેમ બ્રહ્મજ્ઞાનીને ‘હું બ્રહ્મ છું’ એમ સમજવા માટે પણ કશાની જરૂર નથી.

માનુનેવ જગત્સર્વં ભાસતે यस્ય તેજસા ।

અનાત્મકમસત્તુચ્છં કિં નુ તસ્યાવભાસકમ્ ॥ ૫૨૪ ॥

જેમ સૂર્યથી સર્વ જગત પ્રકાશે છે, તેમ જેના પ્રકાશથી જડ, જૂહું અને તુચ્છ છતાં બધું પ્રકાશે છે, એને પ્રકાશ કરનાર (એના પોતાના સિવાય) બીજું શું કોઈ શકે ?

વેદશાસ્ત્રપુરાણાનિ ભૂતાનિ સકલાન્યપિ ।

યેનાર્થવંતિ તે કિં નુ વિજ્ઞાતારં પ્રકાશયેત્ ॥ ૫૨૫ ॥

વેદ, શાસ્ત્ર, પુરાણ અને દરેક ભૂત (પૃથ્વી, તેજ, પાણી, વાયુ, આકાશ) એ બધાં જેને લીધે જ સાર્થક છે, એ સંપૂર્ણ બ્રહ્માનાર પરમાત્માને બીજું કોણ પ્રકાશિત કરે ?

एष स्वयंज्योतिरनंतशक्तिरात्माऽप्रमयः सकलानुभूतिः ।

यमेव विज्ञाय विमुक्तबंधो जयत्ययं ब्रह्मविदुत्तमोत्तमः ॥ ૫૨૬ ॥

આ આત્મા, સ્વયંપ્રકાશ (પોતાની મેળે જ પ્રકાશનાર), અનન્ત શક્તિવાળો, માપી ન શકાય એવો, અને સૌના અનુભવમાં આવી શકે એવો છે; એને જ બરાબર બ્રહ્મ લઈ બ્રહ્મજ્ઞાનીઓમાં શ્રેષ્ઠ બનેલો આ પુરુષ સંસારરૂપ બંધનમાંથી છૂટી જઈ સર્વોત્કૃષ્ટ બને છે.

न खिद्यते नो विषयैः प्रमोदते न सज्जते नापि विरज्यते च ।

स्वस्मिन्सदा क्रीडति नंदति स्वयं निरंतरानंदरसेन तृप्तः ॥ ૫૨૭ ॥

એ મહાત્મા વિષયોથી આનંદ પામતો નથી કે ખેદ પામતો

નથી; તેઓમાં આસક્ત થતો નથી કે તેઓથી કંટાળતો નથી; એ તો હમેશાં આત્મામાં જ રમે છે, આનંદ પામે છે અને નિરંતર આનંદરસથી તૃપ્ત રહે છે.

ક્ષુધાં દેહવ્યથાં ત્યક્ત્વા બાલઃ ક્રીડતિ વસ્તુનિ ।

તથૈવ વિદ્વાન્ રમતે નિર્મમો નિરહં સુખી ॥ ૫૩૮ ॥

જેમ બાળક ભૂખ અને શરીરનું દુઃખ ભૂલી જઈ રમવાની વસ્તુમાં રમે છે, એમ જ્ઞાની અહંકાર અને મમતાથી રહિત તથા સુખી થઈને આત્મામાં જ રમણ કરે છે.

ચિંતાશૂન્યમદૈન્યમૈક્ષમશનં પાનં સરિદ્વારિષુ

સ્વાતંત્ર્યેણ નિરંકુશા સ્થિતિર્મીર્નિદ્રા ઇમશાને વને ।

વહ્નં ક્ષાલનશોષણાદિરહિતં દિગ્વાસ્તુ શય્યા મહી

સંચારો નિગમાંતવીથિષુ વિદાં ક્રીડા પેર બ્રહ્મણિ ॥ ૫૩૯ ॥

બ્રહ્મજ્ઞાનીઓનું ભોજન ચિંતા અને દીનતા વગરનું ભિક્ષાનું અન્ન જ હોય છે; તેઓ નદીઓનાં પાણી પીએ છે; સ્વતંત્ર રીતે કોઈની રોકડોક વિના ગમે ત્યાં રહે છે; એમને કોઈ પણ જાતની ખીક હોતી નથી; જંગલમાં કે સમશાનમાં તેઓ ઊઘે છે; તેઓનાં કપડાં ઘોવા-સૂકવવાની જરૂર વિનાનાં—ઝાડની છાલો જ હોય છે, દિશાઓ એમનું ઘર છે, જમીન શય્યા છે, વેદાંતરૂપી ગલીઓમાં તેઓ ફરે છે અને માત્ર પરબ્રહ્મમાં જ તેઓની રમત હોય છે.

વિમાનમાલંબ્ય શરીરમેતદ્ભુનક્ત્યશેષાન્વિષયાનુપસ્થિતાન્ ।

પરેચ્છયા વાલવદાત્મવેત્તા યોઽવ્યક્તલિંગોઽનનુપક્તવાહ્યઃ ॥ ૫૪૦ ॥

જે આત્મજ્ઞાની હોય, તે અભિમાન રહિત શરીરનો આશ્રય કરી બાળકની જેમ ખીજાઓની ઇચ્છાથી મળેલા વિષયોને ભોગવે છે; એનાં કોઈ જાતનાં પ્રકટ ચિહ્નો હોતાં નથી અને બહારના પદાર્થો ઉપર તે આસક્ત હોતો નથી.

દિગંબરો વાપિ ચ સાંબરો વા ત્વગંબરો વાપિ ત્રિદંબરસ્થઃ ।

ઉન્મત્તવદ્વાપિ ચ બાલવદ્વા પિશાચવદ્વાપિ ચરત્યવન્યામ્ ॥ ૫૪૧ ॥

એતનરૂપ વસ્ત્રને જ ધારણ કરતો એ પુરુષ (કોઈ વેળા) દિગંબર, વસ્ત્રધારી અથવા વલ્કલધારી પણ હોય; એ તો ઉન્મત્તની પેઠે અથવા બાળકની પેઠે અથવા ભૂત-પ્રેતની પેઠે પૃથ્વી પર ફરે છે.

કામાન્નિકામરૂપી સંશ્ચરત્યેકચરો મુનિઃ ।

સ્વાત્મનૈવ સદા તુષ્ટઃ સ્વયં સર્વાત્મના મ્થિતઃ ॥ ૫૪૨ ॥

સર્વના આત્મારૂપે રહેલો તે મુનિ સદા પોતાના આત્માથી જ સંતોષી રહી પોતે એકલો ફરે છે અને નિષ્કામ સ્વરૂપે વિષયોને ભોગવે છે.

કચિન્મૃદો વિદ્વાન્કચિદપિ મહારાજવિભવઃ ।

કચિદ્બ્રાંતઃ સૌમ્યઃ કચિદજગરાચારકલિતઃ ।

કચિત્પાત્રીભૂતઃ કચિદવમતઃ કાવ્યવિદિત-

શ્ચરત્યેવં પ્રાજ્ઞઃ સતતપરમાનંદસુખિતઃ ॥ ૫૪૩ ॥

એ પ્રજ્ઞશાળી ક્યારેક મૂર્ખ, ક્યારેક વિદ્વાન, ક્યારેક મહારાજના ઠાઠવાળો, ક્યારેક બ્રાંતિવાળો, ક્યારેક શાંત, ક્યારેક અજગર જેવા આચારવાળો, ક્યારેક પાત્ર જેવો જણાતો, ક્યારેક અપમાન પામેલો અને ક્યારેક અભજૂયો રહે છે. એમ નિત્ય પરમ આનંદથી સુખી થઈ ફર્યા કરે છે.

નિર્ધનોઽપિ સદા તુષ્ટોઽપ્યસહાયો મહાવલઃ ।

નિત્યતૃપ્તોઽપ્યમુંજાનોઽપ્યસમઃ સમદર્શનઃ ॥ ૫૪૪ ॥

એ મહાત્મા નિર્ધન હોય તોપણ સદા સંતોષી હોય છે; મહાય વિનાનો હોય છતાં મહાજળવાન હોય છે; જ્યો નહિ છતાં નિત્ય તૃપ્ત રહે છે અને પોતે અતુલ્ય હોય-સર્વથી શ્રેષ્ઠ હોય છતાં સૌ ઉપર સમાન દષ્ટિવાળો હોય છે.

અપિ કુર્વન્નકુર્વાણશ્ચાભોક્તા ફલભોગ્યપિ ।

શરીર્યપ્યશરીર્યેષ પરિચ્છિન્નોઽપિ સર્વગઃ ॥ ૫૪૫ ॥

એ બધાં કામો કરે છતાં કાંઈ કરતો નથી; અનેક જાતનાં ફળ ભોગવે છતાં ભોક્તા (ભોગવનાર) નથી; શરીરધારી હોય છતાં શરીર વગરનો છે; અને થોડી જગ્યામાં રહે છતાં દરેક ઠેકાણે રહેનાર છે.

અશરીરં સદા સંતમિમં બ્રહ્મવિદં કચિન્ ।

પ્રિયાપ્રિયે ન સ્પૃશતસ્તથૈવ ચ શુભાશુભે ॥ ૫૪૬ ॥

હમેશાં શરીરના અભિમાન વિનાના એ ઉત્તમ બ્રહ્મ-જ્ઞાનીને પ્રિય કે અપ્રિયનો તથા શુભ કે અશુભનો ક્યાંય સંબંધ થતો જ નથી.

સ્થૂલાદિસંવંધવતોઽભિમાનિનઃ સુખં ચ દુઃખં ચ શુભાશુભે ચ ।

વિધ્વસ્તવંધસ્ય સદાત્મનો મુનેઃ કુતઃ શુભં વાપ્યશુભં ફલં વા ॥ ૫૪૭ ॥

જેને સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મ દેહનો સંબંધ હોય અને તેના પર હુંપણાનું અભિમાન હોય, એને જ સુખ-દુઃખ અને શુભ કે અશુભ જણાય છે; પણ જેનાં દેહબંધન નાશ પામ્યાં હોય, અને જે સદા આત્મારૂપે સ્થિતિ કરતો હોય એવા મુનિને શુભ કે અશુભ ફળ શાથી જણાય ?

તમસા ગ્રસ્તવદ્જ્ઞાનાદગ્રસ્તોઽપિ રવિર્જનૈઃ ।

ગ્રસ્ત ઇત્યુચ્યતે ભ્રાંત્યા હ્યજ્ઞાત્વા વસ્તુલક્ષણમ્ ॥ ૫૪૮ ॥

તદ્વદ્દેહાદિવંધેભ્યો વિમુક્તં બ્રહ્મવિત્તમમ્ ।

પદ્યંતિ દેહિવન્મૂઢાઃ શરીરાભાસદર્શનાત્ ॥ ૫૪૯ ॥

વસ્તુસ્વરૂપ નહિ સમજીને જેમ માણસો ભ્રાંતિથી જ રાહુએ નહિ ગળેલા સૂર્યને પણ ગળેલો કહે છે; તેમ બ્રહ્મજ્ઞાનીઓમાં શ્રેષ્ઠ પુરુષ દેહાદિના બંધનથી મુક્ત જ થયો હોય, તો પણ તેના

માત્ર આભાસરૂપ શરીરને જોવાથી અજ્ઞાનીઓ એને દેહધારી જોવેા જુએ છે.

અહિર્નિર્લયનીં વાડયં મુક્ત્વા દેહં તુ તિષ્ઠતિ ।

इतस्ततश्चात्यमानो यत्किञ्चित्प्राणवायुना ॥ ૫૫૦ ॥

જેમ સાપ કાંચળી ઉતારીને તેથી અલગ રહે છે, તેમ પ્રદક્ષજ્ઞાની પણ પોતાના શરીર ઉપરની અહંતા-મમતા તજીને તેથી અલગ રહે છે. માત્ર તેનું શરીર પ્રાણવાયુથી આમતેમ લગાર હરતુંફરતું જણાય છે.

स्रोतसा नीयते दारु यथा निम्नोन्नतस्थलम् ।

दैवेन नीयते देहो यथाकालोपभुक्तिषु ॥ ૫૫૧ ॥

જેમ પાણીનો પ્રવાહ લાકડાંને ઊંચે-નીચે ઠેકાણે લઈ જાય છે, એમ તે જ્ઞાનીના શરીરને દૈવ જ વળતસર ખાલું-પીલું વગેરે ભોગો તરફ લઈ જાય છે.

प्रारब्धकर्मपरिकल्पितवासनाभिः

संसारिवच्चरति भुक्तिषु मुक्तदेहः ।

सिद्धः स्वयं वसति साक्षिवदत्र तूष्णीं

चक्रस्य मूलमिव कल्पविकल्पशून्यः ॥ ૫૫૨ ॥

દેહ ઉપરના અહંભાવથી મુક્ત થયેલો તે પુરુષ પ્રારબ્ધ-કર્મથી કલ્પાયેલી વાસનાઓથી સંસારી પુરુષની જેમ અનેક ભોગો ભોગવે છે; છતાં એ સિદ્ધ પુરુષ આકડાના મૂળની પેઠે પોતે તર્ક-વિતર્ક વગરનો થઈ સાક્ષીની પેઠે સુપચાપ આ લોકમાં રહે છે.

नैवेन्द्रियाणि विषयेषु नियुक्त एष

नैवापयुक्त उपदर्शनलक्षणस्थः ।

नैव क्रियाफलमपीषदवेक्षते स

स्वानंदसांद्ररसपानसुमत्तचित्तः ॥ ૫૫૩ ॥

એ પ્રહ્મજ્ઞાની, આત્માનંદના ઘાટા રસનું પાન કરવાથી જાણે અતિ મધ્યુક્ત ચિત્તવાળો હોય એવો બની સાક્ષીના જેવાં લક્ષણોમાં રહી ઇન્દ્રિયોને વિષયોમાં જોડતો નથી; તેમ જ વિષયોથી તેમને રોકતો નથી. વળી તે પોતાનાં કર્મનાં ફળ તરફ તો લેશ માત્ર પણ જોતો જ નથી.

લક્ષ્યાલક્ષ્યગતિં त्यક્ત્વા યસ્તિષ્ઠત્કેવલાત્મના ।

શિવ एव स्वयं साक्षादयं ब्रह्मविदुत्तमः ॥ ૫૫૪ ॥

જણાતી અને નહિ જણાતી વસ્તુને વિચાર છોડી દઈ જે માત્ર આત્મારૂપે જ રહે છે, એ પ્રહ્મજ્ઞાનીઓમાં શ્રેષ્ઠ છે; અને તે સાક્ષાત્ શિવ પોતે જ છે.

जीवन्नेव सदा मुक्तः कृतार्थो ब्रह्मवित्तमः ।

उपाधिनाशाद्ब्रह्मैव सद्ब्रह्माप्येति निर्द्वयम् ॥ ૫૫૫ ॥

એવો ઉત્તમ પ્રહ્મજ્ઞાની જીવતાં જ સદા મુક્ત છે; એણે પોતાનાં બધાં કામ પૂરાં કર્યાં છે; અને શરીર નાશ પામ્યા પછી પણ એ પ્રહ્મરૂપે જ થઈને અદ્વૈત પ્રહ્મમાં મળી જાય છે.

शैलूपो वेषसद्भावाभावयोश्च यथा पुमान् ।

तथैव ब्रह्मविच्छ्रेष्ठः सदा ब्रह्मैव नापरः ॥ ૫૫૬ ॥

જેમ નટ વેષ પહેર્યો હોય કે ન પહેર્યો હોય તોપણ માત્ર માણસ જ છે, તેમ શ્રેષ્ઠ પ્રહ્મજ્ઞાની પણ ઉપાધિવાળો હોય કે ન હોય તોપણ સદા પ્રહ્મ જ છે. બીજો કોઈ નથી.

यत्र क्वापि विशीर्णं सत्पर्णमिव तरोर्वपुः पततात् ।

ब्रह्મીभूतस्य यतेः प्रागेव हि तच्चिदग्निना दग्धम् ॥ ૫૫૭ ॥

પ્રહ્મરૂપ થયેલા યોગીનું શરીર આડનાં ખરી પડેલાં પાંદડાંની પેઠે ગમે ત્યાં પડે તેની તેને પરવા નથી; કારણ કે એ શરીર તો અગાઉથી જ ચેતનરૂપ અગ્નિથી બળેલું હોય છે.

સદાત્માનિ વ્રહ્મણિ તિષ્ઠતો મુનેઃ પૂર્ણાદ્વ્યાનંદમયાત્મના સદા ।
ન દેશકાલાદ્યુચિતપ્રતીક્ષા ત્વદ્માંસવિદ્પિંડવિસર્જનાય ॥ ૫૫૮ ॥

આત્મારૂપ બ્રહ્મમાં હમેશાં પૂર્ણ અને અદ્વૈત આનંદરસ-
રૂપે જ રહેતા એ મહાત્માને આમડી, માંસ અને મળ-ભૂતના
પિંડા જેવું આ શરીર છોડવા માટે યોગ્ય દેશ-કાળની રાહ
જોવાની જરૂર હોતી નથી.

દેહસ્ય મોક્ષો નો મોક્ષો ન દંડસ્ય કમંડલોઃ ।

અવિદ્યાહૃદયગ્રંથિમોક્ષો મોક્ષો યતરતતઃ ॥ ૫૫૯ ॥

કારણ કે હૃદયની અજ્ઞાનરૂપી ગાંઠ છૂટી જાય, એ જ મોક્ષ
છે; શરીર કે દંડ-કમંડળને ત્યાગ એ મોક્ષ નથી.

કુલ્યાયામથ નદ્યાં વા શિવશ્ચંત્રેડપિ ચત્વરે ।

પર્ણ પતતિ ચેત્તેન તરોઃ કિં વુ શુભાશુભમ્ ॥ ૫૬૦ ॥

આડનું પાન નદીમાં, નાળાંમાં, મદિરમાં કે ચૌટામાં પડે
તેથી આડને કયો લાભ કે નુકસાન છે?

પત્રસ્ય પુષ્પસ્ય ફલસ્ય નાશવદ્દેહદ્રિયપ્રાણધિયાં વિનાશઃ ।

નૈવાત્મનઃ સ્વસ્ય સદાત્મકવ્યાનંદાકૃતેર્વૃક્ષવદસ્તિ ચૈષઃ ॥ ૫૬૧ ॥

જેમ આડનાં પાન, ફૂલ અને ફળ ખરી પડે છે, તેમ
જીવનાં દેહ, ઈન્દ્રિયો, પ્રાણ અને બુદ્ધિ વગેરેનો નાશ થાય છે;
પણ સદા આનંદરૂપ આત્માનો પોતાનો ક્યારેય નાશ થતો જ
નથી. એ તો આડની પેઠે નાશ નહિ પામેલો જ રહે છે.

પ્રજ્ઞાનઘન इत्याત્મલक्षणं सत्यसूचकम् ।

अनूद्यौपाधिकस्यैव कथयन्ति विनाशनम् ॥ ૫૬૨ ॥

આત્મા જ્ઞાનરૂપ છે, એ જ એનું અવિનાશીપણું સૂચવતું
લક્ષણ છે; એમ કહીને જ્ઞાનીઓ ઉપાધિવાળી વસ્તુનો જ નાશ
જણાવે છે.

અવિનાશી વા અરેડયમાત્મેતિ શ્રુતિરાત્મનઃ ।

પ્રબ્રવીત્યવિનાશિત્વં વિનશ્યત્સુ વિકારિણુ ॥ ૫૬૩ ॥

‘અરે ! આ આત્મા અવિનાશી છે’^૧ આમ કહીને વેદ જણાવે છે, કે વિકારવાળા પદાર્થો નાશ પામે છે તોપણ આત્મા (અવિકારી હોવાથી) નાશ પામતો નથી.

પાપાણવૃક્ષતૃણધાન્યકટાંવરાદ્યા

દગ્ધા ભવંતિ હિ મુદેવ યથા તથૈવ ।

દેહેન્દ્રિયાસુમનઃપદિ સમસ્તદશ્યં

જ્ઞાનાગ્નિદગ્ધમુપયાતિ પરાત્મભાવત્ ॥ ૫૬૪ ॥

જેમ પથ્થર, ઝાડ, ઘાસ, અનાજ, સાદડી અને કપડાં વગેરે બળી જાય, તો તેની માટી (રાખ) જ થાય છે; તેમ દેહ, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ અને મન વગેરે દરેક દશ્ય પદાર્થો, જ્ઞાનરૂપી અગ્નિથી બળીને પરમાત્મારૂપ જ બની જાય છે.

વિલક્ષણં યથા ધ્વાંત લીયતે ખાનુતેજસિ ।

તથૈવ સકલં દશ્યં બ્રહ્મણિ પ્રવિલીયતે ॥ ૫૬૫ ॥

જેમ સૂર્યનો પ્રકાશ થતાં એનાથી ઊલટા સ્વભાવનું અંધારું એમાં જ લય પામે છે (જાણે એમાં રૂખી ગયું હોય એમ લાગે છે), તેમ (જ્ઞાન થયા પછી) આ આખું દશ્ય જગત બ્રહ્મમાં જ લય પામે છે—તે સ્વરૂપ જણાઈ અદશ્ય થાય છે.

ઘટે નષ્ટે યથા વ્યોમ વ્યોમૈવ ભવતિ સ્ફુટમ્ ।

તથૈવોપાધિવિલયે બ્રહ્મૈવ બ્રહ્મવિત્સ્વયમ્ ॥ ૫૬૬ ॥

જેમ ઘડો ફૂટી જતાં એમાં રહેલું આકાશ, મોટા આકાશ-રૂપ જ થઈ જાય છે, તેમ શરીરરૂપ ઉપાધિનો નાશ થતાં બ્રહ્મ-વેત્તા પુરુષ પોતાની મેળે જ બ્રહ્મરૂપ થઈ જાય છે.

૧ “અવિનાશી વા અરેડયમાત્માનુચ્છિત્તિધર્મા” (બૃહ. ૪-૫-૧૪)

ક્ષીરં ક્ષીરે યથા ક્ષિપં તૈલં તૈલે જલં જલે ।

સંયુક્તમેકતાં યાતિ તથાત્મન્યાત્મવિન્મુનિઃ । ૫૬૭ ॥

જેમ દૂધમાં નાખેલું દૂધ, તેલમાં નાખેલું તેલ અને પાણીમાં નાખેલું પાણી મળીને એક થઈ જાય છે, તેમ પ્રહ્લરાની મહાત્મા આત્મામાં મળીને એકરૂપ થઈ જાય છે.

एवं विदेहकैवल्यं सन्मात्रत्वमखंडितम् ।

ब्रह्मभावं प्रपद्यैष यातिर्नावर्तते पुनः । ૫૬૮ ॥

એમ કેવળ અખંડ પ્રહ્લરૂપે જ થવું એ ‘વિદેહ કેવલ્ય-વિદેહમુક્તિ-દેહત્યાગ પછીની મુક્તિ’ છે. એ રીતે પ્રહ્લપણને પામીને યોગી ફરી સંસારમાં પાછો આવતો નથી.

सदात्मैकत्वविज्ञानदग्धाविद्यादिवर्ष्मणः ।

अमुष्य ब्रह्मभूतत्वाद्ब्रह्मणः कुत उद्भवः ॥ ૫૬૯ ॥

‘પ્રહ્લ અને આત્મા એક જ છે’ એવા જ્ઞાનરૂપ અગ્નિથી અવિદ્યા આદિના કારણે ઊપજેલી શરીરરૂપ ઉપાધિ જેની બળી ગઈ હોય છે એવો પ્રહ્લરાની પ્રહ્લરૂપ જ થયો હોય છે; તેથી એ પ્રહ્લનો જન્મ ક્યાંથી હોય ?

मायाकलमौ बंधमोक्षौ न स्तः स्वात्मनि वस्तुतः ।

यथा रज्जौ निष्क्रियायां सर्पाभासविनिर्गमौ ॥ ૫૭૦ ॥

માયાથી કલ્પાયલા બંધન અને મોક્ષ ખરી રીતે આત્મામાં છે જ નહિ; જેમ ક્રિયા વગરના દોરડામાં (ભ્રમથી) સાપનું દેખાવું અને નહિ દેખાવું છે જ નહિ.

आवृतेः सदसत्त्वाभ्यां वक्तव्ये बंधमोक्षेण ।

नावृतिर्ब्रह्मणः काचिदन्याभावाद्नावृतम् ।

यद्यस्त्यद्वैतहानिः स्याद્દ्वૈતं નો સહતે શ્રુતિઃ ॥ ૫૭૧ ॥

ન્યાસુધી આવરણશક્તિ હોય ત્યાસુધી સંસારનું બંધન છે અને જ્યારે એ શક્તિ જ્ઞાનથી નાશ પામે ત્યારે મોક્ષ થાય

છે, એમ કહી શકાય; પણ બ્રહ્મને તો કોઈ આવરણ (ઢાંકનાર) છે જ નહિ; કારણ કે બ્રહ્મ સિવાય બીજી કોઈ વસ્તુ જ નથી તેથી બ્રહ્મ, કોઈ બીજી વસ્તુથી ઢાંકાઈ જતું નથી; છતાં તેને આવરણ છે એમ માનીએ, તો ‘બ્રહ્મ એક જ છે’ એમ તેનું અદ્વૈતપણું સાબિત થતું નથી; અને વેદ તો દ્વૈત વસ્તુ સહન કરતો જ નથી—અર્થાત્ બ્રહ્મ સિવાય બીજી કોઈ વસ્તુ જ નથી, એમ વેદ કહે છે.

बंधं च मोक्षं च सृष्टैव मूढा बुद्धेर्गुणं वस्तुनि कल्पयन्ति ।
दृगावृत्तिं मेघकृतां यथा रवौ यतोऽद्वयासंगचिदेकमक्षरम् ॥૫૭૨॥

બંધન અને મોક્ષ એ બુદ્ધિના જ ગુણ છે; તેને અજ્ઞાની-ઓ આત્મારૂપ વસ્તુમાં ખોટા જ કલ્પી લે છે—જેમ વાદળાં આપણી જ નજરને ઢાંકે છે, છતાં અણુસમજી લોકો માને છે, કે ‘સૂર્ય ઢાંકાઈ ગયો.’ (પણ એવું માનવું ભૂલભરેલું છે; કારણ કે) બ્રહ્મ તો અદ્વૈત, અસંગ, ચૈતન્યરૂપ, એક અને અવિનાશી છે.

अस्तीति प्रत्ययो यश्च यश्च नास्तीति वस्तुनि ।

बुद्धेरेव गुणावेतौ न तु नित्यस्य वस्तुनः ॥ ૫૭૩ ॥

કોઈ વસ્તુમાં ‘તે છે અને નથી’ એવું જે સમજાય છે, તે બુદ્ધિના જ ગુણ છે; નિત્ય વસ્તુ (આત્મા)ના ગુણ નથી.

अतस्तौ मायया क्लृप्तौ बंधमोक्षौ न चात्मनि ।

निष्कले निष्क्रिये शान्ते निरवद्ये निरंजने ॥

अद्वितीये परे तत्त्वे व्योमवत्कल्पना कुतः ॥ ૫૭૪ ॥

માટે બંધ અને મોક્ષ એ બંને માયાથી જ કલ્પાય છે, (પણ) આત્મામાં છે જ નહિ; કારણ કે આકાશની જેમ અવયવ વગરના, ક્રિયા વગરના, શાંત, નિર્મળ, નિર્લેપ અને એક જ પરમ તત્ત્વમાં એની કલ્પના ક્યાંથી થાય ?

ન નિરોધો ન ચોત્પત્તિર્ન વંધો ન ચ સાધકઃ ।

ન મુમુક્ષુર્ન વૈ મુક્ત इत्येषा પરમાર્થતા ॥ ૫૭૫ ॥

માટે ખરી વાત તો એ જ છે, કે કોઈ ચીજનો નાશ કે ઉત્પત્તિ નથી; કોઈ બંધાતું નથી કે કોઈ સાધક નથી; કોઈ મુક્તિની ઇચ્છાવાળું નથી કે કોઈ મુક્ત નથી.

सकलनिगमचूडास्वांतसिद्धांतरूपं

परमिदमतिगुह्यं दर्शितं ते मयाद्य ।

अपगतकलिदोषं कामनिर्मुक्तबुद्धिं

स्वसुतवदसकृत्त्वा भावयित्वा मुमुक्षुम् ॥ ૫૭૬ ॥

(હે વત્સ !) તને કલિયુગના દોષ વગરનો, વિષયોની ઇચ્છા રહિત બુદ્ધિવાળો અને મુક્તિની ઇચ્છાવાળો બાળી પોતાના પુત્ર જેવો માનીને મેં દરેક ઉપનિષદોના રહસ્ય(સિદ્ધાંત)રૂપ આ અતિ શુભ જ્ઞાન આજે તને વારંવાર બતાવ્યું છે.

शिष्यना विहाय

इति श्रुत्वा गुरोर्वाक्यं प्रश्रयेण कृतानतिः ।

स तेन समनुज्ञातो ययौ निर्मुक्तबंधनः ॥ ૫૭૭ ॥

શ્રી ગુરુદેવનાં એ વચન સાંભળી શિષ્યે શ્રી ગુરુદેવનાં ચરણોમાં વિનયથી પ્રણામ કર્યા; અને સંસારના બંધનમાંથી છૂટી તેમની આજ્ઞા મેળવી ત્યાંથી તે આદ્યો ગયો.

गुरुरेवं सदानंदसिंधौ निर्मग्नमानसः ।

पावयन्वसुधां सर्वां विचचार निरंतरम् ॥ ૫૭૮ ॥

અને ગુરુદેવ પણ હ્રમેશાં એમ સત્-ચિત્-આનંદના સમુદ્ર-માં મગ્ન મનવાળા થઈ આખી પૃથ્વીને પવિત્ર કરતા ફરવા લાગ્યા.

इत्याचार्यस्य शिष्यस्य संवादेनात्मलक्षणम् ।

निरूपितं मुमुक्षूणां सुखबोधोपपत्तये ॥ ૫૭૯ ॥

એમ ગુરુ અને શિષ્યના સંવાદરૂપે મુમુક્ષુઓને સહેલાઈથી

જ્ઞાન થવા માટે આત્મજ્ઞાન જણાવ્યું છે.

હિતમિમમુપદેશમાદ્રિયંતાં વિહિતનિરસ્તસમસ્તચિત્તદોષાઃ ।

ભવસુખવિરતાઃ પ્રશાંતચિત્તાઃ શ્રુતિરસિકા યતયો મુમુક્ષવો યે ॥૧૮૦॥

વેદોક્ત કર્મો કરવાથી જેમના ચિત્તના બધા દોષ દૂર થયા હોય, જેઓ સંસારનાં સુખથી અટક્યા હોય, શાંત ચિત્તવાળા હોય, વેદના ઉપદેશમાં રસ લેતા હોય અને મોક્ષને ઇચ્છતા હોય, એવા સંયમી મનુષ્યો આ હિતકારક ઉપદેશને સ્વીકારો.

સંસારાધ્વનિ તાપમાનુકિરણપ્રોદ્ભૂતદાહવ્યથા-

સ્વિન્નાનાં જલકાંક્ષયા મરુભુવિ શ્રાંત્યા પરિભ્રામ્યતામ્ ।

અત્યાસન્નનુધાંવુધિ સુખકરં વ્રહ્માદ્યં દર્શય-

ન્ત્યેષા શંકરભારતી વિજયતે નિર્વાણસંદાયિની ॥૧૮૧॥

સંસારરૂપી માર્ગમાં (આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક અને આધિ-
દૈવિક એ ત્રણ) તાપરૂપી સૂર્યનાં કિરણોથી ઊપજતા દાહની પીડાથી
ગભરાઈને, થાકેને લીધે નિર્જળ (જ્ઞાનરૂપ જળ વિનાના)
પ્રદેશમાં (જ્ઞાનરૂપ) પાણીની ઇચ્છાથી ભટકતાં માણસો માટે
અદ્વૈત પ્રદક્ષરૂપી અત્યંત આનંદ દેનાર, અતિ નજીકમાં અમૃતનો
સમુદ્ર બતાવતી શ્રી શંકરાચાર્યની આ પરમ શાંતિ આપનારી
વાણી સર્વોત્કૃષ્ટ છે.

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्री गोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य

श्रीमच्छंकरभगवतः कृतां विवेकचूडामणिः समाप्तः ॥

શ્રીમત્ પરમહંસ પરિવ્રાજકાચાર્ય શ્રી ગોવિંદ ભગવાનના
શિષ્ય શ્રીમત્ શંકરાચાર્ય ભગવાને રચેલ “વિવેકચૂડામણિ”

‘સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય’ની ઔદ્યોગિક નીતિ
૧૮ પુસ્તકોની સાહસભરી નવી યોજના

‘સર્વોપયોગી સાહિત્ય શ્રેણી’

ઔદ્યોગિક માટે ઉપયોગી થાય તેવાં અને ઓછું બજેટમાં
રસપૂર્વક વાંચી-સમજી શકે એવાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવાની યોજના
આ સંસ્થા તરફથી તૈયાર કરવામાં આવી છે; અને તેનું સંપાદન
જાણીતા સાહિત્યકાર શ્રી. મોહનલાલ મહેતા (‘સોપાન’) કરે છે.
પહેલી યોજના મુજબ એમાં નીચે જણાવેલાં ૧૮ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થશે.

આ યોજનાનાં પુસ્તકોમાં ઓછું બજેટમાં દળરો ભાઈપણેનો
જીવનને સ્પર્શતા વિષયોનું જ્ઞાન અને તેટલી સરળ ભાષામાં આપવાનો
પ્રયત્ન થશે. નાનાંમોટાં સૌકાર્ય સરળતાથી વાંચી શકે એ માટે આ
યોજનાનાં બધાં પુસ્તકો આવા મોટા અક્ષરોમાં છપાય છે.

નીચેનાં તેર પુસ્તકો તૈયાર છે:—

૧. પ્રકાશનાં પગલાં : (સચિત્ર) લેખક : શ્રી. દરસનદાસ સાથેક
★ જગતના ભિન્નભિન્ન ધર્મોની પ્રેરક કથાઓ ૦-૧૦
૨. રાખની ઢગલી : (સચિત્ર) લેખક : શ્રી. ‘સૌજન્ય’
★ વાર્તાના સ્વરૂપમાં સંસારની સળંગતી સમસ્યાઓ ૦-૧૦
૩. હાસ્યતરંગ : (સચિત્ર) લેખક : શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર દવે
★ જીવનમાં દરરોજ દેખાતા પ્રસંગો ઉપરના હાસ્ય-લેખો ૦-૧૦
૪. જીવનની કલા : લેખક : શ્રી. રવિશંકર મહેતા
★ જીવનની સફળતા માટેનું વ્યવહારુ માર્ગદર્શન ૦-૧૦
૫. જગતમાં જાણવા જેવું : (સચિત્ર) સંગ્રાહક : શ્રી. છોટા-
લાલ માનસિંગ કામદાર ★ જગતની અદ્ભુતતા અને
ઉપયોગિતાનો સરલ પરિચય ૦-૧૦
૬. જીવનપરિવર્તન : (સચિત્ર) લેખક : શ્રી. ‘સોપાન’
★ જીવનપલટાની એક કરુણ-મંગલ સળંગ વાર્તા ૦-૧૦
૭. ઇતિહાસને અજવાળે : (સચિત્ર) લે. ઇન્દ્ર વસાવડા
★ ઇતિહાસની પરાક્રમી વ્યક્તિઓની જીવનરેખા ૦-૧૦

૮. ગૃહજીવનની કલા : (સચિત્ર) લે૦ “સમાજશાસ્ત્રી”

★ ધરમાં સુખ ને સંપત્તી કેમ રહી શકાય, તેનાં સૂચનો ૦-૧૦

૯ ગામડું બોલે છે : (સચિત્ર) લે૦ ચુનીલાલ મડિયા

★ હિંદના નમૂનારૂપ એક ગામડાનું સાચું જીવન ૦-૧૦

૧૦. ગૃહજીવનનાં દર્શનો : (સચિત્ર) લેખિકા શ્રી. કુમુદ શેઠ

★ આપણાં ગૃહકુટુંબનાં સાચાં શબ્દચિત્રો ૦-૧૦

૧૧. ભારો ભારત દેશ : (સચિત્ર) લે૦ કાન્તિલાલ પરીખ

★ ભારતવર્ષનાં સૌંદર્ય અને વૈવિધ્યનો પરિચય ૦-૧૦

૧૨. આરોગ્યસાધના : (સચિત્ર) લે૦ ડુંગરશી ધ૦ સંપટ

★ આરોગ્યના સંરક્ષણ અંગે માર્ગદર્શન ૦-૧૦

૧૩. ભગવાનનાં છાંદુ : (સચિત્ર) લે૦ પુરાતન યુગ

★ હરિજનોના જીવનપ્રસંગોનો દ્રશ્ય ચિતાર ૦-૧૦

નીચેનાં પાંચ પુસ્તકો હવે પછી પ્રકટ થશે.

પાંચ પુસ્તકો તૈયાર થયે તેનાં નામ અને લેખક વિષે બાહેરાત કરવામાં આવશે. આજની ધારણા પ્રમાણે એ પુસ્તકોમાં નીચેના વિષયોનો સમાવેશ થશે.

૧૪. રવીન્દ્ર-જીવન :

★ કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના જીવનનો પ્રેરણાત્મક પરિચય

૧૫. ગુજરાતના સેવકો :

★ આજના ગુજરાતને ઘડનારા મૂંગા સેવકોની જીવનકથા

૧૬. માતૃત્વ :

★ બાળહિંસરને લગતા પ્રશ્નો અને ઉત્તરો

૧૭. અમત નારી :

★ નારીજીવનને પ્રેરણા આપતા લેખો ને જીવનચરિત્રો

૧૮. સાહસ-કથાઓ :

★ લોકકલ્યાણ અર્થે સાહસ કરનારા વીરોની કથાઓ

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

ભદ્ર પાસે-અમદાવાદ અને કાલણાદેવી રોડ-મુંબઈ-૨

“સસ્તું સાહિત્ય” એટલે “ઊંચામાં ઊંચું સાહિત્ય”

‘આમ સાહિત્યશ્રેણી’

આ ગ્રંથાવલિમાં જ્ઞાન-ચારિત્ર્યવર્ધક અને નિર્દોષ આનંદ મેળવી શકાય તેવું સાહિત્ય જૂજ કિંમતે ગદ્યર પડે છે. હાલ નીચે પ્રમાણે પુસ્તકો પ્રકટ થયાં છે:—

ભગવાન બુદ્ધ (સચિત્ર) લેખક : પુરાતન બુદ્ધ	
બુદ્ધદેવના કેટલાક જીવન-આદર્શોનું હૃદયંગમ નિરૂપણ	૫૬ ૦-૪
કણ્ડાભરણમ્-સંપાદક : અમથાલાલ જ. શાહ : મુખપાઠ કરવા યોગ્ય ચૂંટી કાઢેલા પ્રાર્થના-ગંત્રો-અર્થ સાથે	૬૪ ૦-૩
કાળમુખી અને બીજી વાતો:-લેખક : ચુનીલાલ મટિયા	
આશાસ્પદ લેખકની કાઠિયાવાડી જીવનની વાતો	૬૪ ૦-૩
શ્રીમદ્ શંકરાચાર્ય (સચિત્ર) લેખક : પુરાતન બુદ્ધ : જગદ્ગુરુ આદ્ય શંકરાચાર્યનું દૂંકું જીવન અને કવન	૪૮ ૦-૩
ગીતાસંકલન-સંપાદક : શ્રી ૦ રમણ મહર્ષિ : મોઢે કરવા જેવા ગીતાના ૪૧ શ્લોકોનું સંકલન, બીજા બે સંકલનો સાથે	૭ ૬
મનને-એક સંતની મનોનિબંધ પ્રેરતી કવિતાઓ	૪૦ ૦-૩
વિચાર સૂર્યોદય-તત્ત્વજ્ઞાનની બાળપોથી જેવું વેદાંતનું સરળ પુસ્તક	૦-૩
મેનાવતી ને ગોપીચંદ તથા ભર્તૃહરિ ને વિક્રમ-સ્વ૦ ‘કલાપી’કૃત	૦-૩
જેસલ અને તોરલ તથા ગોપીચંદ ને જલધર- ..	૫૬ ૦-૩
જ્ઞાનનાં ઝરણાં:-સ્વામી માધવતીર્થ	૬૪ ૦-૩
હરચ જીવન:-ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈ	૫૬ ૦-૩
ક્યાન અને જ્ઞાન-સ્વામી માધવતીર્થ	૪૮ ૦-૩
અણોળો ને તરુ રેલવે સ્ટેશન-લેખક ચુનીલાલ વ૦ શાહ	૬૦ ૦-૪
જીવનનો મમ-લેખક ‘સોપાન’	૮૪ ૦-૬
નવજવાન-	૬૪ ૦-૪
અહિસાનું રહસ્ય-.. ..	૭૨ ૦-૪
એ વૃદ્ધ પુરુષ!-.. ..	૫૬ ૦-૪
આશાને અજવાળે-	૫૬ ૦-૪
અમજી બાપા-કચ્છના મહાન સંતનું ચરિત્ર	૪૮ ૦-૪
શ્રીમંતનો સડો-(કાવ્ય) ઈશ્વર ઘોળકિયા	૬૪ ૦-૪

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

ભદ્ર પાસે, પોસ્ટ બોક્સ નં. ૫૦, અમદાવાદ અને
હાલબાદેવી રોડ, હાથી બીલ્ડિંગ, ત્રીજો માળે, મુંબઈ-૨

‘સરતુ’ સાહિત્ય’ એટલે ‘ઊંચામાં ઊંચું’ સાહિત્ય’

ગ્રંથોનું સૂચિપત્ર

સદ્ગત સ્વામીજીના સમયમાં છપાયેલાં પુસ્તકોની યાદી

ઉત્તમ ધાર્મિક ગ્રંથો—

પૃષ્ઠ મૂલ્ય

સંપૂર્ણ મહાભારત-ભાષાંતર-દળદાર સાત ગ્રંથોમાં...	૫૨૦૮	૪૫-૦
ગિરધરકૃત રામાયણ-કવિ ગિરધરદાસની હસ્તપ્રત ઉપરથી	૭૬૨	૪-૮
માનસ રામાયણ-બે ભાગમાં, દોહા-ચોપાઈ હિંદી લિપિમાં		
અને અર્થ ગુજરાતીમાં ૩૦ ચિત્રો સાથે ...	૧૪૦૦	૭-૦
તુલસીકૃત રામાયણ-બે ભાગમાં, દોહા-ચોપાઈ ગુજરાતી		
લિપિમાં અર્થ સાથે: ૩૬ ચિત્રો સાથે ...	૧૪૩૨	૭-૮
વાલ્મીકિ રામાયણ-ભાષાંતર ૩૭ ચિત્રો સાથે, મોટા અક્ષરો	૧૫૨૮	૬-૮
ભગવતી (દેવી) ભાગવત-સરળ ભાષાંતર, મોટા અક્ષરોમાં	૬૨૮	૬-૦
મહાભારતનું શાંતિપર્વ-રાજધર્મ, આપદધર્મ અને		
મોક્ષધર્મ-ચારે વર્ણ, આશ્રમના સામાન્ય ધર્મો;		
વિશેષ, મુખ્ય તથા ગૌણધર્મો ઇત્યાદિ ...	૮૫૬	૭-૮
વૈદક વિનય-દરરોજના સ્વામ્યાય માટે પસંદ કરી ચૂટેલા		
૩૬૦ વેદગાંથો, ભાષાંતર-વિસ્તૃત સમજૂતી સાથે	૮૪૦	૩-૧૨
આખ્યાનમાળા-ગ્રંથ ૧ થી ૨ જો તથા ૨ જો-૨૫૦ અનંત-		
પ્રસાદકૃત ઋષિ-મુનિઓ તથા દેવ-દેવી-		
જોનાં કુલ ૪૩ આખ્યાનોનો ઉત્તમ સંગ્રહ	૧૪૨૮	૬-૦
આર્યધર્મનીતિ ને આણ્ડ્યનીતિસાર-પસંદ કરી ચૂટેલા		
ધર્મનીતિના શ્લોકો, સરળ અર્થ સાથે ...	૨૦૮	૦-૮
ઉપદેશસારસંગ્રહ-મહાત્મા તિરુવલ્લુવરના વેદતુલ્ય ઉપદેશો	૩૮૪	૧-૮
પ્રભુમય જીવનનું રહસ્ય-મહાપુરુષોના ઉપદેશોની વાનગી		
તથા ભજનો ઇત્યાદિ	૧૬૮	૧-૦
સુમોહરનાકર-ધર્મનીતિનાં પ્રેરક ૧૦૫ દષ્ટાંતો ...	૩૦૦	૧-૮
વિષ્ણુસહસ્રનામ-ભગવાન વિષ્ણુનાં હજાર નામો, અર્થ સાથે	૧૨૮	૦-૪
વિષ્ણુસહસ્ર નામાવલિ દર્શન-ભગવાન વિષ્ણુનાં હજાર		
નામો અર્થ તથા વિસ્તૃત વિવરણ સાથે...	૨૨૦	૦-૬
મનુસ્મૃતિ-સરળ ભાષાંતર, મૂળ શ્લોકો સહિત ...	૬૪૦	૩-૦

વિ. ૧૦

દંડયતરંગ અને બ્રાહ્મણની ગૌ-અભયદેવ સમીકૃત
ઉત્તમ વિચારતરંગો તથા બ્રહ્મગ્વીરૂક્તનું સરળ ભાષાંતર ૩૨૪ ૧-૦

વિભુની વાટે ને રામાયણની રત્નપ્રભા-ઉપદેશયુક્ત સંવાદ
આધુનિક અને રામાયણયુગની તુલના સાથે ૧૬૪ ૦-૪

સંતવાણી તથા ઉપદેશો—

દાસબોધ-ભક્તિનિરૂપણ, જન્મમુક્તિનિરૂપણ, નવ પ્રકારની
ભક્તિ, બ્રહ્મનિરૂપણ, પિંડ અને બ્રહ્માંડ, સારાસાર
વિચાર ૬૦ અનેક પ્રકારના સમર્થ રામદાસના ઉપદેશો ૬૪૮ ૨-૮

તુકારામ ગાથા-બે ગ્રંથોમાં-મહારાષ્ટ્રના સુપ્રસિદ્ધ સંત
તુકારામે લખેલા પ્રભુપ્રેમ, ભક્તિ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્યપ્રેરક
૪૧૪૧ મરાઠી અભંગોનું સરળ ભાષાંતર ૧૮૪૦ ૬-૦

પ્રીતમદાસની વાણી-બોળ, છપ્પા, કપ્પા, મહિના ઇ.નો સંગ્રહ ૫૬૦ ૨-૮

ભજનસાગર-બુદ્ધાબુદ્ધા ભક્તોનાં ૬૩૬ ઉત્તમ ભજનોનો સંગ્રહ ૬૮૮ ૨-૮

સ્વામી રામતીર્થના સદુપદેશો-આત્મકૃપા, બ્રહ્મચર્ય,
રાષ્ટ્રીય ધર્મ, આત્મસાક્ષાત્કારનો વિધિ, પ્રારબ્ધ
નહિ પણ પુરુષાર્થ, ચક્રનું સહસ્ર, આનંદ, જીવતો
કોણ છે? વગેરે બાબતો સમજાવતાં—

વ્યાખ્યાનો ઇત્યાદિ-(ગ્રંથ ૧ લા ૩૫૯) ... ૫૬૪ ૨-૮

સદુપદેશો-(ગ્રંથ ૩ ના ૩૫૯) ... ૫૨૦ ૨-૮

સ્વામી વિવેકાનંદના ઉપદેશો-ધર્મ જોડલે શું? ભક્તિનું
ખરું સ્વરૂપ, વેદાંતનું કાર્ય, ભરતખંડનું ભવિષ્ય,
આપણું કર્તવ્ય, પુનર્જન્મ, ભક્તિયોગ, મૂર્તિપૂજન,
પ્રભુપ્રેરિત વાતો, પત્રો ઇત્યાદિ

સદુપદેશો-(ભાગ ૪-૫ ૩૫૯) આવૃત્તિ ૨ જી ૬૦૦ ૨-૪

ભક્તિયોગ-આવૃત્તિ ૨ જી (ભાગ ૮મા ૩૫૯) ... ૩૮૪ ૧-૮

પાતાળલયોગ ને જ્ઞાનયોગ (ભાગ ૧૦-૧૧ ૩૫૯) ૫૬૦ ૨-૦

સંતો તથા વીર પુરુષોનાં જીવનચરિત્રો—

આદર્શ ચરિત્રસંગ્રહ-ભાગ ૨ નો-બોધક ૭૦ દૂકાં ચરિત્રો ૬૨૪ ૨-૮

ચૈતન્ય મહાપ્રભુ-ત્રણ ગ્રંથોમાં, વિસ્તૃત ચરિત્ર ... ૧૫૬૬ ૬-૮

સંત તુકારામ-મહારાષ્ટ્રના સુપ્રસિદ્ધ સંતનું ચરિત્ર ... ૬૪૮ ૨-૮

સ્વામીશ્રી બ્રહ્માનંદજી ને શિવાનંદજીનાં ચરિત્રો	૪૨૪	૧-૬
ભક્તચરિત્ર-નાનાકૃત ભક્તમાળમાં ગહિ આવેલાં મહાન ૨૬ ભક્તોનાં અદ્ભુત અને પ્રેરણાદાયી ચરિત્રો	૫૨૮	૨-૮
ભારતના વીરપુરુષો-ઐતિહાસિક ૪૦ વીર પુરુષોના ચરિત્રો	૩૩૬	૧-૪
સ્વામી રામતીર્થ-વિસ્તૃત ચરિત્ર, વેદાંતના ઉપદેશો સાથે	૬૭૨	૩-૦
સ્વામી વિવેકાનંદ-બાળપણથી સમાધિ પર્યંતના ... જીવનના બધા પ્રસંગો આલેખતું વિસ્તૃત ચરિત્ર...	૭૮૪	૩-૦
રામકૃષ્ણ પરમહંસ-પ્રેરણાદાયી અદ્ભુત ચરિત્ર ...	૬૦૮	૨-૮
મહાત્મા સરયુદાસજી, ભૂધર ભક્ત ને } મહાત્મા જ્ઞાનકીશોરજીનાં ચરિત્રો }	૨૫૬	૦-૧૦
શ્રી રામચંદ્રદેવ ને નાગમહાશયનાં ચરિત્રો ...	૩૩૬	૧-૦
જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ ને મહાત્મા એકનાથ : બે ચરિત્રો	૫૦૪	૨-૮
મુસ્લિમ મહાત્માઓ-૬૬ મુસ્લિમ સૂફી સંતોનાં ચરિત્રો	૭૫૬	૨-૪
વીર દુર્ગાદાસ અથવા મારુ સરદારો-મારવાડના રાજપૂત યુગના આ નરદસરીનું વીરત્વભર્યું જ્ઞાતંત...	૩૦૪	૧-૦

ખાસ સ્ત્રીઉપયોગી ગ્રંથો—

ભારતની દેવીઓ-ત્રણ ગ્રંથો : પ્રાચીન તથા અર્વાચીન પરંત સંતોએનાં ચરિત્રો : સૌથી મોટા ને સસ્તો સંગ્રહ	૨૨૬૮	૬-૦
દયાળુ માતા અને સદ્ગુણી પુત્રી-સ્ત્રીઉપયોગી દ્વંદ્વી ચાર વાતો-ખાલિજાની માટે ખાસ ઉપયોગી	૧૬૦	૦-૮
દ્વંદ્વી વાતો-ગ્રંથ ૧ હો-સામાજિક નિદોષ ૬૬ વાતો	૫૮૮	૨-૮
” ” ૨જો-કુટુંબ માટે ઉપયોગી ૫૭ વાતો	૫૭૬	૨-૮
દ્વંદ્વી વાતો-ગ્રંથ ૫ મો-સ્ત્રીપુરુષને ઉપયોગી ૫૬ વાતો	૪૦૮	૨-૮
” ” ૬ હો-સર્વ માટે ઉપકારક ૮૬ વાતો	૭૨૦	૨-૮
સ્વર્ગનું વિમાન-ભક્તિમાર્ગના દ્વંદ્વી ઉરપ રમૂજ દાખલા	૩૭૨	૨-૦
સ્વર્ગની કૃત્રી-સદ્વર્તન રાખતાં શીખવનારું પુસ્તક ...	૩૭૨	૨-૦
સ્વર્ગનો ખળળો-ભક્તિમાર્ગની સરળ ત્રીજી ચોપડી ...	૩૧૨	૨-૦
સ્વર્ગનો પ્રકાશ-જ્ઞાન અને પરમાર્થનો સંબંધ તથા ... પાગલ હરનાથની જાણવાલાયક વાતો ...	૩૩૬	૨-૦
સ્વર્ગનો આનંદ-ભક્તિના અનેક પ્રકારો ધ્યાનદિ ...	૩૬૦	૨-૦
સ્વર્ગની સડક-સ્વર્ગપ્રાપ્તિ માટેનો રસ્તો બતાવનાર	૪૬૮	૨-૦
સંસારમાં સ્વર્ગ-સંસારને સ્વર્ગરૂપ બનાવનારું પુસ્તક	૩૪૮	૨-૦
સ્વર્ગની સીડી-મોક્ષમાર્ગના ૧૨ પગથિયાંની સમજ...	૩૬૦	૨-૦

સાચું સ્વર્ગ-ભક્તિ ને જ્ઞાનવિષયક સાદી વાતો ... ૪૬૨ ૨-૦
સ્વર્ગની જિંદગી-કંબાળ મનોદશાને માટે ભોમિર્વારૂપે ૩૦૦ ૨-૦

ભગવદ્ ગીતાઓ—

શ્રી જ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્ગીતા-ભગવાન જ્ઞાનેશ્વરે લખેલી અનેક
દાખલા-દૃષ્ટાંતથી ગીતા સમજાવતી 'ભાવાર્થ'
દીપિકા'ની દીકાના સરળ અર્થ સાથે ... ૮૮૮ ૪-૦
શ્રી ભગવદ્ગીતા-એક બાબુ સ્લોક ને બીજી બાબુ ભાષાંતર,
બોર્ડિંગની પૂઠાં ... ૪૮૦ ૦-૮
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા-માત્ર ગુજરાતી ભાષાંતર
આવૃત્તિ ૨૦ મી, બોર્ડિંગની પૂઠાં ... ૨૮૮ ૦-૪

યોગ ને વેદાંત—

જ્ઞાનયોગ-આત્મા, વ્યાવહારિક વેદાંત, કલ્યાણનો પંથ, ચાક્રવલકય
અને મૈત્રેયી-વર્ગે ઉપર વિવેકાનંદે આપેલાં વ્યાખ્યાનો ૨૩૬ ૦-૧૨
રાજયોગ-(સ્વામી વિવેકાનંદકૃત) સાધન, પ્રાણ, પ્રાણનું
આધ્યાત્મિક રૂપ, પ્રાણનો સંયમ, પ્રત્યાહાર,
ધારણા, ધ્યાન, સમાધિ ઇત્યાદિ ૧૩૬ ૦-૧૨
પાતંજલ યોગસૂત્ર-ભગવાન પતંજલિનાં યોગ સૂત્રો, અર્થ તથા
સ્વામી વિવેકાનંદજીના વિવેચન સાથે ... ૧૬૨ ૧-૦

ઉત્સાહ અને ચેતનાપ્રેરક ગ્રંથો—

આગળ ધસો-ચેતનાપ્રેરક મહાન ગ્રંથ (આવૃત્તિ : ૩૭) ૪૬૦ ૨-૦
આદર્શ દૃષ્ટાંતમાળા-ભાગ ૧-૨-મહાપુરુષોના જીવનપ્રસંગો
પરથી બોધક અને અનુકરણીય ૮૧૬ દૃષ્ટાંતોનો સંગ્રહ ૬૨૮ ૪-૦
ભાગ્યના સ્પષ્ટાઓ-માણસ પોતાનું ભાગ્ય પોતાના હાથે જ
કેવી રીતે રચી શકે છે, તે બતાવતું દૃષ્ટાંતો સાથેનું
ઉત્સાહપ્રેરક પુસ્તક ... ૫૬૪ ૨-૦
શુભસંગ્રહ-(ભાગ ૧, ૨ ને ૬) જુદા જુદા ત્રણ ગ્રંથોમાં
ધરણ્યુ દવાઓ તથા ઉપયોગી માહિતીના
૪૦૧ લેખોનો ઉપયોગી સંગ્રહ... ૧૪૭૨ ૫-૪
કતલખાનું-અમજીવીઓનાં અનેકવિધ દુઃખોનો તાદરસ ચિતાર
રજૂ કરતી નવલકથા (અપ્ટન સિંક્લેરકૃત) ૬૬૬ ૩-૦
સુબોધ કથાસાગર-બોધદાયક ૫૦૫ દૃષ્ટાંતોનો સંગ્રહ ૪૬૪ ૨-૦
સુબોધપુષ્પવાટિકા-શૈખસાદીકૃત નીતિવિષયક, મધુર અને

હૃદયબ્રાહ્મી શૈલીમાં લખાયેલું પુસ્તક: રાજની અને ત્યાગીની		
રહેણીકરણી, મૌનનો મહિમા, શિક્ષણનું ફળ ઇત્યાદિ	૧૩૬	૦-૫
સુખી જીવનનાં સાધન—વ્યાવહારિક સુખ મેળવી આનંદી		
જીવન ગાળવા ઉત્સાહ પ્રેરતું પુસ્તક...	૩૧૨	૧-૮
વેદક તથા વિજ્ઞાનનાં ગ્રંથો—		

આરોગ્ય વિષે સામાન્ય જ્ઞાન—૧૦ ગાંધીજીકૃત: : શરીરરચના,		
હવા, પાણી, ખોરાક, કસરત, કપડો, પાણીના તથા માટી-		
ના ઉપચાર, અકસ્માત, ગર્ભવેળા સ્ત્રી-પુરુષનું કર્તવ્ય વગેરે	૧૨૮	૦-૮
વેદક સંખ્યાની વિચારો:—એ ગ્રંથમાં, આરોગ્ય અને વેદકને		
લગતા ઉપયોગી ૨૯૧ લેખોનો સંગ્રહ	૧૧૧૬	૩-૧૨
આયુર્ભિષક અથવા હિંદુસ્તાનનો વૈદ્યરાજ—૧૦ મી આવૃત્તિ:		
અને: વનસ્પતિઓના ગુણ-દોષ, ઉપયોગ તેમ જ રોગો,		
તેનાં લક્ષણ તે કારણ તથા ઉપચારોનો મહાન ગ્રંથ	૮૩૨	૧-૦
આયુર્વેદ નિબંધમાળા—એ ગ્રંથમાં, વિદ્યુત્તિલકચર તારા-		
ચંદ્રકૃત: આયુર્વેદ પ્રમાણે અનેક રોગ, તેનાં લક્ષણ, કારણ,		
ઉપાયો તેમ જ અનુભૂત ઉપચારો ખતાવતો ઉત્તમ ગ્રંથ	૧૧૫૨	૪-૪
ખાળકો માટેનાં પુસ્તકો—		

ખાળકોની વાતો—ભાગ ૧ લો: બોધપ્રદ ૨૧ વાતો ...	૮૪	૦-૬
” ” ભાગ ૨ લો: બોધપ્રદ ૬૧ લેખોનો સંગ્રહ	૨૬૪	૦-૮
સદ્ગુણી ખાળકો—૬૬ અત્ય ખતાવેલો સંગ્રહ...	૧૩૬	૦-૮

ટ્રસ્ટીઓએ બહાર પાડેલાં પુસ્તકોની યાદી

ધાર્મિક ગ્રંથો—

મહાવાક્ય રતનાવલિ—સરળ અર્થ સાથે ...	૧૪૪	૦-૧૨
ઉપનિષદો—૧૧૨ સરળ ગુજરાતી ભાષાંતર—ચાર ભાગમાં	૬૦૦	૪-૦
દત્ત-પરશુરામ અથવા આત્મદર્શનયોગ: : ભગવાન દત્તાત્રેય પ્રણીત		
ત્રિપુરારહસ્ય જ્ઞાનખંડ, વિસ્તૃત સમજણ અને વિવરણ સાથે	૩૪૪	૨-૦
તું કેણું ? અથવા ઉકાલજાતું આત્મદર્શન— ...		
લેખક: સ્વામી માધવતીર્થજી (બૃહ પ્રતો છ.)	૩૮૪	૨-૦
પરમાનંદની પ્રાપ્તિ—લે. ધીરજલાલ સાંકળિયા: શુદ્ધદૈત		
મતથી જાણતું નિરૂપણ કરતું પુસ્તક, રસિક વાતચીતરૂપે	૨૬૪	૧-૮
વિદુરનીતિ—શ્લોકો તથા સરળ ભાષાંતર ...	૧૬૮	૦-૧૨

મોક્ષમાળા-શ્રીમદ્ રાજ્યં દ્રુત જૈનતત્ત્વજ્ઞાનનું ઉત્તમ પુસ્તક મહાત્મા ગાંધીજીના પરિચય સાથે... ..	૧૮૦	૧-૪
પરમસુખી થવાના ઉપાય-શ્રીમન્નથુરામશર્માનાં ધાર્મિક વ્યાખ્યાનોનો ઉપયોગી સંગ્રહ	૩૩૬	૨-૦
વિવેકાનંદસાર-વિવેકાનંદના સમગ્ર ઉપદેશોના સારરૂપે વિદ્યાર્થીઓ માટે ખાસ ઉપયોગી	૨૬૪	૨-૦
રામકૃષ્ણકથામૃત-ઉપદેશો, ભોધક વાતચીતના પ્રસંગો છં	૮૦૦	૫-૦
શ્રીમદ્ ભાગવત-ખેત્રંધરનાં ભાષાંતર-આવૃત્તિ ૧૧મી, રજચિત્રો ૧૨૪૦	૮-૦	
એકાદશ સ્કંધ-મૂળ સહિત સરળ ભાષાંતર	૪૮૦	૧-૪
દીવાને સાગર-પ્રભુપ્રાપ્તિ અને જીવનસાધક્યનો ઉલ્લાસ આપતી શ્રી 'સાગર'ની ગરબીનો સંગ્રહ ...	૪૮૦	૪-૮
અખાની વાણી-અધરા શબ્દોના અર્થ સાથેની ત્રીજી આવૃત્તિ ૫૦૪	૩-૦	
જીવન પગલે-(કાવ્યો)-જીવનપથ ઉબળવાની યેરણા આપતો કાવ્યસંગ્રહ ...	૧૧૨	૦-૧૦
મીરાં અને નરસિંહ-(સંપાદક : ન્યાયમૂર્તિ હરસિદ્ધભાઈ દિવેટિયા) પસંદ કરેલાં ૧૬૩ ભજનો તથા પદો	૧૦૪	૦-૧૨
તુકારામજી-સંત તુકારામના પસંદ કરેલા અભાંગોનો સંગ્રહ ગરાડીમાં...	૧૨૦	૦-૫

જીવનચરિત્રો—

નાનક-દ્વંકું ચરિત્ર, અન્ય નવ ગુરુઓના દ્વંકા પરિચય સાથે ૭૨	૦-૬
મહર્ષિ દયાનંદ-ગુજરાતના મહાન જ્યોતિર્ધરનું ચરિત્ર	૧૫૨ ૧-૦
મહાવીર-ભગવાન મહાવીરનું દ્વંકું ચરિત્ર... ..	૫૬ ૦-૬
રમણ મહર્ષિ-(લે. સ્વામી માધવતીર્થ) દ્વંકા પરિચય ને ભોધ ૧૮૪	૧-૦
શ્રી તૈલંગ સ્વામી, વિશુદ્ધાનંદ તથા પૌહારીબાબાનાં ચરિત્રો ૮૮	૦-૪
સાઈબાબા-શરણીના પ્રખ્યાત સંતનું ચરિત્ર	૪૩૬ ૩-૦
સ્વામી સહજાનંદ-ચરિત્ર ને ઉપદેશો	૩૨૮ ૧-૮

સ્ત્રીઉપયોગી સાહિત્ય—

સ્ત્રીઓના વિવિધ પ્રશ્નો-સ્ત્રીઓની કેળવણી, લગ્ન, વારસા- હક, ગામડાંની સ્ત્રીઓના પ્રશ્ન, કાર્યક્ષેત્ર, શારીરિક સંપત્તિ, ગૃહઉછોગ તથા સ્ત્રીઓની ફરજ છં અનેક વિષયો ૨૬૪	૧-૮
કલ્યાણમયી-વાર્તાના સ્વરૂપમાં સ્ત્રીઉત્કર્ષની ભાવનાને રબૂ કરતો ગ્રંથઃ સ્ત્રીઓના રોગો અને તેના ઉપાયો સાથે : આવૃત્તિ ૨ જી	૨૨૪ ૧-૦

ભગવદ્ ગીતાઓ—

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા—ગુજરાતી સરલાર્થ સહિત, મોટા અક્ષર ૨૪૮	૦-૧૨
ઉત્તરગીતા—અર્જુનને ઉત્તરાવસ્થામાં શ્રીકૃષ્ણે આપેલા તત્ત્વ-બોધનો સરળ અનુવાદ મૂળ શ્લોકો સાથે ...	૬૪ ૦-૬
અષ્ટાવકગીતા—શ્લોકો તથા સરળ અર્થ ૭૨	૦-૮
અવધૂતગીતા—મૂળ શ્લોકો તથા સરળ ભાષાંતર ...	૧૫૨ ૧-૦
શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા—ગુજરાતી સરલાર્થ તથા પંડિત નીલકંઠની વિસ્તૃત ટીકા સાથે, ૬૬ પૃષ્ઠા	૬૭૬ ૧-૧૦

વેદાંત ને યોગના ગ્રંથો—

વિવેકચૂડામણિ—શ્રીમદ્ શંકરાચાર્ય વિરચિતઃ મૂળ સહિત ગુજરાતી ભાષાંતર ૧૬૦	૦-૧૨
વિચાર સાગર—વેદાંતનાં દોહન-સારરૂપ તત્ત્વજ્ઞાનનું પુસ્તક ૪૩૨	૨-૮
લઘુ યોગવાસિષ્ઠ—મહામુલા જીવનની હરેક પળ યોગપૂર્ણ વિતાવવા પ્રેણાર આપતું અજોડ પુસ્તક ...	૫૨૮ ૨-૮
યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ—ચાર દળદાર ગ્રંથો, વૈરાગ્ય, મુમુક્ષુ, ઉત્પત્તિ, રિચતિ, ઉપરામ ને નિર્વાણ—આ છ પ્રકરણો ૧૯૦૮	૧૨-૦
આત્મવિલાસ—બ્રહ્મ બ્રહ્મ દષ્ટિબિંદુઓથી વેદાંત સમજાવતો ગ્રંથ ૩૪૪	૨-૦
જીવન્મુક્તિવિવેક—તત્ત્વજ્ઞાન, વાસનાક્ષય અને મનોનાશ કરી મુક્તિ માટે માર્ગદર્શન આપતો સ્વામી વિદ્યારણ્યકૃત પ્રાચીન ગ્રંથ ૨૨૦	૧-૪
આત્મરામાયણ—રામાયણના દ્વંદ્વી કથા સાથે તત્ત્વજ્ઞાન સમજાવતું અધ્યાત્મ વિષયનું સરળ પુસ્તક ૧૪૦	૦-૧૨

વૈદ્યક અને વિજ્ઞાન—

ખોરાકના ગુણદોષ-લેખક : ડૉ. રસિકલાલ જે. પરીખ આયુર્વેદ અને એલોપથી બંધુનાર દાકતરને હાથે લખાયેલું વ્યવહારુ માર્ગદર્શક પુસ્તક ૪૦	૦-૬
ઔષધિ કંઠપલતા—જડ અને હઠીલા રોગો ઉપર ૪૩ વનોષધિઓના સેવન વિધે સમજૂતી ૧૧૨	૦-૧૨
આપણો ખોરાક—લે. મિતુ મસાણી : : રોજ કેવો ને કેટલો ખોરાક લેવો જોઈએ ? તે વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિ સમજાવતું પુસ્તક ૧૨૦	૦-૧૨

બાળોપયોગી—

બાળકોના વિવેકાનંદ-બાળોપયોગી દ્વંકું ચરિત્ર- ...	૫૬	૦-૪
ખિરબલ અને બીબા-લે૦ જ્યોતીન્દ્ર હ૦ દેવે: બાદશાહ અને ખિરબલની તથા બીજી રમૂજ વાતોનો સંગ્રહ	૨૮૦	૧-૮
ભારતીય નીતિકથાઓ-‘મહાભારત’માંની પર દ્વંકી વાતો	૧૬૨	૦-૮
સુબોધક નીતિકથા-સ્વ૦ ‘ખિરબલ’કૃત ૧૫૨ બોધપ્રદ વાતો	૨૩૨	૦-૮
બાળસહબોધ-વાર્તાગોરૂપે ધાર્મિક શિક્ષણ	૧૨૦	૦-૪

પ્રકીર્ણ સાહિત્ય—

આત્મનિરીક્ષણ ને સંકલ્પ-રમણલાલ વ૦ દેસાઈનું વ્યક્તિગત અને સમાજની નિર્બળતા ઉપર ટોંકિયું કરી સ્વસુધારણા માટે પ્રેરણા આપતું ઉત્તમ પુસ્તક ...	૧૧૮	૧-૦
કચ્છની લોકવાર્તા-(લે૦ ડુંગરશી ધરમશી સંપાદ.)... કચ્છદેશની રાજપૂત યુગની ઇતિહાસ માં લખેલો ગ્રંથ	૩૫૪	૨-૦
સાહિત્યપ્રારંભિકા ગુજરાતી સાહિત્યના વિકાસને ... ઇતિહાસ: વિદ્યાર્થીઓ માટે ખાસ ઉપયોગી ...	૧૧૨	૧-૦
ગુજરાતની ગઝલો-(દી. બ. કૃષ્ણલાલ ગવેરી સંપાદિત) નુદી નુદી ૮૬ ઉત્તમ ગઝલોનો સંગ્રહ ...	૧૮૦	૧-૦
નવ્યભારતી-(કાવ્ય) શ્રી. ‘સયદા’કૃત: ભારતની ચડતી- પડતીનું દિગ્દર્શન	૩૬	૦-૬

ઉત્સાહ અને ચેતનાપ્રેરક ગ્રંથો—

બળવાન બનો!-શ્રી. પંડિત શ્રીપાદ દામોદર સાતવલે- કરજીરચિત...ચન્નુવેદ સંહિતા: અધ્યાય ૧ લો: વાજસનેયિ-માધ્યમિન-શુક્લનું ગુજરાતી ભાષાંતર (આવૃત્તિ બીજી છપાય છે. સત્વર પ્રસિદ્ધ થશે.)		
અંતરની વ્યથા-લે૦ ‘સોપાન’ હૃદયના બિંડાણમાંથી લમ્કતી સાચી પાંચ જવાબો જીવનને આબાદ રીતે દેદ-ટેકીકું બનાવી ખરા રાહ પર લાવે છે	૧૬૨	૧-૪

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

ભદ્ર, સેશન્સ કોર્ટ પાસે, પો. બો. નં. ૫૦, અમદાવાદ
અને કાલબાદેવી રોડ, હાથી બીલ્ડિંગ, ત્રીજો માળે, મુંબઈ-૨

no 33.

[Spl.—O.T. 2

G.C.P.—(J) H 232—10,000—345—X1

G.L., P.B., No 415 dated 24-1-15

Author and title, brief subject (including the age of the book where the same is obscure) number of pages, publisher and place of publication, as given on the title page with the name of the author when other than the Government, date of issue from the press, of publication, size, edition, and price. Printer and place of printing. Number of copies.

Eng. Philosophy.

Bhikshu Akhandanandji

Eng. 251001.

[Vivek Chudamani - the Finest Crest-jewel. A

book containing - a book critiquing Shankhya

Philosophy.] P. 160. T.K. Thakur. Ahmedabad

[Samvat 2002] 1st Edition. Rs 12 each.

T.K. Thakur. Goshu Sahitya P. Press Bhavnagar.

3500 Copies

છેલ્લી અર્ધી સદીમાં મહાગુજરાતે
મહાપિ દયાનંદ સરસ્વતી, મહા-
ત્મા ગાંધીજી અને સિદ્ધુ અખં-
ડાનંદ-એ ત્રણ મહાપુરુષો આપ્યા છે.

એ ત્રણે મહાપુરુષોએ જનતાના
હિતનો મહાન સિદ્ધાંત વિચાર્યો, જાહેર
કર્ષો ને પોતાના જ જીવન દ્વારા અનેક
મુશ્કેલીઓનો સામનો કરીને કિયાના
પ્રદેશમાં એ સિદ્ધાંતને સફળ કર્યો.

સંત અને કર્મચોગી એવા સિદ્ધુ-
અખંડાનંદે જનસેવાનો ઉન્નય
પ્રકાર દેખાવ્યો છે.

૧૮૭૪ / ૧૯૪૨

તેમણે અજ્ઞાનરૂપી અંધારો દૂર કરવા માટે પુસ્તકો દ્વારા ઉત્તમ
વાચનરૂપી રસાયન લાખો ગુજરાતીઓને પુરું પાડ્યું છે.

તેમણે ઋષિમુનિઓની વાણી અને વિદ્વાન લેખકોના વિચારોનો
પ્રચાર કરી, જનતાને નવું જીવન આપ્યું છે. તેમણે સાહિત્યના મહાન
ક્ષેત્રમાંથી ત્રણ સો જેટલાં ઉત્તમ પુસ્તકો ચૂંટીને સર્વ રીતે શુદ્ધ
કરીને, સરળ અને સહેલાઈથી વાંચી શકાય તેવા મોટા અક્ષરોમાં
છપાવ્યાં અને તેની લાખો પ્રતો મરીબમાં મરીબ માણસને પોસાય
એવી સસ્તી કિંમતે ગુજરાતના ઘરેઘરમાં પહોંચાડી છે.

આ અગ્રગણ્ય સંતપુરુષ 'કથયન્તો માં નિત્યમ્' એ ગીતાસૂત્ર
પ્રમાણે છેક છેવટની બડી સુધી ગુજરાતના જીવનમાં અનેક શુભ
સંસ્કારો રજા છે.

તે શ્રેષ્ઠ કાર્ય તેમની પાછળ આણુ રહે તેવી વ્યવસ્થા પણ
તેમણે કરી છે.

જ્ઞાનનું દાન એ સૌથી ઊંચું દાન છે, અને એ પ્રદેશમાં પહેલી
પંક્તિએ બેસનાર દાતા સિદ્ધુ અખંડાનંદનું સ્થાન ગુજરાતના
મોરવમાં-હિંદના રાષ્ટ્રજીવનમાં અપ્રતિમ રહેશે.

સસ્તું સાહિત્ય વધક કાર્યાલય { અમદાવાદ
૨ મુંબઈ-૨

